

# ItK

6

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 198

## A TARTALOMBÓL

László Sándor: A Cornides-kódex eredeti rendje

Mezei Márta: Berzsenyi rímélése

Balogh Ernő: A Csongor és Tünde értelmezéséhez

\*  
Pomogáts Béla: Babits és Erdély

\*  
Zágonyi Ervin: Kosztolányi, az orosz líra tolmácsa

\*  
Szemle

Robert Dán: Matthias Vehe-Glirius (*Bán Imre*)

Görömbei András: A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980.

(*Pomogáts Béla*)

Lónay László: Szabálytalan arcképek (*Pálmai Kálmán*)

Magyar emlékirók, 16–18. század (*Erdélyi K. Mihály*)

Lukács György ifjúkori levelezésének két kötete (*Kiss Endre*)

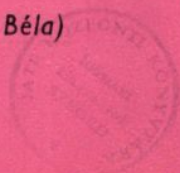
\*  
Béládi Miklós (1928–1983) (*Kulcsár Szabó Ernő—Pomogáts Béla*)

Gergely Gergely (1910–1983) (*Nagy Miklós*)

Kovács Kálmán (1930–1983) (*Imre László*)

Oltványi Ambrus (1932–1983) (*Németh G. Béla*)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST



1984. MÁJ. 2. 41

# IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1983. LXXXVII. évfolyam 6. szám

## SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Biró Ferenc

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

Lázs Sándor: A Cornides-kódex eredeti rendje 587

Mezei Márta: Berzsenyi rimelése 602

Balogh Ernő: A Csongor és Tünde értelmezéséhez 619

## Évforduló

Pomogáts Béla: Babits és Erdély 632

Tverdota György: József Attila és Juhász Gyula 647

Tasi József: Szabó Lőrinc és Juhász Gyula 652

## Kisebb közlemények

Hübert Ildikó: Erdélyi humanisták bejegyzései Brunfels Herbáriumába 660

Stoll Béla: Újabb adatok az Árgirus széphistóriához 664

Slaud Géza: A templomtér mint színház 665

Fekete Csaba: Csokonai Pillangója egy prédikációs kötetben 669

## Műhely

Zágonyi Ervin: Kosztolányi, az orosz líra tolmácsa 672

## Szemle

Robert Dán: Matthias Vehe-Glirius. Life and works of a radical antitrinitarian with his collected writings (*Bán Imre*) 694

Görömbei András: A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980. (*Pomogáts Béla*) 699

Rónay László: Szabálytalan arcképek (*Pálmái Kálmán*) 703

Magyar emlékirók, 16–18. század (*Erdélyi K. Mihály*) 704

Lukács György ifjúkori levelezésének két kötete (*Kiss Endre*) 707

\*

Alexander Csanda: Slovo priateľské. Štúdie o maďarskej literatúre na Slovensku. — Urbán Aladár: A nagy év sodrában. — Az élő Jókai. — Széles Klára: Vajda János. — Póth István: A magyar népszínmű a szerb színpadon. — Nagy Péter: Olvasó. — Ratio Educationis. (*Káfer István, Erdődy Gábor, Ratzky Rita, Imre László, Fried István, Rónay László, János István*) 710

## Krónika

Béládi Miklós (1928–1983) (*Kulcsár Szabó Ernő—Pomogáts Béla*) 721

Gergely Gergely (1910–1983) (*Nagy Miklós*) 722

Kovács Kálmán (1930–1983) (*Imre László*) 722

Oltványi Ambrus (1932–1983) (*Németh G. Béla*) 723

## SZERKESZTŐSÉG

Budapest

Ménesi út 11-13.

1118

A CORNIDES-KÓDEX EREDETI RENDJE<sup>1</sup>

Amikor az Egyetemi Könyvtár jeles öréről, Cornides Dánielről elnevezett kódexet kézbe vesszük, rövest látjuk, hogy a kézirat *De Tempore* prédikáció- és *De Sanctis* legendagyűjteményből áll. Jóllehet a szövegekben sehol sem mutatkozik zavar, Horváth Cyrill egyik tanulmányában mégis úgy véli, hogy nemcsak az egykori *Cornides-kolligátumnak*,<sup>2</sup> hanem amint azt a kódexbeli „260., 334., 337., 368. és 480. lapon található évbegyegyzések mutatják” — „magának a Cornides-kódexnek sorrendje is föl van forgatva”.<sup>3</sup> Szerinte „az eredeti állapot visszaállítása nem jár nehézséggel”.<sup>4</sup>

A kódex modern kiadásának szöveggondozói, Bognár András és Levárdy Ferenc Horváth Cyrill véleményét a kódex eredeti rendjének visszaállítására vonatkozólag felületes szemléletűnek mondják.<sup>5</sup> Bognárékat a sokszempontú vizsgálódás olyan meggondolásra készítette, amely nem csupán az egyes jól elkülönülő részletek rendezését segíthette, hanem lehetőséget nyújtott a szerkesztés (tudniillik a *Cornides-kódex* szerkesztési) módszereinek közelebbi megismerésére is.<sup>6</sup> „Ha csak az évszámokra fordítjuk figyelmünket — írják —, esetleg lehetséges valamilyen rendet teremteni a kódex második, szentekkel foglalkozó részében (XIII–XXV. szövegegység); az első rész rendje azonban bizonyítatlan marad (I–XI. szövegegység). Ugyancsak szembetűnő, hogy sem az első, sem a második rész szövegei nem követik az egyházi év naptári rendjét. Mindeme rendetlenség magyarázata, ill. az egyes szövegegységek időbeli (évek és naptár szerinti) elrendezése határozza meg a kódex keletkezésének körülményeit és sajátos szerkezetének okait.”<sup>7</sup> Vizsgálódásukhoz a következőket veszik figyelembe: az évbegyegyzéseket, az ünnepek naptári rendjét, az egyes szövegegységek megírásának valószínű alkalmát, a forrásokat, a papíryanagokat, a feltűnő írásváltozásokat.<sup>8</sup> Ennek a hat szempontnak a segítségével állapítják meg a kódex szövegegységeinek másolási sorrendjét, azonban az *eredeti állapot* visszaállítására, akárcsak Horváth Cyrill, ők sem tettek kísérletet.

Mielőtt vizsgálni kezdeném a Cornides-kódex szerkezetét, természetesen mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, mit nevezünk eredeti állapotnak: a *keletkezési kronológiát* értjük-e rajta — mint ezt Horváth Cyrill és a kritikai kiadás gondozói tették — vagy a *Ráskay Lea* szándéka szerint *összeállított* kódexet. Ha ez utóbbit, akkor nincs sok tennivalónk, csupán a kódex szerkesztési elveit kell megtalálnunk és megmagyaráznunk, hiszen — mint

<sup>1</sup>Ez a dolgozat folytatása az ItK 1981. 671–683. lapjain megjelent vizsgálódásaimnak. Az ott elért eredményekre külön nem hivatkozom.

<sup>2</sup>A *Bod-*, a *Sándor-* és a *Cornides-kódexet*, valamint a *Példák könyvét* és a *Könyvecset* kb. 1848-ig magába foglaló kéziratgyűjteményt nevezem így. HORVÁTH Cyrill a *Codex-tanulmányok* c. cikkében (ItK 1894. 60–68.) *Cornides-kódexen* a kolligátumot érti.

<sup>3</sup>HORVÁTH Cyrill, i. m. 62. Az eredeti kézirat és a modern kiadás főlírászámozása szerint: 130.<sup>v</sup> (1514.), 167.<sup>v</sup> (1518. október 8.), 169.<sup>r</sup> (1519. április 29.), 184.<sup>v</sup> (1517.), 204.<sup>v</sup> (1515. december 12.).

<sup>4</sup>Uo.

<sup>5</sup>*Cornides-kódex*. A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában. A továbbiakban EK Kézirattár. Jelzete: Cod. Hung. 4. Kiadása: *Nyelvemléktár* VII. VOLF György gondozásában. Bp. 1878. 89–269., *Codices Hungarici* VI. Kiadja és bevezeti BOGNÁR András és LEVÁRDY Ferenc. Bp. 1967. A hivatkozások a továbbiakban — minden említendő kódexre érvényesen — a következőképpen történnek: Ms és főlírászám magára a kéziratra, az Nyttár I. II. ... és a *Codices Hungarici* I. II. ... a megfelelő kiadásra vonatkoznak.

<sup>6</sup>Uo.

<sup>7</sup>*Cornides-kódex*. *Codices Hungarici* VI. 792. skk.:

<sup>8</sup>Uo.

*Gyűjteményes kötetek szerkesztése*

- The Symbolist Movement in the Literature of European Languages. Szerk. Anna Balakian. Bp. 1982. 732 l. (Histoire comparée des littératures de langues européennes sous les auspices de l'Association Internationale de Littérature Comparée. (Vol. II.)
- Le tournant du siècle des Lumières 1760–1820. Les genres en vers des Lumières au Romantisme. Szerk.: György Mihály Vajda. Bp. 1982. 684 l. (Histoire comparée des littératures de langues européennes sous les auspices de l'Association Internationale de Littérature Comparée. (Vol. III.)

*Pótlás*

- A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája 1956–1980 c. kiadvány *Szövegkiadások és antológiák* c. fejezetéhez
- H. Törő Györgyi: Jókai Mór: Cíkek és beszédek. 4. köt. 1850–1860. I. rész. Kiad.: H. T. Gy., Bp. 1968. 894 l.

Összeállította: *B. Hajtó Zsófia*



már az ezt megelőző dolgozatomban kimutattam – a könyv fascikulái a szigeti scriptorium másolóptján ugyan két részben, de már egybefűzve feküdtek.<sup>9</sup>

Ami Bognár és Levárdy kísérletét illeti a tisztán kronológiai rend helyreállítására, arról a következőket mondhatom el. Az időrend rekonstruálásakor igen kevés biztos támpont áll rendelkezésünkre: csupán a másoló évbejegyzései szolgálnak némi felvilágosítással. Bognárék a fent felsorolt szempontok segítségével ezekből a dátumokból indultak ki.

Vizsgálódásuk eredménye azonban legtöbbször csupáncsak valamely lehetőség megállapítása: következtéseikben gyakoriak a feltételezések. El kell ismerni, hipotéziseik sokszor igen szellemesek, azonban – sajnos – nem mindig alkalmasak arra, hogy tényként kezeljük őket. Ezt a hibát Bognárék nem kerülik el. A korábban csupán lehetőségként felmerülő feltevéseiket időnként bizonyítékként használják fel későbbi érvelésükhöz.

Egyes szövegegyeségek másolási idejének meghatározásához részben a kódex papíryanagának vizsgálatát veszik alapul, így a húsvéti prédikáció esetében is.<sup>10</sup> Dátálásuk pontossága azonban már annak a ténynek hatására megdől, hogy a különböző vízjelű ívek már másolás közben is össze voltak fűzve.

Az előbbi esetben – ám másutt is – a források azonosságának voltát idézik meg feltevéseik egyik tanújaként.<sup>11</sup> Minden bizonnyal bátran elfogadhatjuk tényként, hogy a szigeti fehér apácák kölcsönöztek könyveket és másolnivalót a szomszédos klostromokból, jelesen a budai klarisszáktól, netán a budaszentlőrinci pálosoktól, hiszen ezt magyar nyelvű kódexeink többszörös szövegegyezései is példázzák.<sup>12</sup> Olyan közkedvelt szerzők esetében azonban, mint Pelbárt és a még ráadásul dominikánus Jacobus de Voragine – akiknek ekkor már nyomtatott kiadásai is voltak – nehezen tételezhető fel, hogy a jómódú, jól ellátott dominikánák ferences segítségre lettek volna utalva.<sup>13</sup>

Bognár Andrásnak és Levárdy Ferencnek az egyes szövegrészek leírásai alkalmának megállapítására irányuló kísérlete is – éppen az évbejegyzések híradásai miatt – szintén a hipotézisek világába vezetnek. Napra pontosan csupán egy esetben készült el egy szövegegyesség: a korai *Luca-legenda*.

Röviden felsorolt kifogásaim ellenére el kell ismernem, hogy magam – adatok hiányában – nem mernék másik, megbízhatóság és pontosság tekintetében Levárdyék kronológiai rendjével versenyző keletkezési sor elkészítésére vállalkozni.

A mai kézirat első részének, a prédikációs résznek a szövegegyeségei átszaladnak az őket követő, illetve megelőző ívek leveleire. Így e rész fasciculásokra bontására és átrendezésére – a XI–XII. egységek kivételével – kísérletet sem lehet tenni.<sup>14</sup> Az egymást szorosan követő prédikációkat soror Leának abban a sorrendben kellett lemásolnia, amelyben azok ma előttünk állnak.

A legendagyűjtemény esetében – követve az évbejegyzéseket – szívesen hajlanánk arra, hogy ezt a második száz levélnyi részt három füzetkötegre tagoljuk,<sup>15</sup> de az egybefűzés sokat emlegetett ténye ezt nem engedi meg.

Arra, hogy e prédikációgyűjtemény datálatlan szövegegyeségeit mely években másolta Ráskay Lea – mint már mondtam –, nem tudok válaszolni; egy esetleges érvényű kronológiai rend rekonstruálását nem is tekintem feladatommak. Itt csupán annyit jegyzek meg, hogy némely írás- és miniatúra sajátosság alapján feltehető, hogy a *De Tempore* rész a *De Sanctiss*zal párhuzamosan készült. Egyes kutatók a kódex hosszára nyúlt másolási idejét problematikusnak tartják.<sup>16</sup> Már Bognár András és Levárdy Ferenc is utalt rá, hogy a kódex nem folyamatosan, hanem szakaszonként íratott.<sup>17</sup> Számos példa bizonyítja, hogy a Ráskay Leához hasonló gyakorlottságú másolónak, az ilyen hosszúságú és kiviteli szöveg leírásához nem volt több időre szüksége, mint két, legfeljebb

<sup>9</sup> Kutatásaim mai állása szerint csupán a *Cornides-kódex* utolsó szövegegyességének a halottak napi töredéknek az eredeti kézírathoz való tartozása kétséges.

<sup>10</sup> *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 793–794.

<sup>11</sup> Uo.

<sup>12</sup> TIMÁR Kálmán, *Magyar kódex-családok*. ItK 1922. 66. skk., valamint uő.: *Domonkos-rendi magyar kódexek*. I–II. ItK 1930. 265–276, 397–412.

<sup>13</sup> A rendi különbség nem zárja ki, hogy a dominikánák ferences textusokkal rendelkeztek. Tudomásunk van arról, hogy a XIV. században a domonkosok gondozása alatt álló budavári Nagyboldogasszony templomban ferences prédikáció-gyűjteményt felhasználva mondtak szentbeszédet. Vö.: *Bécs, ÖNB Cod. 4470. fol. 350.v*.

<sup>14</sup> BOGNÁR A. és LEVÁRDY F. sem tesz. Vö. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 794.

<sup>15</sup> A szövegegyeségek következő tagolása lenne lehetséges: XIII–XX., XXI–XXIII., XXIV–XXV. és a különálló halottaknapi beszéd.

<sup>16</sup> MOLNÁR József–SIMON Györgyi, *Magyar nyelvemlékek*.<sup>2</sup> Bp. 1977. 155.

<sup>17</sup> A *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI.-hoz csatolt tanulmány is erre a tényre épül.



három hétre. A legjobb párhuzam a *Cornides-kódex* másolási idejéhez egy párizsi klerikus munkája. Ő egyetemi elfoglaltságai mellett 1342. március 1-től május 31-ig 204 negyedréte alakú fóliót másolt le.<sup>18</sup> Rockinger másik esetét idéz: egy hivatásos másolónak Jacobus de Voragine *Sermones quadragesimales* tekintélyes mennyiségű művének lemásolásához két hétre volt szüksége.<sup>19</sup> Wattenbach is igen jó anyagot szolgáltat: Az alsó-itáliai Gregorius pap Alcuinus Flaccus *De Trinitatét* szintén igen rövid idő alatt másolta le: „Citissime velociterque descripsi, cum in pluribus occuparer rebus; incepti autem illum V. Id. Sept. hora quasi prima feria quarta, explevi autem septima sabbati abhinc XVI. Kal. Oct feria IV, hora quasi III.” Megjegyzendő, hogy Gregorius a másolás munkáját labor servilisnek tekintette, ezért vasárnap nem írt.<sup>20</sup> Magyar párhuzam is rendelkezésünkre áll. Bán Imre kimutatta, hogy a Karthausi Névtelen igen rövid idő alatt írta le,<sup>21</sup> pontosabban nagyrészt másolta művét.<sup>22</sup>

Ezekkel a kérdésekkel nemcsak azért foglalkoztam itt részletesebben, hogy megkísérlejem eloszlatni a magyar kutatásban élő elképzeléseket,<sup>23</sup> amelyek a másolás valóban fáradtságos munkáját igen hosszan tartó folyamatnak vélik,<sup>24</sup> hanem azért is, mert jelen esetben éppen a hosszúra nyúlt másolási idő s az évszámok állítólagos zavara a legjobb bizonyíték arra, hogy Ráskay Lea maga szerkesztette, állította össze kódexét.

Ahhoz, hogy a *Cornides-kódex* szerkesztési elvét megtalálhassuk, mindenekelőtt azt kell tudnunk, milyen használatra szánta, milyen célból másolta, állította össze soror Lea e kéziratot. Horváth János<sup>25</sup> figyelmeztet arra, hogy a középkori író–olvasó tulajdonos viszony közül legtöbbször az utóbbi a kezdeményező az olvasmány – a kódex – létrehozásában, esetenként persze a másoló közbejöttével. A tulajdonos „határozza meg a maga olvasmány-szükségletét s rendeli meg (pl. egy-egy legendának, imádságnak, passiónak stb.) leírását a másolónál”.<sup>26</sup> Magyar nyelvű kódexeink legnagyobb része így vegyes tartalmú, alkalmi szükségletek szerint kezdett és folytatott, új meg új szövegösszeállításokkal szabadon gyarapított iromány.<sup>27</sup>

Ez alól csupán néhány kódexünk kivétel: elsősorban a breviárium-jellegűek<sup>28</sup> és a hóraskönyvek, tehát a kifejezetten liturgikus céllal készült kéziratok. Ezeknek előírt rendjétől – jól tudjuk – nem lehetett önkényesen eltérni, bár ezen kódexek levelein is sűrűn találkozunk a szöveghez nem tartozó vagy éppenséggel oda nem illő egykorú vagy későbbi betoldással.<sup>29</sup>

Tervszerű szerkesztést mutatnak a legendáriumok, ám a koncepció itt sem egyéni invenció eredménye, ez esetben is meg van kötve a szerkesztő-másoló keze. Mind az *Érdey*, mind a *Debrecenti-kódex*ben bizonyos rendi

<sup>18</sup>H. HAGEN, *Catal. codd.* Bern 89.

<sup>19</sup>L. ROCKINGER, *Zum bayerischen Schriftwesen im Mittelalter*. Aus den Abhandlungen der Kaiserlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften III. Classe. II. 22. 188.

<sup>20</sup>WATTENBACH, *Das Schriftwesen im Mittelalter*. Leipzig. 1896. 291.

<sup>21</sup>BÁN Imre, *A Karthausi Névtelen műveltsége*. Bp. 1976. 11.

<sup>22</sup>Az újabb kutatás a VOLF György által kimutatott íráshibák (Nytár IV. vij–vijj.) és a források alapján a kódexet másolatnak tartja. MADAS Edit, *Az Érdey-kódex keletkezéséről*. Bp. 1977. 91. Bölcsészdoktori értekezés. Az EK Kézirattárában.

<sup>23</sup>*Példák könyve*. Codices Hungarici IV. 289–290. úgy érzem, fölösleges és esetleges számításokat végez.

<sup>24</sup>Természetesen gyakran megtörtént, hogy egy-egy luxuspéldányt igen hosszú ideig írtak és illumináltak, de ebben az esetben is a díszítés volt az időigényesebb munka.

<sup>25</sup>HORVÁTH János nagy műve, a *Kezdetek* is, részben arra a koncepcióra épül, hogy „nincs irodalom, amíg az anyanyelv író anyanyelvű olvasókat nem talál.” A felfogás lényegében THINEMANN Tivadar, *Városi élet a magyar középkorban* (Minerva 1923. 41–69.) című művére megy vissza. Vö. MEZEY László, *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén* (Bp. 1955. 3.), ahonnan az idézet is származik. A továbbiakban: *Anyanyelvűségünk kezdetei*.

<sup>26</sup>*Kezdetek* 129.

<sup>27</sup>*Kezdetek* 128.

<sup>28</sup>GÁBRIEL Asztrik, *Breviárium-típusú kódexek*. in *Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára*. Gödöllő 1934. 109–176. A továbbiakban: GÁBRIEL.

<sup>29</sup>A *Festetics-kódex* utolsó három levelén levő későbbi kéztől eredő szöveg (Io. I. 1–14.) nem idegen a hóraskönyvek anyagától. Nemcsak a dominikánus breviáriumok szerves része, mint azt TIMÁR Kálmán írja (*Domonkos-apáciák birtokába jutott kódexek*. ItK 1931. 70.), hanem a világi imakönyveké is. Vö. J. HARTMAN, *Stundenbücher und ihre Eigentümer*. Freiburg–Basel–Wien 1977. és az egi *Horae Beatae Mariae Virginis* Ms. 7.<sup>a</sup> Kiadása: Bp. 1976.

jelleg megőrzésével<sup>30</sup> az egyházi év naptárrendjét követi a szentek életrajzának sora: „itt elkezdetik esztendőnként való szentek illő innepének evangélioma”.<sup>31</sup> Önálló műegészlet – a legendairadalmon kívül – talán egyet tudunk felmutatni, a *Könyvecsét*.<sup>32</sup>

Ráskay Lea *Cornides-kódexéről* – főként a kézirat hosszú ideig tartó készítése és dísztelen kivitele miatt – nehezen tételezhető fel, hogy világiak számára,<sup>33</sup> megrendelésre másoltatott volna. A Nyulak-szigeti klostrom ilyen irányú tevékenységéről egyébként sincsen tudomásunk. Sokkal inkább a kolostor belső szükségleteinek kielégítésére szánták, akárcsak a már említett *Érdy- és Debreceni-kódexet*. Azonban még ekkor is fennáll a kérdés, magán- vagy közösségi használatra készítették-e a könyvet.

Az egyszerű kivitelű *Cornides-kódexről* könnyen feltehető, akár az emlékeztető, „érzelmi” jellegű<sup>34</sup> évbegyegyzések ürügyén is, hogy Ráskay Lea magánolvasásra, netán önmagának kompilálta a kódexet. Annál is inkább megengedhető lenne ez, mert Humbertus de Romanis (+1277), a Domonkos-rend V. generálisa (1254–1263) könyvtári szabályzatában a következőket mondja: A könyvtáros: „törekedjék arra, ... hogy az elhunyt testvérek könyvei közül némelyek a közös könyvek közé kerüljenek”.<sup>35</sup> Ebből világosan kitűnik, hogy a szerzeteseknek lehetett saját tulajdonukban könyvük. Feltehető azonban, hogy ez a XIII. században elsősorban még csak a férfi szerzetesekre vonatkozott, akiknek tanulmányaikhoz, munkájukhoz a könyv nélkülözhetetlen segédesszük volt, a szerzetesnőknek viszont elsősorban lelki táplálékkul szolgált. Így ezeknek a könyveknek inkább a kolostori könyvesház polcain kellett feküdniük.

A magánolvasás mindenestre Szent Domonkos rendjében kötelező is volt. A szigeti dominikánák, akiket nem egy pápai oklevél „sorores ordinis S. Augustini secundum Instituta Fratrum Praedicatorum viventes”<sup>36</sup> nevez, s amint ezt a feltehetőleg domonkos eredetű *Birk-kódex*<sup>37</sup> is tanúsítja regulafordításával, Szent Ágoston életszabályait követték.<sup>38</sup> Ágoston regulája a magányos olvasásról így intézkedik: „Codices certa hora singulis diebus petantur; extra horam quae petiverint non accipiant.”<sup>39</sup> A *Virginia-kódex* Jeromos-regulája meg így utasít: „szent könyvek – vagy olvasván, vagy írván – térdeteket megnyomják”.<sup>40</sup>

Azonban legalább ilyen súlyos érvek szólnak amellett, s magam is azon a nézeten vagyok, hogy e kódex közösségi használatra készült. Szent Ágoston regulája ősi szerzetesi szokást tesz kötelezővé a sororoknak: „Cum acceditis ad mensam, donec inde surgatis, quod vobis secundum consuetudinem legitur, sine tumultu et contentione audite: nec solae vobis fauces sumant cibum, sed et aures percipiant Dei verbum”.<sup>41</sup> Ám nem

<sup>30</sup> A *Debreceni-kódex* ferences jellegű, az *Érdy-kódex* karthauzi és dominikánus vonásokat őrzött meg. Az utóbbira vö. MADAS Edit, i. m. 52.

<sup>31</sup> HORVÁTH János olvasata, *Kezdetek* 177. Az „illő”, amint HORVÁTH is jelzi, 'megülendő', *colendum* jelentésben szerepel.

<sup>32</sup> Vö. *Kezdetek* 177.

<sup>33</sup> *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 18.

<sup>34</sup> VARGHA Damján, *Codexekink legendái és a Catalogus Sanctorum*. Bp. 1923. Idézi: *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 13., 14. Magam az említett mondatot az idézett műben nem találtam.

<sup>35</sup> HUMBERTUS de Romanis, *De instructione officialium Ordinis Fratrum Praedicatorum*. cap. xiiij. De officio librarii. E mű a szigeti dominikánák tulajdonában is megvolt. Vö. 102. j.

<sup>36</sup> *Anyanyelvűségünk kezdetei* 107. 140. j.

<sup>37</sup> *Birk-kódex*. Ms. Az OSZK Kézirattárában. Jelzete: MŰy. 71. Számos kiadása közül a legjobb PUSZTAI Istváné (*Birk-kódex*. Codices Hungarici V. Bp. 1960.). A kiadás Váci Pálról a 13–21. lapokon szól. Váci szerzősége csupán azért kétséges számomra, mert egyrészt csak a hagyomány révén tulajdonítjuk a dominikánus magisternek, másrészt azért, mert Coelius Gregorius regulafordítása – mint legutóbb megállapítottam – messzemenőig megegyezik a *Birk-kódex* szövegével. A témáról dolgozatom készülében.

<sup>38</sup> A Szent Domonkosról írt *historia rhythmica* egy részlete, amely a szent zsolozsmáján hangzik el. Így szól: *Sub Augustini regula mente profecit sedula, tandem virum canonicum auget in apostolicum...* Idézi: MEZEY László, *Deáksg és Európa*. Bp. 1979. 149. A továbbiakban: *Deáksg*.

<sup>39</sup> *Birk-kódex*. Codices Hungarici V. 58–59. 25.

<sup>40</sup> *Virginia-kódex*. Nyár III. 341: 9–10. HORVÁTH János olvasata: *Kezdetek* 151. A szöveg forrása Szent JEROMOS *Regula monachorum*ának PL XXX. kivonatos, átdolgozott fordítása.

<sup>41</sup> *Birk-kódex*. Codices Hungarici V. 52–53: 9–12. A szokás Szent BENEDEK *Regula monachorum*ában is feltűnik: *Mensis fratrum lectio deesse non debet*. Cap. xxxviii. Felmerül a gyanú, hogy Szent Benedek első regulája Szent Ágostoné volt, vagy részben azt használta fel; az egyezések így többszörösen is – nem csupán a



csak az asztalra olvasás szokása<sup>42</sup> szól amellett, hogy a kódexet a szigeti apácák közösen használták, felolvastak belőle.

Mezey László kimutatta, hogy a kolláció<sup>43</sup> nem kell minden esetben élő beszédet értenünk. A kompléta „előtti kolláció többnyire olvasmány volt, és ha az volt, főként az apácakolostorokban, *anyanyelvű olvasmány*”.<sup>44</sup> Mezey erre példának a *Weszprémi-kódex* esetét említi. E kódexbe pedig — ne feledjük — éppen az a kéz jegyezte be: „eből Virág Vasarnap estue Nagi Czütör estue olvasnak”,<sup>45</sup> amelyik a *Cornides-kódex*be beírta: „Mindsz... kel olvasni”. Könnyen lehetséges hát, hogy kompléta előtti kollációkoron a keresztfolyosón használták e könyvet is a domonkos apácák. Ellene lehet vetni, hogy a két megjegyzés a XVII. századi állapotokat rögzíti, sőt, hogy nem is dominikánus, hanem ferences szokást, hiszen a bejegyzés helye már a pozsonyi klarissza klostornál.

Arra, hogy a kollációtartás szokása mily szívósan élt, álljon itt a következő példa. Szent Gellért *Deliberatio*jának capitulumjai végén a kolláció záróformuláját találjuk: „Sit nomen Domini benedictum...”.<sup>46</sup> Ez a formula ismétlődik aztán a legtöbb középkori szokást őrző premontrai breviárium XX. századi kiadásában a kolláció végén a kompletórium előtt is.<sup>47</sup> Arról meg, hogy a szigeti klostornban megtartották a kollációt, éppen a *Margit-legenda* tudósít: Margit „vala jmadfagogban nagy syralmal. mynd collaciogy”.<sup>48</sup> Így megnyugodhatunk a tekintetben, hogy nem XVII. századi állapotot vetítünk vissza a XVI. századba, amikor feltételezzük, hogy a szigeti fehér apácák közössége előtt felolvastak az akkor még bekötetlen és két ívkötegből álló *Cornides-kódex*ből.<sup>49</sup>

A két érvcsoport szembeállítás azonban még nem teszi egyértelművé, hogy milyen célból másolta le Ráskay Lea a kódexet. A kérdést részben a kézirat paleográfiai, részben könyvészeti vizsgálata dönti el.

Kétségtelen, hogy a szigeti dominikánák szeme, akárcsak a többi korabeli kolostor lakójáé, leginkább a liturgikus könyvek olvasásához, azok betűtípusaihoz szokott hozzá. Ezeket a könyveket szigorúan csak nagy, vastag szárú betűkkel írták, a gótikus textuális formata litteráival, s az abbreviaturák lehető mellőzésével.<sup>50</sup> Ezt mindenekelőtt a nem anyanyelvi szöveg nehezebb leírhatósága és olvashatósága indokolta, s csak nagyon

szerzetesi hagyomány révén — érthetőek. A *Regula Magistri* viszonya Benedekével itt nem játszik szerepet. D. de BRUYNE, *La première règle de Saint Benoît*. in *Revue Benedictine* 1930. 316–341.

<sup>42</sup>A szokásról és az olvasott könyvekről: MEZEY László, *Forrásszemelvények a kéziratosság korának könyvtörténetéhez*. Bp. 1956. 213., valamint P. LEHMANN, *Aufgaben und Anregungen der lateinischen Philologi des Mittelalters. in Erforschung des Mittelalters*. I. Stuttgart 1959. 22–23. és B. BISCHOFF, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. Berlin 1979. vonatkozó helyei. Az utóbbi a továbbiakban: BISCHOFF.

<sup>43</sup>*Anyanyelvűségünk kezdetei*. 35. Az elmondott beszéd, az orális kolláció, mindig megtalálta az eredeti jelentésének megfelelő *scriptum*hoz vezető utat. „Die Kollazien sind für die erbauliche Lektüre oder Predigt in den Nonnenklöstern sehr wichtig geworden...” H. GRUNDMANN, *Die religiösen Bewegungen im Mittelalter*. Historische Studien. 267. Berlin 1935. 463–64.

<sup>44</sup>*Anyanyelvűségünk kezdetei* 35.

<sup>45</sup>A kéz 7.<sup>v</sup> margóján azt is megjegyzi, hol kell kezdeni az olvasást. A *Weszprémi-kódex* közösségi használata ellen felhozható, hogy a bejegyzés — „Az Somodi néném könyve ez” — (HORVÁTH János olvasata: *Kezdetek* 145.) azt sejteti, a könyv magántulajdonban volt. Nos, az igazság az, hogy a possessorbejegyzés a *Weszprémi-kódex* 59.<sup>f</sup> levélén, a második résznek, a Bonaventura-fordításnak a címlapján van. Arra, hogy ez a második rész önálló volt, nemcsak a címlapon levő már említett bejegyzés enged következtetni, hanem egyéb körülmények is. A fasciculusok, amelyekben ez a fordítás van, nem tartoznak szorosan a passiót tartalmazó ívekhez, leválaszthatók róluk; más kéz frásában maradtak ránk, mindkét rész más-más scriptórium jellegzetességeit őrzi. Hogy a két, eredetileg különálló részt mikor fűzték egybe, azt nem tudhatjuk, de egy bizonyos: a XVII. század elején Pozsonyban már egy kötegben voltak. Ennek ellenére nem zárható ki, sőt bizonyos, hogy *keletkezésének idején* magánánálitot szolgált.

<sup>46</sup>GERARDI, *Deliberatio supra Hymnum trivm pverorum*. Ed. Gabriel SILAGI. Turnholti 1978.

<sup>47</sup>Breviarium Praemonstratense. Mechliniae 1930.

<sup>48</sup>*Margit-legenda*. Nytár VII. 4: 14–15.

<sup>49</sup>A karban gyakorta használtak bekötetlen könyveket is. Erről tudósít az EK egyik ágostonos graduáléjának bevezetője. Cod. Lat. 34. 1.<sup>f</sup> *Statutum de modo conscribendi libros musicae liturgicae*. Kiadva: MKsz 1891. 33.

<sup>50</sup>Vö. a már idézett graduale bevezetőjével.

másodlagosan játszott szerepet a díszesebb forma, kivitel.<sup>51</sup> Az iskolába adott fiúcska is ilyen szövegeken tanulta az írás-olvasás tudományát. „Olvasókönyvül a tiszta könyvírásban írt zsolnároskönyvet használták. A könyvbetű utánzó leírása szolgált bevezetésül az írástanulásba.”<sup>52</sup> Másrészt azért is ügyelni kellett a könnyen olvashatóságra, mert a lector — apácakolostorokban a lectrix — tiszte általában a liturgikus textusokat még nem vagy alig ismerő noviciusokra — noviciákra — jutott.

Az Egyetemi Könyvtár egyik karthauzi kódexe a következőket mondja: „Sciendum quod a festo visitationis marie vsque ad omnium sanctorum tot sunt festa capituli in quibus legentur ewangelia post nonam in claustris.”<sup>53</sup> A kézirat bastarda currenssal másoltatott,<sup>54</sup> egyszerű kivitelű, de igen könnyen olvasható írással. Az egyéb olvasmányok már lehettek ezeknél szerényebb igényűek, betűtípusúak, azonban a közösségi felolvasásra szántak — a jól olvashatóság végett — még mindig a littera jegyében kellett, hogy íródjanak. A tétel, amelyről gyakran elfelejtkezünk, rendkívül egyszerű: ha látjuk, hogy a scriptor biztosítja a jól olvashatóságot (a minusculát), az irat feltehetően közösségi használatra készült.<sup>55</sup>

Az anyanyelven való írás, olvasás magától értetődően nagy könnyebbséget jelentett. A másoló keze gyorsabban szalad a papíron, írása át-áthajlik a kurzívba. Ez látszik magyar nyelvű kódexeinkben is. A *Nádor-kódex* írása,<sup>56</sup> amelyről szünetet jelző, írásjeleket pótló piros virgulái alapján bizton vallhatjuk, hogy felolvasásra szánták,<sup>57</sup> már a folyóíráshoz áll közelebb, kurziva textualisként határozhatjuk meg.<sup>58</sup> Az írásváltozást itt már az anyanyelvűségnek tudhatjuk be. Vonalvezetésén jól látszik, hogy másolójának keze inkább a könyvírásban jártos; a kurzívba áthajló, néhol modorosán ható pseudoligatúrák betűit itt csupán azért használja, hogy gyorsítsa munkáját;<sup>59</sup> de az is kitűnik, hogy a jól és könnyen olvashatóságot mindig szem előtt tartja, a rövidítéseket is lehetőleg kerüli.

Ráskay Lea kódexéről is — akárcsak a többi felolvasásra szánt anyanyelvű kódexünkről — jórészt ezek mondhatók el. Ráskay Lea írása — az egyenetlen színvonal ellenére — rendkívül jól olvasható bastarda.<sup>60</sup>

A *Cornides-kódex* másolási céljának megállapításához még rövid könyvtörténeti vizsgálódásra is szükségünk van: a kézirat mérete<sup>61</sup> görödíthet akadályt az elé, hogy nyugton kimondhassuk, közösségi használatra készült.

<sup>51</sup> Sz. JEROMOS intése: *divinos codices amet, in quibus non auri et pellis Babylonicae vermiculate pictura, sed ad fidem placeat emendata et eruditia distinctio*. Epistola ad Laetam. 107. 12. Vall. Persze ez alól a divatot követő és a pompakedvelő világak — akárcsak az egyháziak — korán megtalálták a kibívót. BONIFÁCIUS érsek arra kéri Eadburg apátnőt, *ut mihi cum auro conscribas epistolas domini mei sancti Petri apostoli, ad honorem et reverentiam sanctorum scripturarum ante oculos carnalium in praedicando*. Epistola XXXII. Ed. JAFFÉ. Bibl. III. 99. BISCHOFF is megjegyzi: „Grosse Textura ist nicht nur für Missalien in folio und pompöse Psalterien gebraucht worden, sondern in feierlichster Steigerung auch für nicht eben grosse Pontifikalien, Canones missae und Breviere, ferner in Bibeln, Homiliarien, in Büchern für die klösterliche Tischlesung, in Martyrologien, Anniversarien u.ä.” Az asztalra olvasásra hozott példája éppen a *Legenda Aurea* két — egy latin és egy német — kódexe volt. BISCHOFF 174.

<sup>52</sup> *Deáksg* 78., valamint BISCHOFF 174.

<sup>53</sup> Cod. Lat. 77. Az EK Kézirattárában. Az idézett mondat kiadva: Ladislaus MEZEY, *Codices Latini mediaevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis*. Bp. 1961. 136–137. A továbbiakban: MEZEY, *Codices*.

<sup>54</sup> MEZEY, *Codices* 136.

<sup>55</sup> Literae autem dictae, quasi legitimae, quod iter legentibus praestent, vel quod in legendo iterentur ISIDORI Hispalensis episcopi *Etymologiarum sive originum*.<sup>3</sup> I. Oxonii 1962. *Etimologiae* I., II., 3.

<sup>56</sup> Faksimile a kódexből: *Nádor-kódex*. Kiadja TOLDY Ferenc. Buda 1875., ZOLNAI Gyula, *Nyelv emlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Bp. 1894. 170. és *Régi magyar drámai emlékek*. I. Bp. 1960. KARDOS T és DÖMÖTÖR T. XIII. tábla.

<sup>57</sup> *Kezdetek* 154–155.

<sup>58</sup> A datálatlan *Nádor-kódex* írásának típusa megegyezik egy 1545-ből való stockholmi kódexével, amely a „*Seeländisches Gesetz*”-et tartalmazza. Vö. Stockholm KB C 78. Faksimile közölte: Monica HEDLUND és Jan-Olof TJÄDER, *Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift vor 1600 in Schweden*. Die Handschriften Schwedens ausgenommen UB Uppsala. Bd. II. 2. Tafeln. Stockholm 1980. Abb. 148.

<sup>59</sup> A kurzív írásforma használatával a másoló könnyebben variálhatta a szöveg mellékjeleit; jó példa erre az c betű írása.

<sup>60</sup> BOGNÁR és LEVÁRDY VOLF György nyomán „kerekbe átforduló rideg úgót” írásnak nevezik Ráskay Lea írását. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 9.

<sup>61</sup> Circa 193X142 mm.

Mindenesetre ez a kiterő nem elsősorban könyvtörténeti érdeklődésű: a könyvek formája, mérete felvilágosítást adhat arra nézve, milyen szerepet töltöttek be korukban.<sup>62</sup>

Bischoff figyelmeztet, hogy a középkori kódexek nagysága nem csupán a beírt mű vagy művek terjedelmétől függ, hanem a kézirat tartalmától és felhasználási területétől is. Más méretük volt az üti-missaléknak, mint a luxuskivitelűeknek, s más a magánjátogatosságra, mint az asztali olvasásra szánt könyveknek.<sup>63</sup> A középkor derekán még igen nagy a divatja a nagy formátumú kéziratoknak, ám még ezek közül is kiemelkedik a XIII. század elejéről való *Codex Gigas*, amely a *Szentírást*, valamint Josephus és Isidor némely munkáját foglalja magába.<sup>64</sup> De ezekkel a hatalmas méretű bibliákkal párhuzamosan megjelennek már azok a kicsiny szentírások is, amelyek – lévén még meg nem született juhok bőrére írva – négy-ötszáz leveles terjedelmük és circa 145×100 milliméteres nagyságuk ellenére is szép formájúak, tehát nem túl vastagok.<sup>65</sup> Ezekhez társulnak a kisebb terjedelmű, tehát már a korai századokban is kis formátumú törvénykönyvek<sup>66</sup> és szerzetesszabályok.<sup>67</sup> A középkor végét így aztán az óriási méretű graduálék és a kicsiny imakönyvek jellemzik.<sup>68</sup>

A késő középkor közösségi használatra szánt hatalmas méretű liturgikus könyveinek egyik szép példája az Egyetemi Könyvtár már emlegetett XIV. századi *Graduale Romano-Augustinum*,<sup>69</sup> az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár *Bakócz- és Ulászló-graduáléja*. A könyv nagy méretét nemcsak a pergamen vastagságának ellensúlyozását célzó törekvés indokolja, hanem az is, hogy használatkor a szerkönyvet többen állták körül, s úgy énekeltek belőle.<sup>70</sup> Feltűnő, hogy ezek a liturgikus kéziratok legtöbbször pergamenre készültek. Bogdán István számolta össze, hogy fennmaradt középkori misekönyveink „száma 54, amiből csak háromnak teljesen és egynek részben papír az íróanyaga, a többi hártya”.<sup>71</sup> A papírtól való idegenkedés oka a liturgikus kéziratok esetében nyilvánvaló: a mindennapi használat fölöttébb igénybe vette a szerkönyveket.<sup>72</sup> A nem kimondottan liturgikus célú könyvek íróanyagául azonban már legtöbbször a papír szolgált; nyelvemlékeink is nagyrészt papírkódexekben maradtak ránk.

<sup>62</sup> BISCHOFF 38.

<sup>63</sup> Uo.

<sup>64</sup> Az *Ördög Bibliájának* is nevezett, jelenleg Stockholmban őrzött kódex mérete 893×490 mm, és 309 levelet számlál. A XIII. század elején egy szerzetes másolta a csehországi Podlázice kolostorában. Bővebbet az előbb idézett svéd katalógus *Textbandjából* 8–9. Ennél kisebb, de még mindig jelentős méretű a magyarországi kapcsolatokkal is rendelkező *Admonti biblia*. WÉHLI Tünde, *Az Admonti biblia*. Bp. 1977. A témáról még: H. FICHTENAU, „Riesenbibeln” in Österreich und Mathilde von Tusien. in *Beiträge zur Mediävistik*. Stuttgart 1975. 163–186.

<sup>65</sup> BISCHOFF 40.

<sup>66</sup> Ilyen a *Lex Baiwariorum* (Codex Ingotstadtensis) kézírata. Jelenleg: München U.B., jelzete: 8° 132. Fakszimiléje: *Lex Baiwariorum*. ed. K. BEYERLE. München 1926. Még: BISCHOFF, *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit*. I. Wiesbaden 1960. 249.

<sup>67</sup> Ilyen például a tegernseei *Benediktinerregel*. Elias Avery LOWE, *Codices Latini Antiquiores*.<sup>2</sup> Oxford 1972. IX. 1322.

<sup>68</sup> BISCHOFF 41.

<sup>69</sup> Vö. jelen dolgozat 49. j.

<sup>70</sup> XV. századi ábrázolása egy brüsszeli kéziratban: Jó Fülöp házikápolnijában imádkozik. Brüsszel, Bibliotheque Royale (Ms. 9092. 9.<sup>o</sup>). Fakszimiléje kiadva: J. HUIZINGA, *A középkor alkonya*. Bp. 1976. 67. tábla, ahol szerzetesek, és Luca Della ROBBIA (1399–1483.) műve a firenzei székesegyház énekeskarzatán, ahol gyermekek állnak körül egy szerkönyvet, s úgy énekelnek. Luca Della Robbia karzata ma a Museo' Opera-ban van, gipszmásolata a budapesti Szépművészeti Múzeumban. Fényképfelvétel: YBL Ervin, *Toscana szobrászata a quattrocentóban*. Bp. 1930. 251–253. Magyarországi ábrázolás: Mátyás-graduale. OSZK Cod. Lat. 424. 41.<sup>o</sup> Részletek kiadva: *A Mátyás-graduale*. Bevezető: SOLTÉSZ Zoltánné Bp. 1980.

<sup>71</sup> BOGDÁN István, *A magyarországi papírpár története*. Bp. 1963. és GÁBRIEL táblái.

<sup>72</sup> Az oklevélírási gyakorlatba sokáig nem is sikerült betörnie a papírnak, éppen a pergamen tartósságának okán. Vö. F. ECKHART, *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. In: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*. Ergänzungsband IX. 1915. 395–555. Megjegyzendő, hogy a privilegiális oklevelet még a XVIII. században is pergamenre írták.

A magánjátatoság igényeit kielégítő világi és egyházi imakönyvek íróanyaga azonban továbbra is nagyrészt pergamen, méretük pedig kicsiny; legtöbbször nyolcad- vagy tizenkettődről alakúak.<sup>73</sup> Az egyházi vagy világi férfiak számára írt breviáriumok, óraskönyvek a nők számára írottakénál többnyire nagyobbak.<sup>74</sup> Individuális eltérések persze itt is vannak.

A papír térhódítása – már említettük – a nem elsősorban liturgikus célú, hanem a magánolvasásra vagy felolvasásra szánt elmélkedéseket, legendákat, az anyanyelvre fordított regulákat tartalmazó kéziratok esetében jelentős. Mindenesetre megfigyelhető, hogy az anyanyelvű irodalmi írásbeliség előretörése, újbóli fellendülése a XV–XVI. században – nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is – erősen a kurzívba hajló bastard írásformához és a papír íróanyagú kódexekhez kötődik.<sup>75</sup> E kéziratok méretét természetesen részben már a papír ívnagysága meghatározta. A könyvek méretéhez azonban továbbra is bizonyos tartalmi sajátosságok kapcsolódnak. A rensburgi bencés, Dionysius Menger könyvtári katalógusában a következő könyvfórmátumokat különbözteti meg: *papirus regalis*, *arcus modus* (ívrét), *textpleter* (negyedré), *regelpletel* (kisnegyedré, nyolcadré), valamint *halbregepletel* (tizenkettődről).<sup>76</sup> Látható, hogy Dionysius a könyvek méretét részben tartalmuk alapján határozta meg. Jelölése nem tér el az eddig bemutatott középkori szokásoktól s mindattól, amit a könyvek méretének és tartalmának összefüggéseiről elmondtunk.

<sup>73</sup> *Czech-kódex* (Ms. Az MTA Könyvtár Kézirattárában. Jelzete: K 42., 12<sup>o</sup>), *Festetics-kódex* (Ms. 12<sup>o</sup>) [Kinizsiné, Magyar Benigna óraskönyvei], *Thewrewk-kódex* (Ms. Az MTA Könyvtára Kézirattárában. Jelzete: K 46., kis 8<sup>o</sup>), *Kriza-kódex* (Ms. Az MTA Könyvtára Kézirattárában. Jelzete: K 47., kis 8<sup>o</sup>) [Imádságoskönyvek domonkos apácák számára.], *Lázár-kódex* (Ms. Az MTA Kézirattárában. Jelzete: K 41. 16<sup>o</sup>) [Imádságoskönyv ferences apácák számára.], valamint az általam újból felfedezett *Pozsonyi-kódex* (Ms. Az esztergomi Ferences Könyvtárban. Jelzete Muz. 32., 8<sup>o</sup>) [Imádságoskönyv premontrei apácák számára.]. Külföldi példaként Marguerite de Foix (+1486) bretagne-i hercegnő óraskönyve. (London, Victoria and Albert Museum, Salting Collection Nr. 1222.) A kódexek kiadásait és a rájuk vonatkozó irodalmat helyszükében nem sorolom föl. Itt jegyzem meg, hogy a XV. századra kialakult az imakönyveknek is a jellegzetes írásmódja, a gótikus textuális formata litterái egymást váltogatva hol nagyobbak, hol kisebbek; így III. Frigyes német császár (1410–1493) breviáriumban (Bécs, ÖNB Cod. 1767.), valamint a már említett Kálmáncsehi-breviáriumban és a domonkos apácák felsorolt imakönyvei mellett Magyar Benigna óraskönyvében.

<sup>74</sup> Jánosnak, Berry hercegének (Jean de Berry 1340–1416), az első mai értelemben vett könyv- és műgyűjtő imakönyveiről van szó. Nagyobb alakú óraskönyvei: *Tres Belles Heures de Notre Dame* (Ms. nouv. acq. lat. 3093.), *Grandes Heures* (Ms. lat. 919.). Mindkettő a párizsi Bibliothèque Nationale-ban. Példának felhozható még Ginealeazzo Viscontinak, a milánói hercegnek (Firenze, Biblioteca Nazionale Br. 397. és LF. 22.) és Merész Fülöpnek (1342–1404), Burgundia hercegének (1363–1404) az imakönyve (Cambridge, Fitzwilliam Museum. Ms 3–1945.). Magyar párhuzamként szolgáljon Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost (1474–1495) breviáriuma (Az OSZK Kézirattárában. Jelzete: c.l.m. ae. 446.) és Bíró Pál kódexe (*Gyöngyösi-kódex* Az MTA Kézirattárában. Jelzete: K 39.), amelyek a nők imakönyveinél nagyobbak.

<sup>75</sup> Az írás változása részben a papírnak mint íróanyagának a felhasználása miatt is történt; ez nem oly alkalmas a gótikus textuális formata számára, mint a pergamen. BISCHOFF 174. Vö. a pergamenre írott *Guany-kódex* fakszimilijét (Codices Hungarici III.) például a *Cornides-kódex* modern kiadásával (Codices Hungarici VI.). Az anyanyelviség kapcsolatára a papírral és a bastard írásformával vö. a fentebb említett svéd katalógust (58. j.).

<sup>76</sup> *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschland und Schweiz*. IV./1 Bearbeitet von Christine Elisabeth INEICHEN-EDER. München 1977. 187. A nagy alakú kódexek elsősorban exegetikai, teológiai irodalmat, valamint szótárakat tartalmaznak. A *textpleterek* csoportjához csatlakoznak a közösségi olvasásnál, tehát a kollációnál és az asztalra olvasásnál használt könyvek: a legendák, passiók s a sermo-irodalom. (I. m. 288., 303., etc.). Az anyanyelvű papiroskódexek megjelölésében is gyakran szerepel a *textpeter* kifejezés. (I. m. 381.) Eltérések természetesen itt is vannak. A meditációk azonban, amelyek feltehetően magánolvasmánynak szántak, kislakú (*parvus*) könyvekben találhatók. (I. m. 313.) Érdekes erre nézvést Petrarca egyik levelének részlete; a könyv, amelyről szó lesz, bizonyára egy úgynevezett tarisnyakönyv volt. A Mont Ventoux-ra tett kirándulásának végén elővette Szent Ágoston *Vallomásait*, azt a könyvet, amelyet mindig magánál hordott, azt „a kicsiny, kézbevaló kötetet, amelynek azonban az értéke és finomsága véghetetlen”. *Petrarca levelei*. Összeállította és fordította KARDOS Tibor. Bp. 1962. 90.



A Magyarországon dívó könyvírási gyakorlata is érvényesek a regensburgi bencés könyvtáros elnevezései. Ráskay Lea kódexei – amelyek, mint tudjuk, prédikációkat, legendákat foglalnak magukba – mind méretük, mind tartalmuk alapján a *textpleterek* csoportjához tartoznak.

A fentebb említett karthausi kódex, amelyből a kapitulumban olvastak fel, a *Cornides-kódex*szel egyetemen negyedré alakú. A szentek életét, szenvedéstörténetét tartalmazó más kódexek is – természetesen az íráshatárok által könyvtörténeti szempontból is hasonló sajátosságokkal rendelkező vidékeken – negyedré alakúak.<sup>77</sup> Nem szabad elfelejtenünk azonban, hogy individuális sajátosságok akadtak mindig. Ilyenek a nagyméretű, luxuskivitelű kódexek, valamint azok, amelyek verseket tartalmaznak. Ám az előbbi a kolostorok közösségi használatában ritka,<sup>78</sup> legtöbbször a védőszent, az ott különösen tisztelt szent életét,<sup>79</sup> vagy az újszövetséget felölölő kéziratok esetében fordul elő.<sup>80</sup>

Mindezek alapján úgy véljük, kódexünk is azok közé tartozik, amelyet a szigeti dominikánák közössége használt. Fel lehet vetni, hogy mi lesz akkor a kicsiny, nyolcadré alakú *Weszprémi-kódex*szel, amely a Megváltó szenvedéstörténetét és egy elmélkedést tartalmaz, és amely eddig a közösségi felolvasások példaként szerepelt. Az ellenvetés nem okoz különös nehézséget. A *Weszprémi-kódex* – a kolligátum e darabjának keletkezési idejével egykorú kéz bejegyzése szerint – a XVI. század első felében magánajátosság célját szolgálta: „Az Somodi nénem könyve ez.”<sup>81</sup> A kódex közösségi használatára vonatkozó bejegyzése azonban már a továbbhagyományozott középkori szokások életképességének és kiteljesedésének XVII. századi tanúja.

Az ilyen kis formátumú, elmélkedéseket és bibliai szakaszokat magukba fogadó kódexek minden bizonnyal a magánhasználat szolgálatára íratottak. Így a kicsiny *Székelyudvarhelyi-kódex* is, amelyet Nyujtód Judit tövisi begina számára fordított le testvérbátyja frater András.<sup>82</sup> Ebbe a csoportba sorol be az ugyancsak kicsiny, tizenhatodré nagyságú *Lázár-kódex* is, amely feltehetőleg egy Katalin (Katherina) nevű apáca tulajdonában volt.<sup>83</sup> A kis méretű *Lányi-kódex* a somlyóvásárhelyi premontrai apácák közösségét szolgálta. Ám ez sem szól a *Cornides-kódex* és a Boldogasszony szigetén készült társai közösségi használata, felolvasott volta ellen. A *Lányi-kódex* premontrai ordinárium,<sup>84</sup> s mint ilyen a szabályok s a regulák kis méretű kódexei közé tartozik. Magyar nyelvű kódexeink közül nehézséget csupán az elején csonka *Nádor-kódex* okoz, amely kis méretével s feltehető funkciójával kilóg az általunk vázolt képből. Kivételek persze – amint már mondtuk – bőven akadhatnak.

A fent elmondottak alapján végezettül úgy érzem, bizton állítható, hogy a *Cornides-kódexet* közösségi olvasásra szánták. Természetesen ez nem zárja ki a magányos olvasó létezését sem. Nemcsak a regula előírásai miatt kell számolnunk vele, hanem a kor vallásosságának arculata miatt is. Egyre élesebb, öntudatosabb lesz a szembenállás a skolasztika vallásos exkluzivitásával, amely a litteratusok igényeit egy szegényes és szerény

<sup>77</sup> Így például az a csehországi kódex, amely az EK Kézirattárában van. Cod. Lat. 126. *Vita S. Albani* etc.

<sup>78</sup> A német nyelvű költői művek általában nagyalakú kódexekben maradtak fenn. (BISCHOFF 174.) Azonban az, hogy ezekből, mint H. ALTHOF (*Waltarii Poesis*. II. Leipzig 1905. 9.) és (Ekkehard *Waltharius*ának kommentátora) J. W. BECK véli, a kolostori étkezéskor felolvastak volna, nem valószínű. Világi szövegek asztali olvasmányként történő felolvasása olyan valószínűtlen, hogy az olyan helyek értelmezésénél, amelyek ezt sugallják, a legnagyobb óvatossággal kell eljárni. (Vö. LEHMAN i. m. 22.) Elképzelhető, hogy az *Ersekiújvári-kódex* (Ms. Az MTA Könyvtára Kézirattárában. Jelzete: K 45.) *Alexandriai Szent Katalin verses legendáját* (Ms. 223<sup>r</sup>–259<sup>v</sup>) asztali olvasmányként is felhasználták, éppen úgy, mint Gandersheimben Hrotsvita verses *vitait*. Az asztalraolvasáshoz vö. LEHMAN idézett művét, valamint: P. Ph. SCHMITZ, *Les lectures de table à l'abbaye de Saint-Denis vers la fin du moyen-âge*, in *Revue Bénédictine* 1930. 163–167.

<sup>79</sup> Például a *Margit-legenda* (Az OSZK Kézirattárában. Jelzete: MNy. 3.). A legenda művészettörténeti értékű kötésének fakszimiléje: SZ. KOROKNAY Éva, *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Művészettörténeti füzetek 6. Bp. 1973. 51. kép.

<sup>80</sup> Vö. Bonifácus érsek kérésével. 51. j.

<sup>81</sup> Vö. 45. j. A *Weszprémi-kódex* idézett bejegyzése a kolligátum második részének címlapján van; csupán ez, a második kézirat, a *Boneventura-fordítás* volt Somodi tulajdonában.

<sup>82</sup> *Székelyudvarhelyi-kódex*. Ms. 59.<sup>v</sup>, Nytár XV. 24. A kódex ma feltehetően az erdélyi Székelyudvarhelyi Gimnázium könyvtárában található. Kiadása: Nytár XV. SZABÓ Samu gondozásában. Még: *Kezdetek* 145.

<sup>83</sup> *Lázár-kódex*. Ms. 96.<sup>v</sup>.

<sup>84</sup> *Kezdetek* 162–163. és GÁBRUEL 109–173.

minimum alá igyekezett szorítani. A kolostori reformot kísérő modern kegyesség az egyéni tapasztalást helyezi előtérbe,<sup>85</sup> ez a felolvasások kiegészítéseként megköveteli az elmélyült, elmélkedő magányos olvasást.<sup>86</sup>

Mindenesetre a kódex középkorias vonásai ellenére is jól beilleszkedik a XVI. század szellemiségébe, vallásos arculatába. Gyöngyösi Gergely (+1540 előtt), a pálosok generális perjele Humbertus de Romanis nyomán<sup>87</sup> egymást kiegészítően két művében is felsorolja azokat a könyveket,<sup>88</sup> amelyeket közös olvasmányul szánt a kolláció idejére, s amelyek ismerete a devotus számára nélkülözhetetlen. Az ajánlott művek között ez a két cím is szerepel: *Passiones et legende sanctorum*, valamint *Vita patrum*.<sup>89</sup> Gyöngyösi maga is fr rendje számára pálos generális elődeiről egy didaktikus célú életrajzi gyűjteményt, a *Vitae fratrum*ot, amelyben a követendő eszmény alakját rajzolja meg.<sup>90</sup> A *Cornides-kódex* második része könnyen besorolható Gyöngyösi címközlése alá, de a kódex első fele, a prédikációs rész is nehézség nélkül bekapcsolható ebbe a körbe.

A *Cornides-kódex* legendái ugyanazt a célt szolgálják, mint Gyöngyösi Gergelynek a kolostori humanizmust és a devotio modernát képviselő életrajzai,<sup>91</sup> ám ezek a javarészt XIII. századból származó *viták* más közönséget tartanak szem előtt, mint a *Vitae fratrum*. Így e legendákban gyakori a regényes, csodás elem, néhol – Paratust fordítva – messzire elvetik a súlykot; nem így a *Legenda Aurea*t magyartító józanabb társai: a *Lázár*, *Kazinczy* és *Érdy-kódex*.<sup>92</sup> De ne feledjük itt – éppen itt! – Hrotsvitha von Gandersheimnek<sup>93</sup> – aki műveit asztali olvasásra szánta<sup>94</sup> – figyelmeztetését: „Si autem obiciter, quod quaedam huius operis iuxta quorundam aestimationem sumpta sint ex apocryphis, non est crimen praesumptionis iniquae, sed error ignorantiae, quia... ignoravi dubia esse, in quibus disposui laborare. At ubi recognovi, pessumdare detrectavi, quia, quod videtur falsitas, forsitan probabitur esse veritas.”<sup>95</sup> Emellett szól a *Virginia-kódex* regulája is: „az mely szenteknek életét olvassátok, azokat kövessétek”.<sup>96</sup> A szigeti apácák mindenestre ilyen szemmel olvasták ezeket a legendákat, amelyek legfőképpen az érzelmekhez, s a képzelethez szólva hatnak olvasóikra.

Most, hogy sikerült látóköörünkbe vonni azt a közönséget, amelynek Ráskay Lea a kódexét szánta, hátra van a címben előlegezett kérdés megválaszolása: mi vezette őt a szentek életének összeválogatásában és sorrendbe állításában. A gyűjtemény legendáit – mint még látni fogjuk – könnyen felfűzhetjük az egyházi év menetére. A

<sup>85</sup> *Kezdetek* 111–126.

<sup>86</sup> „Si vis profectum haurire, lege humiliter, simpliciter et fideliter, nec unquam velis habere nomen scientiae.” *De imitatione Christi*. I. 5. 10. Edizione critica a cura di Tiburzio LUPO. Città del Vaticano 1982.

<sup>87</sup> HUMBERTUS de Romanis, *Opera de vita regulari*. II. Ed. I. BERTHIER. Roma 1889. 230. HUMBERTUS mester pálos ismeretere magyarországi kézirat a XVI. század elejéről: Cod. Lat. 114. Az EK Kézirattárában.

<sup>88</sup> *Vitae fratrum* cap. xlvij. Kiadatlan. Az EK Kézirattárában. Jelzete: Ab 151. a, b, c példány és a *Directorium*. Megjegyzendő, hogy hasonló felsorolást találunk a *Regula monachorum* utolsó fejezetében (cap. lxxxij.) Szent Benedekről is.

<sup>89</sup> A részletes jegyzék MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971. 264., valamint *Forrásszemelvények* 212.

<sup>90</sup> MÁLYUSZ E., i. m. 264. skk. MEZEY László úgy véli, hogy Gyöngyösinek írott forrásai is lehettek, s így az elődök valóságos arculatát, lelki életét mutatta be kortársai számára. *Deákság*. 202. 63. j.

<sup>91</sup> *Deákság*. 203. és KARDOS Tibor, *Középkori kultúra, középkori költészet*. A magyar irodalom keletkezése. Bp. 1941. 208–210.

<sup>92</sup> Az Antiochiai Szent Margitról szóló legenda egyik epizódja – a sárkány elnyeli Margitot – csak a *Cornides-kódex*ben van meg. (Ms. 165<sup>v</sup>. 10–15.) Magánál Jacobusnál ez az epizód hiányzik s megrovásként mondja: *Velut alibi legitur, os super caput eius ponens... eam protinus deglutivit. Sed dum eam absorbere vellet, signo crucis se munivit, et ideo draco virtute crucis crepuit et virgo illesa exivit. Istud autem... apokrifum et frivolum reputatur*. Idézi HORVÁTH Cyrill, *Középkori legendáink és a Legenda Aurea*. Bp. 1911. 50–51. A hihetetlen epizód a Gelasius pápa (V. század) által az apokrifok közé sorolt *vitában* található, amelynek szerzője Tectinus, aki Margit kortársának és környezetéhez tartozónak mondja magát.

<sup>93</sup> HROTSVITHA von Gandersheim kanonissza volt, nem bencés apáca, amint ezt a *Régi magyar drámai emlékek*. I. 512. állítja. A tévedés oka az lehet, hogy K. Celtis a kéziratot a regensburgi bencés apácakolostorban találta. Hrotsvitháról P. NAGEL, *Hrotsvit von Gandersheim*. h. n. 1965.

<sup>94</sup> SÖVEGES Dávid, *Necessitas parit coronam*. Kézirat. Pannonhalma, Apátsági Könyvtár.

<sup>95</sup> *Hrotsvithae Opera*. Ed. K. STRECKER. Lipsiae 1906. I: 10–16.

<sup>96</sup> HORVÁTH János olvasata. *Kezdetek*. 151. Nytár III. 341: 13–14.

kérdés azonban az, miért írta le soror Lea éppen ezeket a *vítákat*. Ha a közösségi szempontokat tartjuk szemünk előtt, könnyen megfelelhetünk reá. Már Timár Kálmán észrevette, hogy a margitszigeti apácák „igyekeztek megszerezni és összegyűjteni a kolostorban különösebben tisztelt szenteknek, úgyszintén az apácák védőszentjeinek magyar nyelvű legendáit.”<sup>97</sup> Ezeket aztán az ünnep vigíliájának estjén felolvasták.<sup>98</sup> Már a 393-as hippói zsinat megengedi a vértanúakták olvasását az istentiszteleteken. Szent Ágoston panaszkodik is, hogy kevés olyan passió van, ami felolvasható lenne.<sup>99</sup> Dél-Itáliában később Cassiodorus ajánlja szerzeteseinek a szentek szenvedéstörténetét olvasmányul,<sup>100</sup> Szent Benedek pedig előírja, hogy „In sanctorum vero festivitibus . . . psalmi aut antiphonae vel lectiones ad ipsum diem pertinentes dicantur.”<sup>101</sup> Az idézett szerzetesi hagyományokat figyelembe véve könnyen meglehet, hogy Ráskay Lea kedvesebb apácatársai vagy az éppen beöltöző novíciák védőszentjeinek életét másolta le a megfelelő alkalomra vagy ünnepre,<sup>102</sup> s aztán alkalmas időben fel is olvasták e legendákat. A megfelelő alkalom kivárása megmagyarázza, miért húzódott el olyan hosszan a másolás. Azt viszont, hogy az ajándékozásnak ez a szokása élt, jól bizonyítja a már említett Nyujtódó Judit kódexe. Frater András ajánlása a következőképpen hangzik: „megh yrtam . . . az te hozzád valo atyafyv/ágosf zeretetek, miatta . . . hog' ne lennél, az te celladban az te zentednek kőhvénelkvi, de vallanád ezt az te lelkednek vygatzaltafara”.<sup>103</sup>

Tudva, hogy Ráskay Lea előtt már egybekapcsolt fasciculások feküdtek, a legendának egymásra rendszeresen következő dátumaiból<sup>104</sup> azt a kétségtelen tanulságot vonhatjuk le, hogy Ráskay Lea nemcsak másolta, hanem maga is szerkesztette a passiógyűjteményt.<sup>105</sup>

Ha figyelmesen szemügyre vesszük a könyv tartalmát, megtaláljuk a keresett szerkesztési elvet, mégpedig a legegyszerűbbet: a naptári év<sup>106</sup> és az egyházi ünnepkör menete szerintit. Lássuk előbb a passionálét!

Dorottya  
Ágota  
Julianna

február 6. (1514. június 10.)  
február 5.  
február 16.

<sup>97</sup> TIMÁR Kálmán, *Domonkos-rendi magyar kódexek*. ItK 1930. 399.

<sup>98</sup> Erre utal BOGNÁR A. és LEVÁRDY F. is. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 795.

<sup>99</sup> PL. XXXVIII. col. 1426. Sermo cccxv. n. 1. A panasz oka nem az, hogy nem voltak írott passiók, hanem az, hogy felolvasásra alkalmatlanul csak gyorsírói jegyzetekben álltak rendelkezésre.

<sup>100</sup> CASSIODORUS, *Institutiones divinarum et saecularium litterarum*. 1. 32. 3.

<sup>101</sup> Sz. BENEDEK, *Regula monachorum*. cap. xiv. Megjegyzendő, hogy később lanyhult e szokás gyakorlása. Szent Gergely pápa (1073–1085) például kifejezetten tiltakozik e gyakorlat ellen, ám a XV. században már újra élt; így a heiligenkreuzi ciszterci monostorban is. Az olvasott könyvek listáját és az olvasásuk időpontját idézi: *Forrásmelvények*. 213.

<sup>102</sup> NÉMETHY Lajos *Adalékok Árpád-házi Boldog Margit ereklyéinek történetéhez*. Bp. 1894. [1885.] is említ apácákat, akiknek neve szerepel Ráskay Lea passionáléjában. Az idézett műben soror Frosinával is találkozunk. Ő az, aki a *Példák könyve* (Ms.) 11.<sup>r</sup> levelén bejegyzí nevét. Nem valószínű, hogy ő lenne a kódex későbbi másolatotója, amint ezt LEVÁRDY F. és BOGNÁR A. állítják. (*Példák könyve*. Codices Hungarici IV. 182. jegyzet.) Az utasítást adó kéz a 13. rectón nem azonos az övével. Újabban merült fel a RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes által felfedezett, eddigi ismereteink szerint a szigeti dominikánák könyvtárából egyetlen reánk maradt könyvben, a Bandellus de Castronuovo által kiadott kötetben egy eddig ismeretlen apáca, soror Elena [Ilona] priorissa neve. KIRÁLY Ilona, *Árpád-házi Szent Margit és a sziget*. Bp. 1979. 156. sk., valamint három kép a könyvről. (Számozatlan táblák.) Problémát egyedül Szent Bereck püspök nevének feltűnése jelent. Lehetséges azonban, hogy egy ilyen nevű dominikánus szerzetes valamilyen kapcsolatban állt a szigeti apácákkal, – esetleg gyóntatójuk volt. Bereck neve kapcsán persze megint felmerülhet egy esetleges pálos kapcsolat.

<sup>103</sup> Nytár XV. 24.

<sup>104</sup> A sorrendben az első legenda 1514-ből, az utolsó előtti 1515-ből való. A legkésőbbi dátum: 1519. április 29. Vö. 3. j.

<sup>105</sup> VARGHA Damján szerint Ráskay Lea már kész, megszerkesztett kódexet másolt. *Codexek legendái és a Catalogus Sanctorum*. Bp. 1923. Idézi *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 13.

<sup>106</sup> Az évkezdetokről KNAUZ művén kívül SZENTPÉTERY Imre, *Oklevéltani naptár*. Bp. 1912. 11. és BÁN Imre, i. m. 9.

Potenciana	május 19.
Ilona	május 22.
Visitatio BMV	július 2.
Antiochiai Sz. Margit	július 13. (1518. október 8.)
Praxedis	július 21. (1519. április 29.) <sup>107</sup>
Bereck	november 13.
Jusztina	október 7. <sup>108</sup> (1517.)
Nagycsütörtök.	
Luca	december 13. (1515. december 12.)
Agnes	január 21.

A passionálénak — mivel nem januárral kezdődik — ha be akarja járni az egyházi év körét, februártól februárig kell tartania. Az évbejegyzésből: 1514. június 10.,<sup>109</sup> mint a legrégebb dátumból, szinte biztosra vehetjük, hogy a kitűnő Ráskay Lea a legendát másolta be elsőként könyvébe. A következő két legenda, amint ezt az évszám és az íráskép bizonyítja, közel egy időben került be a kódexbe: előbb Lucáé, majd Ágnesé.<sup>110</sup> Mivel a könyv élén már nem volt üres hely — s feltehetőleg már akkor megfogant a sororban egy, a mártírológium szerint futó passionale terve — kénytelen volt ezeket a legendákat a könyv végére másolni.<sup>111</sup>

A passionale menete ezek után két kivétellel — Ágota és Jusztina legendájának kivételével — pontosan követi a mártírológiumot. A két hiba forrása az eddig elmondottakból is kitérünk. Ágota, akinek ünnepe egy nappal megelőzi Dorottyáét, itt a második helyre került. A pontos rendben vagy Dorottya legendája előtt, vagy Ágnesé mögött kellene állnia. Azonban — mivel a fasciculusok már össze voltak fűzve — sem itt, sem ott nem volt számára hely: így az egyetlen lehetséges megoldás az volt, hogy Dorottya élete mögé másoltatott be.<sup>112</sup> A zavar így a legkisebb, csupán egy nap az eltérés.

A Jusztina-legenda kódexbeli elhelyezésénél több, mint egy hónapos eltolódással kell számolnunk. Jusztina ünnepe, az eredetét tekintve francia liturgiájú domonkos rendben,<sup>113</sup> hivatalosan nem ületett meg. Az, hogy az észak-olasz szent neve mégis bekerült Ráskay Lea kódexébe, szintén amellett tanúskodik, hogy a kódex olvasmányait nem liturgikus célú közösségi használatra szánták — tehát nem egy ünnep magyarázatára —, hanem, mint mondtuk, beöltöztési vagy névnap ajándéknak. A ferences rendben népszerű szent neve, tisztelete és ünnepe klarissza közvetítéssel is könnyen átkerülhetett a dominikánákhoz.

Jusztina ünnepét több napon is megülhették,<sup>114</sup> ám mind a kódex szövege,<sup>115</sup> mind az eddig leírtak alapján bizonyos, hogy október 7-én emlékeztek meg róla. A *Martyrologium Romanum*<sup>116</sup> közül ugyan egy

<sup>107</sup> A legendát Ráskay Lea Szent Péter mártír napján fejezte be (169.). Az ünnepet a *Cornides-kódex* (Codices Hungarici VI.) rosszul adja meg. A 9. lapon április 19-et ír, akárcsak az I. tábla megfelelő helyén, amíg a 808. lapon április 28-at. Az ünnep április 29-ére esik.

<sup>108</sup> A *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 794. június 17-ét, szeptember 26-át ír. A RADÓ Polikárp által idézett kalendáriumok sem tudnak más dátumról. *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Bp. 1973. Index nominum.

<sup>109</sup> *Cornides-kódex*. Ms. 130.<sup>v</sup>

<sup>110</sup> *Cornides-kódex*. Ms. 199–210.<sup>v</sup> A Luca- és az Ágnes-legenda másolási idejét a kódex modern kiadása is ide helyezi. Codices Hungarici VI. 794.

<sup>111</sup> Ez a fasciculus vonalazatlan. A codex corpusáról való leválasztása a dolgozat első részében említett tollpróbák miatt mégsem lehetséges.

<sup>112</sup> Vö. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 794.

<sup>113</sup> Humbertus de Romanis mester nem új liturgiát alkotott, „hanem már a meglevőt kodifikálta. A szentmise rubrikáit minden valószínűség szerint a párisi capella regiától vette át”. BÖLE Kornél, *Adatok a Domonkos-rend liturgiájához és a gyulafehérvári Batthány-könyvtár idevágó kézírataihoz*. in *A Szent Domonkos-rend múltjából és jelenéből*. Bp. 1916. 287. A domonkos rítusnak más rítusoktól való eltéréséről: *Lexikon für Theologie und Kirche*. III. Freiburg im Breisgau 1931. col. 386. és Cf. VERWILT, *Die dominikanische Messe*. Düsseldorf (1948).

<sup>114</sup> *Martyrologium Romanum*. Mechliniae 1887.

<sup>115</sup> „kenzatanak kedeg ez nemes zentek es martirok october hauanak hatod mapyan” *Cornides-kódex*. Ms. 184.<sup>v</sup> 21–23.

<sup>116</sup> Id. Klad.



november 30-i időpontot is, ami megmagyarázná a legenda kódexbeli elhelyezkedését, de ne feledjük el, hogy ez a nap Szent András apostol – a domonkosoknál – *Totum Duplex II. classis* rangú ünnepe. Ez szinte teljességgel kizárja azt a lehetőséget, hogy a szigeti apácák ekkor tartsák Juszтина memóriáját.<sup>117</sup> Az október 7-i dátum mellett a szövegben kívül két érv is szól; az egyik az, hogy az ünnep a ferences rítusból került át, megtartja ottani helyét,<sup>118</sup> valamint az, hogy az olaszországi assignálásból visszatért dominikánusoknak is ezt a kalendáriumi tradíciót kellett magukkal hozniuk.<sup>119</sup>

Arra nézvést, hogy miért került a legenda a *Cornides-kódex*-ben oda, ahol most van, nem tudunk magyarázatot adni. Hiszen, ha Ráskay Lea már korábban lemásolta *Bereck püspök vitáját*,<sup>120</sup> akkor lett volna még előtte elegendő hely Jusztináé számára. Nehéz mással magyarázni e zavart, mint azzal, hogy Ráskay Lea Bereck története elé s Jusztináé mögé más szöveget szánt,<sup>121</sup> amely végül nem került leírásra.

A *halottak napi töredékkel* eddig nem foglalkoztunk. Nem kell túl sok figyelmet szentelni e beszédtöredék elhelyezkedésének, bár ez is ide, s nem a *De Tempore* körébe tartozik, ám Ráskay Lea a mindenszenteki prédikációkat is oda írta le. A beszéd eredetileg külön állt, s csak a XVII. századi bekötésekor csapódott *Cornides-kolligátum* kódexei közé. Ezt látszik az is bizonyítani, hogy a fasciculus elejéről és végéről addigra már három-négy levél elveszett.<sup>122</sup> A sermo elejét egy XVII. századi kéz<sup>123</sup> – valószínűleg más mintapéldány alapján<sup>124</sup> – pótolta. E másik példány léte magyarázná azt is, hogy a regestrumot készítő soror a beszédet azonosítani tudta és címmel láthatta el. A XVII. századi címadásról itt még annyit: lehetséges, hogy e példát nemcsak *Commemoratio omnium defunctorum*kor (Halottak napja, november 2.), hanem *In festo omnium sanctorum* (Mindenszentek, november 1.) is olvasták.

A passionáléban csupán egyetlen oda nem illő szöveg van, az *In coena Domini* (Nagyszűtörtök), amelynek helye a mai *Cornides-kódex* első részében, a *De Tempore*-ban lenne. Hogy miért került éppen ide, arra nézvést megint csak feltételezésekre vagyunk utalva. Igen valószínű azonban, hogy az akkor még különálló rész

<sup>117</sup> A domonkos liturgiában megvan arra a lehetőség, hogy magasabb rangú ünnepekhez memoria társuljon.

<sup>118</sup> MEZEY László hívta fel a figyelmemet egy, az írás alapján valószínűleg Magyarországon készült franciskánus misekönyv-töredékre. A töredék Juszтина ünnepét szintén október 7-ére helyezi. A töredék jelzete: Fragmenta Codicum. D. 30.

<sup>119</sup> HARSÁNYI András, *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen 1938. A domonkosok külföldi statútumairól: 268.

<sup>120</sup> A két szövegegység szorosan egymás után következik. Valószínű tehát, hogy előbb a *Bereck-legenda* került a kódexbe. A Szent Mártonról szóló példa önálló egységnek látszik. Mind a legenda, mind a példa után megtaláljuk a szokásos záradékot, amely a szigeti kolostorban – mint erre helyesírása is utal – általánosan használatos lehetett. Az *Érsekújvári-kódex* így fejezi be Alexandriai Szent Katalin legendáját:

... the weled dycqzwlwen  
wygadha(funk mynd ewreke  
kyt engegien mynekwnk  
atya few zent lelek  
egy qrkq elq yften  
mynd qrkqwl qrkke  
amen.

HORVÁTH Cyrill, *Középkori magyar verseink*.<sup>2</sup> RMKT. I. Bp. 1921. 366. A legenda másolási idejére vö. i. m. 233. j. Igen feltűnő, – s ez megint a szigeti záróformula önállóságára mutat, – hogy a versben az ő jelölése ew amíg a záradékban o-vel.

<sup>121</sup> BOGNÁR A. és LEVÁRDY F. bizonyítják, hogy a *Legenda Aurea*-ból származó életrajzok esetében a másoló előtt kész magyar szöveg feküdt. Így érthető, hogy Ráskay Lea ki tudta számítani, mennyi helyre lesz szüksége egy-egy legenda leírásához. Ez persze – a másolás rendszertelensége miatt – csak egy-két esetre korlátozódik. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 812–813. Szent Orsolya legendája illene ide – a szent ünnepe október 21-én ületett meg. A nyulakszigeti Orsolya-tiszteletéről tanúskodik az *Érsekújvári-kódex* egyik exempluma is: Nytár X. 356.

<sup>122</sup> Az elveszett levelekre vonatkozólag: Nytár VII. xl.

<sup>123</sup> A levélben több kéz írása látható, a kódex kiadásának szövegközlése nem tesz különbséget köztük. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 778.

<sup>124</sup> A mintapéldány létét a kipótolt szövegnek a latinnal való aránylag pontos egyezése is bizonyítja.

már betelt befuttatta ünnepkörét, s a beszédnek itt már nem volt helye.<sup>125</sup> Másrészt megemlíthető az is, hogy a húsvéti ünnepkörhöz tartozó nagycsütörtöki prédikáció semmiképpen sem illett volna a mindszenteki sermo után. Elfogadhatjuk Levárdyék feltevését: itt volt hely, s ezt a másoló nem akarta kihasználatlanul hagyni.<sup>126</sup>

A mai *Cornides-kódex* eredetileg önálló prédikációs kötetének szerkezete az előzőeknél jóval kevesebb problémát okoz. Ha egymás után sorakoztatjuk a beszédekhez tartozó ünnepeket – *Szűz Mária élete és regulái, Mindszente, Karácsony, Húsvét, Mennybemenetel, Pünkösöd, Szentháromság vasárnapja, Úrnapija, Mindszente, Kiskarácsony és Vízkereszt* – akkor világosan kitűnik, hogy azok szoros időrendben követik egymást. A szövegek között jelentős hézag nincs, a beszédek átfutnak az őket megelőző és követő ívekre, így leírásuk kronologikus rendje azonos mai sorrendjükkel is. Nehézség csupán három szövegegységnél támad. Nézzük először a két utolsót, amely feltétlen a *De Tempore* szakaszhoz tartozik.

Az itt a mindszentek ünnepével lezáródó egyházi évet<sup>127</sup> a *kiskarácsonyra* és a *vízkeresztre* írt beszédek újból elkezdik. E beszédek elhelyezkedésének két magyarázata is lehetséges. Az egyik az, hogy Ráskay Lea kifejejtette: – vagy még nem ismerte – ezt a két *sermót*, amikor a karácsonyi beszéd után a húsvétit leírta. A másik az, hogy szándékában állt a *De Tempore* ünnepeit – az egyházi évet újra bejárva – más beszédekkel még egyszer leírni.

Az első feltevés a valószínűbb. Mellette szólnak a könyv végén levő leíratlan levelek is.<sup>128</sup> Feltételezhető tehát, hogy a két prédikáció előbb önálló fasciculusra íratott le, s csupán később fűzetett a kódex első részének corpusához.<sup>129</sup> Ez természetesen megzavarja e ponton a másolás időpontjának meghatározását is; elhelyezésük az időrendben bizonytalan, lehetséges, hogy nem utolsónak másoltattak le.

A második problémát a *De Tempore* szakaszhoz tematikailag nem tartozó „predikáció”, *Szűz Mária élete és regulái*<sup>130</sup> jelenti. Bognár és Levárdy kronologikus rendjében e szövegegységet 1516-ba helyezi, mint nyolcadikként leírt textust.<sup>131</sup> Ez a megoldás több okon is hamisnak bizonyult. Való igaz, hogy közte és az öt követő mindenszenteki beszéd között jelentős írásváltozás látszik, azonban ez még nem bizonyítja az utóbbinak korábban keltét. Viszont igen feltűnő körülmény az, hogy e Pelbárt-fordítás átnyúlik a harmadik fasciculus első levelének rectójára, majd itt megszakad. A verso üresen marad, s az ív következő levelén kezdődik el a mindszentekre szóló beszéd. Nehéz feltételezni, hogy Ráskay Lea e majdan, később leírandó beszéd számára két ívet kihagyott volna, sőt még a következő fasciculus első levelét is – szokásától eltérően! – üresen hagyja számára. Sokkal könnyebb azt elhinni, hogy a prédikációs kötet első szövegegysége e Pelbárt-fordítás volt, s csak ezt követte – a leírás sorrendjében is – a többi prédikáció sora. Ezt bizonyítja az is, hogy Ráskay Lea ezt: „első predikáció” – csupán később szúrta be címközlése alá.<sup>132</sup>

Másrészt azt, hogy az első textustól független *De Tempore* írásának szándéka csak ekkor, a mindenszentekre szóló prédikáció másolásakor fogalmazódott meg benne, az is igen jól alátámasztja, hogy ennek a szövegciklus élén álló prédikációnak az első levelén levő rubrumozása mind az öt megelőzőtől, mind az öt követőtől elüt.<sup>133</sup> Azonosságot csupán az Ágota- és a Bereck-legenda rubrumozásával mutat, amelyek első levelén a nagybetűk és az írásjelek szintén piros festékkel vannak átírva.<sup>134</sup> Ez a körülmény a három textust azonos időbe sorolja, tehát a karácsonyi prédikáció megírásának időpontja szintén az 1514-es esztendőre esik,<sup>135</sup> s ez jelenti a *De Tempore* szakasz másolásának kezdetét is.

<sup>125</sup> Vagy legalábbis a húsvéti prédikáció már készen volt ekkor.

<sup>126</sup> *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 808.

<sup>127</sup> Az egyházi év adventtől adventig tart.

<sup>128</sup> *Cornides-kódex*. Ms. 103<sup>r</sup>–105<sup>v</sup>.

<sup>129</sup> Vö. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 794. I. tábla. XI–XII. szövegegység.

<sup>130</sup> A két szövegegységet a könnyebbég kedvéért itt együtt kezelem.

<sup>131</sup> *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 794.

<sup>132</sup> A *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. kiadói e bejegyzést későbbi idegen kéznek látják, (428.) azonban, ha Ráskay Lea későbbi írásával összevetjük – példának okáért a 95. rectóval –, akkor egyértelműnek látszik, hogy ez az ő írása.

<sup>133</sup> *Cornides-kódex*. Ms. 30.<sup>v</sup>

<sup>134</sup> *Cornides-kódex*. Ms. 130.<sup>v</sup> és 175.<sup>r</sup>

<sup>135</sup> Legalábbis 1514. április 29. utánra. Az írás a két 1515-ös esztendő végén másolt beszédekkel kevés azonosságot mutat.

Végezetül egészen röviden érintenünk kell még a XVII. századi regestrum,<sup>136</sup> a tartalomjegyzék és a kódex mai tartalmának viszonyát.

A legendárium darabjainak felsorolásában, mint a XIX. századi javításból is jól kitűnik, kevés hiba van. Praxedisig csupán egyszer, Julianna és Ilona esetében cseréli föl – talán tévedésből – a neveket, s kihagyja Mária visitatiojának (Sarlós Boldogasszony; július 2.) ünnepét. Alább már nagyobb a kavarodás. Juszтина, Ágnes és Luca – ebben a sorrendben! – megelőzik Bereck püspököt. A beíratlan föliók jelenléte kétségtelenné teszi, hogy Juszтина és a másik két női szent előbbre helyezése nem volt pusztá figyelmetlenség, hiszen ezek után az első beírott levelek könnyen meglelhetők. Magyarázatul az szolgálhat, hogy a női szentek közé a könyvtáros nővér talán nem szívesen írta be az egyetlen férfinak a nevét.

Összegzésül a következőket mondhatjuk el. A *Cornides-kódexet* Ráskay Lea közösségi olvasmánynak, felolvasásra szánta. A mai kódex eredetileg két különálló kötetből, egy *De Tempore*-nak és egy *passional*-nak nevezhető könyvből állt. Egyik rész sem nélkülözi ugyan a szerkezeti problémákat, ám mindkettő tartalmáról megállapítható, hogy tudatos szerkesztés eredményeként keletkezett, a kor szokásainak megfelelően az egyházi év ünnepkörét követik. Az első rész szövegegyeségei a kiskarácsonyi beszédig a mai sorrendben írtak le. második rész szövegegyeségeinek keletkezési kronológiája azonban továbbra is bizonytalan.

Sándor Láz

## L'ORDRE ORIGINEL DU CODEX CORNIDES

Le facsimile et l'édition critique du codex dénommé d'après Dániel Cornides et conservé à la Bibliothèque de l'Université de Budapest (Cod. Hung. XVI. nro. 4.) a été publié en 1967. Les rédacteurs du volume ont essayé d'établir une chronologie supposable de l'origine des textes, mais ils ont négligé de nombreux points de vue codicologiques.

En tenant compte de ces derniers et à l'aide du sommaire de la reliure du volume provenant du XVI<sup>e</sup> siècle et entretemps retrouvée, l'étude a essayé de reconstruire l'ordre originel du volume – l'ordre exact d'après le dessein de l'auteur, qui en dernière analyse, d'après nos résultats, s'accorde avec l'ordre de succession actuel du codex.

Le *Codex Cornides* a été destiné par Lea Ráskai pour une lecture commune, à être lu. Originellement, le codex actuel se composait de deux volumes séparés, d'un livre nommé *De Tempore* et d'un autre qui pourrait être appelé *passionale*. Aucune des deux parties ne manque certes de problèmes de structure, mais on peut constater à propos du contenu de chacune d'elles, qu'elles ont été créées par un rédacteur conscient, et qu'elles suivent, conformément à l'usage de l'époque, le cercle des fêtes de l'année ecclésiastique. Les unités de texte de la première partie ont été écrites, jusqu'au sermon du jour de l'An, dans l'ordre actuel, mais la chronologie de l'origine des unités de texte de la seconde partie reste encore incertaine.

<sup>136</sup>Köszölvé: ItK 1981. 675.

## BERZSENYI RÍMELÉSE

*Berzsenyi nézetei a rímről*

Berzsenyi rímelését inkább bírálták vagy mentegették, mintsem elemezték; értékelésében voltaképpen Kölcsey szigorú véleménye élt tovább. Kölcsey nevezetes recenziójában ragrímeket sorol Berzsenyi verseiből, s jóformán rímnek sem tartja azokat: „Az ilyenekben a hiányos hangzason kívül megjegyzésre méltó, hogy az egymásnak megfelelő sorokban a rím helyét a flexiónak (ha a magyar philológiában így szólani lehet) visszaforduló betűi, vagy inkább szavai pótolják ki. *Ajúlva és pirulva, s szemembe és kebelembe* éppen úgy nem formálhatnak rímet, mint Tinódi Sebestyénél a *vala és vala meg vala*.<sup>1</sup> Egy fokkal árnyaltabb Horváth János véleménye, aki a „folytonos ragrímeket” csak az összhatásban, a „berzsenyies íz” kedvéért tartja elfogadhatónak.<sup>2</sup> Hasonlóan ítél Németh László is, aki az „egyhangú, híg” párhuzamokat és bennük a ragrímeket Berzsenyi sajátosnak tartott metrikájával mentegeti: „Ha rímében korlátozott is, igen szép és magyaros ritmusában”; ennek alapján ismeri el „a tiszta rímek báját . . . az egész vers hangulatában”. — De talán a szigorúan megítélt s főként csak hangalakjukban szemlélt rímeknek nemcsak elnézhető gyengéjük van; talán nemcsak passzív jelenlétük válik ritmustényezővé; talán a „berzsenyies ízben” és a „bájban” ennek a rímfajtának is van funkciója, alakító szerepe. „Berzsenyi kora csak a tiszta rímet tekintette rímnek”<sup>3</sup> — írta Németh László, a költő számára azonban a rímelés sokkal tágabb problémakörbe illeszkedett.

Berzsenyi *A versformákról* c. tanulmányát költészetelméletének kifejtésével kezdi. „A vers nem egyéb, mint az ének vagy tánc természetét követő beszédforma, mely mint külső része a poézisnek, egyenesen alája esik a szépművészetek legfőbb, legközönségesebb törvényének, ami nem egyéb, mint a régi arisztotelészi definitio: *a természet szép követése*.” (282)<sup>4</sup> A „természet szép követése” pedig felfogása szerint az emberi szépségen összeegyeztetett „harmóniás különfésleg”, mely „nem egységet, hanem csak összeegyeztést vagy harmóniás különféslegést kíván.” (282) E „középlet” a valóságosnak és a „megszébbítettnek” olyan együttese, amelyben „az embernek és az emberiséget illető dolgoknak nem minden, hanem csak *legfőbb* karaktereiket és céljaikat hozza harmóniába a poéta”. (282) E szébbítésnek és követésnek alapelvét és célszerűségét is megjelöli: vezérlő principiuma „a józan ész vagy okosság, legfőbb célja lelki természetének harmóniás kifejtése, emelése, szabadsága, s ezen maga szépségének közlése, továbbterjesztése, s ezáltal a lelki teremtés munkájának örökös folytatása”. (283) A harmóniás középletű különféslegést, a közlés és továbbterjesztés célszerűségét egyesítő költészeteszménye alapvetően határozza meg formai nézeteit, mint ezt a bevezető rész után maga is programszerűen leszögezi: „Ezen principiumok lesznek tehát azon legfőbb szempontok, melyek szerint esztétikai vizsgáldásunkat a versformák körül intézgetni fogjuk.” (283)

Esztétikai szempontú, deduktív verselmélete közel áll ahhoz, hogy generatív jellegűnek tartsuk.<sup>5</sup> Berzsenyi elmélete azonban korántsem oly kidolgozott, mint pl. Aranyé,<sup>6</sup> a középlet alapelvein túl nála nem mutatható ki

<sup>1</sup>KÖLCSEY Ferenc, *Berzsenyi Dániel versei*. in *Kölcsey Ferenc összes művei* Sajtó alá rendezte: SZAUDER József és SZAUDER Józsefné 1. köt. Bp. 1960. 429.

<sup>2</sup>HORVÁTH János, *Berzsenyi és íróbarátai*. Bp. 1960. 45.

<sup>3</sup>NÉMETH László, *Berzsenyi*. in *Az én katedrám*. Bp. 1975. — Az idézetek: 262.

<sup>4</sup>BERZSENYI Dániel, *A versformákról*. in *Berzsenyi Dániel összes művei*. Sajtó alá rendezte: MERÉNYI Oszkár. Bp. 1956. — A továbbiakban is e kiadás nyomán idézzük verstani tanulmányát, csak a lapszámokat jelölve a szövegben; Berzsenyi egyéb írásait cím szerint is említjük a jegyzetekben, szintén e kiadás lapszámaival.

<sup>5</sup>Elméleti, verstani műveket, a tanulmányozott Berzsenyi-irodalmat nem soroljuk fel teljességre törekedve, csak konkrét hivatkozás esetén jelöljük a jegyzetben a lelőhelyeket.

<sup>6</sup>Arany János az „indulat” alapján rendezett gondolatritmusból vezette le a versegységek rendszereit. — I. HORVÁTH Iván, *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben*. ITK 1972. 3. sz. 290–306.



a nyelvi vagy metrikai mozgásszabályok pontos rendszere. Verselméletének erősen deduktív jellegében a generativitás potenciális lehetőségeit láthatjuk: ő ui. nem a formák leíró ismertetésére vállalkozik, hanem arra, hogy a költészet lényegét és célját meghatározó harmóniás középlet alapján értelmezze a versrendszerek és az egyes formák sajátosságait; ennek „leképezéseként” kialakít egy olyan, majdnem teljes rendszert, amelynek levezethető kategóriáit, normáit az alapelv határozza meg. — Később, a *Poétai harmonistikában* a középlet részletesebb kifejtése után írja le a költészet specifikus jegyeit, „fő karaktereit és célját”, a költészeti osztályok, a költői nyelv sajátosságait.

A versrendszerekben a harmóniás középletet szerinte három tényező együttese valósítja meg: a határozott szótagszám, a nyugpontok (metszetek), a metrum (időmérték), illetve, mint véli, a metrumot pótló rím. A leírt költészetiideal és e három tényező alapján különböztet meg és értékel három versrendszert: legszebbnek tartja a metrumos görög versrendszert, amelyben a három tényező „józan középsszerrel és szabadsággal” (284) valósul meg; a metrumtalan rímesnek nevezett „szintoly egyszerű természetű, és szép, valamint a görög (284); a metrumos rímes viszont, mivel „a követésnek számát eggyel szaporítja”, s különböző stílusokat kever „igen messze távozik az esztétikus középszeritől, egyszerűtől és szabadságtól” (285). Alapelveinek „leképzése” itt a versrendszerek leírásában konkretizálódik, az egyes versformák rendszeres ismertetésére már nem tér ki, csupán néhány problémát érint (a rímről, az ének és deklamáció különbségéről, az elfoglaltan megítélt metrumos-rímes versekről stb.). Verselméletének teljes vizsgálatára nem vállalkozunk, csak rímelfogásának, rímformáinak elemzésében hasznosítjuk nézeteit; úgy látjuk, hogy e téren is észlelhető az alapelvek meghatározó jelenléte. Elméletének és költészetének egymásra vetítésében keressük a jellemző vonásokat, kifejtett és kifejtetlen gondolatrendszerében észlelünk továbbá néhány fontos problémát is.

Erősen deduktív költészetelmélete, formaeszménye szempontjából érdekes pl. az idézett meghatározásában és egybeült többször és nyomatékosan említett emberi-művészi szabadság-elv. A szabadság a harmóniás középletű művészi teremtésben — mint írja — a „legfőbb cél” és a „legfőbb törvény”, (283), az igazi költő (Pindarost említi) „bátran megszegi a törvényt, mihelyt a lélek úgy kívánja”. (294). A szabadság mintegy fölérendelődik az általános törvényeknek, a szabályoknak — következetesen érvényesítve végül is a harmóniás középlet követelményét is kérdésessé teheti. De csak addig, amíg nem látjuk e szabadságeszmény helyét gondolatrendszerében, amíg nem ismerjük fel benne a Kanttól—Schillertől származó szépségideal alaptételét. Azt a gondolatot ti., amely a szépben és a szépet átadó művészetekben jelölte ki a szabadság és szükségszerűség, az anyag és a forma végleteinek egyeztetését, közvetítőjét.<sup>7</sup> „A lélek harmóniás kifejtésének és közlésének valamint legfőbb célja, úgy legfőbb törvénye is a szabadság, azaz az emberi középszerbe szorított részt vevés, részint pedig végtelen szabadság; véges ti. testiekben, végtelen pedig a lelkiekben” — írja Berzsenyi (283). A lélek szabadságát, a testiekben uralkodó szabad könnyűséget a művészi forma teremti meg; a formában látja az önmagán felülemelkedő nagyság, az „isteni szép” megjelenését. „Innét van, hogy oly kedves előttünk az énekben és táncban, a meghatározott hangokban és mozdulatokban a szabad könnyűség; érezzük ti., mint uralkodik a lélek a testen, mint emeli felül azon magát, mint játszik azzal szabad könnyűséggel; érezzük, hogy a legelevenebb, a testen leguralkodóbb, legszabadabb lélek a legszebb lélek: innét van, hogy az önszereteten, azaz a magán felül emelkedő léleknek szabadsága oly isteni szépnek látszik előttünk.” (283). A forma tehát a véges és a végtelen, a testi és a lelki, a szabadság és a szabály megnyilatkozása a „legszabadabb lélek” által teremtett harmóniában. A szabadság ily módon nem a rendszert megbontó elv, hanem az eszményt szolgáló, annak jelentését hordozó formaideal összetevője. A jelentésben pedig — Berzsenyi nézetei szerint — a célszerűség is benn foglaltatik („a legfőbb szép közlése és továbbterjesztése”), s e meghatározottságban a forma — a rím — sem lehet más, mint ennek harmóniás középletű kifejező eleme. Öncélú formaművelést tehát nem ismer, sőt, elutasít minden olyan formát is, amely „igen muzsikál, a figyelmet a lelki muzsikáról igen a külső muzsikára vonja”. (289). A formáknak, a rímeknek így funkciója van az „emberképző művészetekben”, s csak e komplex összefüggésben értelmezhetőek. A rímet illetően többoldalúan fejtegette elméletét; nézetei, kategóriái azonban nem egészen kifejtettek, nem egészen egyértelműek.

„A metrum inkább a táncnak, a cadentia pedig inkább az éneknek typusa” (285) — írja metrumtalan rímesnek nevezett (ütemhangsúlyos) versrendszerünk taglalásánál. — Jegyezzük meg közbevetőleg, hogy Berzsenyi elnevezése csak a maga felfogása szerint indokolt (ő ui. csak az időmértéket fogadta el metrumnak). Ma a rímet nem tartjuk metrikai meghatározónak, ám ha csupán az általa felsorolt tényezőket vesszük számba (kötött szótagszámú sorok, határozott metszetek), már nem „metrumtalan” verselés ez. — A metrum-tánc

<sup>7</sup>SCHILLER, *Levelek az ember esztétikai neveléséről*. 12. levél. in *Schiller válogatott esztétikai írásai*. Bp. 1960. 207—210. — CSETRI Lajos, *Berzsenyi ódaköltészete* (Eszmei és poétikai megközelítés) Kéziratban. 68.

kapcsolat nagyon érdekes problémakörébe itt nem bocsátkozhatunk; az ének—rím összefüggés értelmét azonban a rím szempontjából vizsgálnunk kell. Idézett formulájából az éneknek való megfeleltetés folytán úgy tűnik, hogy a rímet főként hangzati tényezők tartotta. Ének-meghatározása azonban komplexebb értelmezésre utal. A görög költészet ének-követéséről írja: „Az ének külső természete áll a hang hullámos szállongásában, annak különféle megszagatásaiban, nyugpontjaiban és az egyforma hangok visszafordulásaiban.” (284). A versrendszereket illetően az első a hanglejtés s még inkább a dallam megfelelőjének tűnhet; a második szünetként és metszetként inkább metrikai sajátágnak; a harmadik jelentené hangzati szinten a rímet. A „hullámos szállongásról” nem értekez; bővebben szól viszont a metrikai és a hangzati jelenségekről. Az „egyforma hangok visszafordulását” a görög formákban is észleli, ahol ez a „metrum egyforma contourjainak egyeztetével” jelenik meg, a „rím” felfogása szerint itt metrikai jelenség lenne, s kivehetőleg a metrikai egységek (sorok? kólonok?) időmértékének megfeleléseit jelentené. Amikor azután a szorosabban vett rímekről beszél — általában és a másik két versrendszerben — a hangzati eufóniát emeli ki, de mindenütt metrikai vonatkozásokkal. Metrumtalan rímesnek nevezett versrendszerünkben — mint írja — „a metrum hiányosságát eléggé kipótolják az igen élesen követő, igen éneklő és pittoresk cadentiák”, a határozott szótagszám és a metszetek (285); a metrumos rímesnél pedig hibaként említi, hogy „az igen éles, igen éneklő cadentiák a sokkal csendesebb metrumot vagy egészen eltakarják” (288), s akkor fölösleges a metrum, ill. ha a rímek gyengébbek, akkor a metrum miatt fölösleges a rím. Berzsenyi talán „túlértékeli” a rímet, amikor azt metrumpótlónak vagy metrumredundánsnak tartja, hiszen a rím — legalábbis ma úgy véljük — nem „képes” metrikai funkcióra; ritmustényezővé is csak az adott versformák kölcsönviszonyaiban válik. Berzsenyi rímelfogása viszont úgy komplex, hogy a hangzati és metrikai tényezőket szoros összefüggésben látja, s számba vesz még az ének-kategóriához kapcsolódó egyéb tényezőket is.

Az ének-kategóriának ui. helyenként poétikai jelentése van tanulmányában. Versrendszerünket ő elsősorban a dalformákra tartja alkalmasnak: „A rímes versek szokott énekeinknek és táncainknak formái és típusai lévén, azok a mi valóságos, természetes lyricumaink” — írta antirecenziójában,<sup>8</sup> s hasonlóan verstani tanulmányában is: „ezen versek többnyire énekeink formái” (290). E poétikai ének-értelmezéshez — vélünk — a hangzatos, csengő rímek kívánalma is hozzátartoznék; s mintha valóban rímelésünk eufonikus jegyeit hangsúlyozta volna, amikor az „igen éneklő és pittoresk cadentiákról” szólt. Ám a tiszta rím, s egyáltalán, a hangzati szempontból kifogástalan rím mint követelmény vagy igény nem szerepel elméletében. Inkább fenntartásait jelzi. Hivatkozik nyelvi adottságainkra: „az igen rímetlen s igen kényes természetű magyar nyelvben” nem lehet erőltetni a túlságosan jó rímeket, ez olyan kényszer lenne, amelyet a „józan ész” alapján is elvet — mint minden olyan formát, amely „a gondolatnak szabad könnyűségét multhatatlanul megrontja”. (290). Az ilyenfajta rímkényszer csak üres szabály, nyűg, mely „békóban botorkázó” poétává alacsonyít,<sup>9</sup> s ezt a természetesség, a szabadság és kötöttség harmóniás középletének elve alapján Berzsenyi öntudattal utasítja el: „igen szeretném én is, ha jobb rímeink volnának, de ha nincsenek, céltalannak tartanám oly törvényeket szabogatni, melyeket minden lépten-nyomon által kelletik hágnunk, ha csak nem akarunk úgy rímezni, mint némely módi verselőink.”<sup>10</sup>

Költészeteszemléjének lényegét meghatározó alapelvekhez (természetesség, szabadság, harmóniás középlet) jutottunk el ismét. Nézeteit, verstani gondolatait egy érett és tudatosan alakított költői pálya kibontakozása után fogalmazta meg, a művészi gyakorlat és az elméleti tájékozódás alapján. Elmélete szoros kapcsolatban van költői gyakorlatával,<sup>11</sup> néhány tételét, mint látni fogjuk, költészetének példái „magyarázzák”; rímelmélet és rímelési technika egymáravetítését, szembesítését, kölcsönhatásuk vizsgálatát ezért is fontosnak és tanulságosnak tartjuk. Szükségesnek is — deduktív verselméletének alapelveit figyelembe véve érthetőek meg ui. rímelméletének és rímelésének lényegi meghatározottságai és komplex jellege; a jelentéskifejező funkció elsődleges volta, formai szinten pedig látszólagos kettőssége: a „pittoresk cadentiák” igénye (a „metrumpótló” funkció és az ének-megfeleltetés alapján), másrészt tartózkodása a túlságosan jó rímektől (mivel önmagukra vonva a figyelmet a „lelki muzsikát” eltakarják, üres kötöttséget jelentenek, amelyek a szabadság, a harmóniás középlet ellenében hatnak). — A funkcionalitás elvét különösen fontosnak tartjuk. Fenti idézeteinkben, s más

<sup>8</sup> Észrevételek Kölcsy recenziójára. 253.

<sup>9</sup> Észrevételek Kölcsy recenziójára. 277.; Kritikai levelek IV. 326.

<sup>10</sup> Észrevételek Kölcsy recenziójára. 277.

<sup>11</sup> Ez korántsem oly egyértelmű, mint gondolnánk. Berzsenyi elméleti nézeteinek és költői gyakorlatának megfeleléseit vizsgálva, látni fogjuk majd divergenciáit is. S még egy példa: Arany „a magyar dal eredeti jellegéhez” sorolta a négyosztágú ütemekben elhelyezkedő choriambust, mégis, Zrínyi-átdolgozásában néhányat „kijavított” az ütemezés kedvéért. — I. KÉPES Géza, *Zrínyi Miklós verselése*. ItK 1961. 4. sz. 417.

írásaiban többször és egyértelműen fejtegette, hogy minden formának, tehát a rímnek is, csak mint a költészet legfőbb rendeltetését s a műalkotás egészét szolgáló tényezőnek van szerepe, s csak ebben az összefüggésben ítélték meg.

Jelentés-kifejező formaelemként értelmezzük mi is a rímet, amelyben a művészi forma általánosító jellege a konkrét, egyedi alakban megvalósulva jelenik meg; mint ilyen, megfelel általános hangtani és grammatikai szabályoknak, amelyek azonban az egyedi költészet módosulásaiban válnak jelentéshordozóvá, egyéni jegyeiben megszüntetve és megőrizve általános sajátosságait.<sup>12</sup> – Elemzésünkben a rím „Jétezmódjából”, ritmustényező mivoltának jellegzetességeiből indulunk ki: a rím a versben hangzati adottságaival, a versek meghatározott helyein elfoglalt, kiemelt helyzeténél fogva, metrikai összefüggések rendszerében, mint a nyelv és a versbeli szerkezetek eleme válik jelentéshordozóvá. Módszertani szempontból ezért hasznosnak véltük, hogy a hangalak és néhány fontosabb metrikai jelenség, majd a szerkezet és a jelentés-értelmezés külön, de egymásra mindig ható rendszerében írjuk le Berzsenyi rímelésének jellemző vonásait. Célunk néhány, a költőre vonatkozó nézet korrigálása, kiegészítése; elemzésünket azonban elsősorban módszertani kísérletnek szánjuk.

### *Hangalak; rím és metrika*

A rímben megjelenő általános szabályozottság meghatározza a hangalak megfeleléseit, de mindenkor az egyéni és történeti változatok módosulásaival. Jelen esetben ez a nyelvünk rímsszegénységéből, a hagyományos rímformák uralmából s ezek meghaladásának kísérleteiből adódó problémakört érinti. Konkrétabban: az alliteráció, a ragrím, a tisztarím-asszonánc együttes formáinak továbbéléséről, ill. ezek berzsenyies változatáról van szó. – A rímet különben hangzati (érzéki) jellegében sem tartjuk pusztán instrumentális tényezőnek. Hegel a rím hangalakjának anyagi mozzanatában a romantikus költészet belső szubjektivitásának kifejező elemét látta<sup>13</sup> – más korokra, egy-egy költőre jellemző rímformának is nyilvánvalóan lehetnek jelentéskifejező funkciói. A rímek hangalakjának vizsgálatától tehát semmiképpen nem tekinthetünk el. Berzsenyi költészeteszményének meghatározó jegyei alapján keressük rímeinek jellemző változatait s az ezeknél felmerülő problémákat. A leíró módszert alkalmazva tanulságosnak tartjuk ennek önmagában való elégtelenségét is.

Látványlag egyszerű és egyértelmű pl. a számszerűség alapján kimutatni a hagyományos ragrímek többletét: összesen 1222 rímes sorából (verstöredékeit is beszámítva) csak 242 sorban találunk nem ragos rímstózt. De már a ragrím minősítéshez is magyarózó megjegyzéseket kell fűznünk. Konkrét előfordulási formáikat vizsgálva ui. pontatlanok, következetlenek vagyunk. Pontatlanság pl., hogy a pusztán képzőjűkkel rímelő szavakat is ragrímnek vesszük (*virágos–balzsamos, mulandó–változandó*), noha a képző a rímstózt vonatkozásrendszerét statikusabban, szűkebb mezőkben határozza meg, mint a tágabb mondattani összefüggésekre utaló rag (e jelenség magyarázatára még visszatérünk). Nem szokás ragrímnek számítani viszont, ha különböző szófajú ragos formák egyeznek (*magzatja–ragadja, örömiünk–velünk, életem–tehetem*) – noha forma szerint ragok rímelnék itt is. Nem számít továbbá ragrímnek pl. némely tulajdonnév-egyezés, pedig nyilvánvaló, hogy (legalábbis részben) nem a szótő, hanem a képző hangzik össze (*Hébe–Éryecz*; a szótőben is egyezik: *Bakony–Badacsony*). A számszerű felmérésben nem jelezhetőek a speciális ragrímformák sem, pl. a különböző igeraggal figura etimologikává alakított rím (*hallgatott–hallatott*) vagy a teljes ismétlés komplex hatású rímei (*Úgy éltem, hogy életemet... Úgy éltem, hogy életemet...*). Arról nem is szólva, hogy a ragrím önmagában nem feltétlenül rossz, mint ahogy a nem ragrím önmagában nem feltétlenül jó –, ezért is szükségesek a komplex vizsgálatok. – Egyelőre kiindulásként fogadjuk el a tényt, hogy ti. Berzsenyi verseiben kétségtelen a ragrímek gyakorisága. A vitatható adatoknál azonban fontosabb számunkra, hogy vajon e rímformában, a hangalak szintjén miként próbálta, miként tudta megteremteni az „igen élesen követő, igen éneklő és pittoresk” jelleget, s hogy miként tudta megvalósítani e rímformában is az elméletében jelzett komplex igényt.

Kölcssey gyengének tartotta, ha „a rím helyét a flexiónak... visszaforduló betűi vagy inkább szavai pótolják ki”. Úgy véljük azonban, hogy ha ez az egyezés nemcsak a ragot és az egyszótagú szótövet fogja át, hanem három, négy szótagra terjed, az erősebb akusztikai hatás meg a többszótagos szótőegyezés némiképp ellensúlyozza a ragrímek egyhangúságát (*epedek–lehetek, malasztaid–balzsamaid*), különösen akkor, ha nem csupa egyforma magánhangzóból áll (*ösvényből–örvényből, árnyéka–tájéka*). Az egyezés ilyenkor a ragban és

<sup>12</sup> LUKÁCS György, *Az esztétikum sajátossága*. 1. köt. Bp. 1965. 258.

<sup>13</sup> HEGEL, *Esztétika*. 3. köt. Bp. 1956. 234. – Itt említjük meg, hogy a rím történeti aspektusait témánk keretében főként a klasszikus-romantikus sajátosságok szempontjából vizsgáljuk.

kötőhangjában ad tiszta rímet, a szó elejének mássalhangzóit azonban különféleké; a tisztarím-asszonánc együttese egyfelől „magyaros” sajátság, másfelől a többszótagú, de nem teljes megfeleltetés a Berzsenyi elveinek megfelelő középlettben valószínű megformálását. — Több szótagot átfogó rímformájának másik jellemző változatában is észlelhető a harmóniás középlett igénye, s az „igen éneklő” hatástól való tartózkodása is. Gyakori jelenség nála, hogy az azonos hangok többször ismétlődnek a rímhívóban, de kevesebbszer a rímválaszban (*lehelete-lellete, mosolyog-dobog, szerelemnek-szemnek*), a rímhívóhoz képest a rímválasz a rövidebb, összevontabb — holott épp fordítva lenne hatásosabb, s talán ezért került. — Ilyenféle, elméletének megfelelő technika mutatkozik meg azokban a rímekben is, amelyekben a többszótagos megfelelést a rímválaszban egy hang közbeiktatásával tompítja (*könnyeimet-nyögéseimet, csintalan-vigyázatlan*) vagy hangkihagyással ismételi (*kösziklők-tölfák, kikelet-liget*).

Az alaki leírásokról szokásos a rímek szótagszámának vizsgálata. A számok azonban itt is keveset mondanak. Rímeinek több mint fele kétszótagos, az 1222 sorból 746; 476 sorban pedig egy-, három- és négszótagú rímeket találunk 164–267–45 megoszlásban. A számok azonban nem mutatják pl. a hangcserés rímeket (*csatolod-oktatod*), nem mutatják a hangkihagyásokat vagy a rokon hangokból képzetteket sem (*Nacám-örcám. fátyolodat-tárgyadat, sarampóit-hódítóit*). A viszonylag nagyszámú három- és négszótagú rímek gyakran a hosszabb megfeleltetés ellenére is egyhangúak, sokszor ui. többszörös ragrímek, ill. képző, jel, rag együtteséből állanak (*karjaidat-csókjaidat, felkelendünk-menendünk*); az egyszótagúak között pedig van több mássalhangzó egyezését képezett s egyéb tényezők folytán jóhangzású rím:<sup>14</sup> (*vert-nyert, élni-lelni*). Két- és többszótagú ragrímeinél pedig sokszor találunk „jóvátételt”, szebbítést, néhány versében pl. gyakori a rímzavak alliterációs egyeztetése: (*kedves-kegyes, szívet-szípet, halálnak-honjának, siralomra-sírhalomra*).

Az ilyenféle rím eufóniája kétségtelen, itt azonban már nem csak hangzati határról van szó. A rímzó ui. speciális (sorvégi) helyzetben lévén, alliterációja egyszersmind a sorok befejezettségét, lezárt egységét is erősíti. Különösen akkor érezhető e hatás, amikor az alliterációval kiemelt rím a „határozott nyugpont” után az egész befejező egységet (ütemet) kitölti, „élesen követő” hangzásával erősítve a nagyobb egység (sor) tagolását:

*A liget zöld // sudarai*

*A hold játszi // sugarai*

Hasonló funkciója van leggyakoribb alliterációs formájának, a „nyugpontok”, a fő- és mellékmetszetek kezdetén alkalmazott alliterációknak, néha többszörösen ismételve: *Sérült szívem // sebeit; Éden annak // élete; Nem nézhetnek // a dicső / napfénybe; Mutasd meg a / virtust // mennyei / mátkája* stb. Az ilyenfajta megoldásokat Berzsenyi nyilván „metrumpótlásnak” tartotta (a befejezettség kérdésére, az alliteráció egyéb funkcióira még visszatérünk), mi a metrikai és hangzati tényezők kölcsönhatásából származó erőteljes ritmust értékeljük: az alliteráció ui. fontos hangsúlyhelyeket erősít e változatokban (ilyenek tartjuk különösen a szókezdet, a jelentésegységeket, a sorkezdet nyomatékait<sup>15</sup>). Berzsenyi csak az időmértéket tartotta metrumnak — a „metrumpótlást” az ilyenféle sorokban elméletét meghaladva valószínűtlen meg, a hangzati elemekkel is nyomatékosított tagolással teremte meg ütemhangsúlyos verselésünk szép változatait. Az alliterációt különben a legegyszerűbb, legősibb rímformának tartják; gyakorisága Berzsenyinnél egyik tényezője annak, hogy költeményeit veretesen régies hatásúnak érezzük. Annál is inkább, mert valóban a legősibb változatot művelte: a hangsúlyos szavak alliterációs egyeztetését.<sup>16</sup>

Néhány versében számlálható pontossággal határozható meg, hogy az ének-rím megfeleltetésének poétikai értelmében mikor tartotta (vagy nem tartotta) fontosnak a rímek változatos formáját. Vannak olyan dalszerű versei, amelyekben a rímeknek csak a fele ragrím (ilyen pl. az *Egy szilaj leánykához*, *A szerelemhez*); néhány dalformában pedig a ragrímek sorok száma alig van fölényben (*Nelli* 26 : 18; *Venuszosh* 12 : 8; *Az esthajnalhoz* 14 : 10); néhány versében a sok alliterációs rím is „zenésít” (az *Egy szilaj leánykához* rímeinek fele ilyen, aránylag sok van a *Fannim emléke* és az *Életfilozófia* c. versekben). Ellenpéldáink is vannak: elmélkedő, elégikus versekben általában kevésbé ügyelt az „éneklő” rímekre, nem zavarta a ragos forma egyhangúsága, s kevés az

<sup>14</sup> Az egyszótagú rímeknél jónak tartják, ha azok hangsúlyos vagy hosszú szótagok: *ész-kéz; merit-borít* — SZEPES Erika — SZERDAHELYI István, *Verstan*. Bp. 1981. 88.

<sup>15</sup> A nyomatékosítás vizsgálatában Kecskés András kategóriáit használjuk — KECSKÉS András, *A vers hangzásvilága*. Bp. 1981. 61–62.

<sup>16</sup> JAKOBSON, *Grammatikai párhuzamosság a népköltészetben*. in: *Hang – Jel – Vers*. Bp. 1969. 357. — HEGEL, i. m. 3. köt. 240.



alliterációs rím is (*A mulandóság* 88 sorából pl. csak 4, *A műzsához* 44 sorából csak kettő nem ragrím; az előbbinek 4, az utóbbinak két alliterációs ríme van). — A számok azonban itt is korlátozott érvényűek; az eléggikus *Búcsúzás Keményes-ajától* c. versben pl. domináns a ragrím (32 : 4), amelyek azonban a később vizsgált sajátságok révén többségükben jó, sőt, kitűnő rímek.

A sorvégi rímeket illetően példánk remélhetőleg meggyőzően bizonyítja, hogy formaeszménye a rímek hangalakjának vetületében is harmóniás közéletben valósult meg: a többszótagú, pontos megfelelést helyenként az asszonánc vagy épp a ragos forma oldotta; a ragrímek egyhangúságát viszont másutt az erőteljes tagolás, alliterációk, változatos (hangkihagyások, hangcserés stb.) formák enyhítették. — Említettük Hegel véleményét, aki a romantikus költészet zenei rímeiben a szubjektivitás formaelemét látta. Később is úgy tartották, hogy a rímek szabad, végtelen zenéjében érzelem, hangulat fejlődik ki, s hogy a rím (az időmértékhez képest) kevésbé szabályozott rendszereiben, egymásutánjában az emlékezés, a vágyakozás képzeit mozgatja.<sup>17</sup> E nézet szempontjából Berzsenyi rímelésében egy átmeneti kor forma-jelenségét láthatjuk, amelyben a szubjektív elemek kifejezésének lehetősége még erősen szabályozott — erre mutat a rím hangalakjának igényelt, de még középszerbe szorított zenéje, főként — mint majd látni fogjuk — a rímek szerkezeti formáinak és jelentésének komplex, „klasszicista” meghatározottsága.

Az elméleti alapoknak megfelelő rímtechnika aránylag következetes érvényesülését, helyenként meghaladását, a hangzati és poétikai követelmények összhangját észelve sem mondhatjuk, hogy Berzsenyi rímélése mindig jó. Van egy visszatérő rímhibája — ez azonban véleményünk szerint nem a ragos forma, s nem is az a fajta metrikai vétség, amelyre Kazinczy figyelmeztette. Egyik bíráló levelében ő az időmérték divergenciája miatt tartotta „hibás Reim”-nek a *sugárát—pohárát* rímpárt.<sup>18</sup> Berzsenyi ezt korrigálta ugyan, s általában ügyelt a szökő és bukó zárás összhangjára — bár valószínű, hogy az időmérték egyeztetését a rímekben is túlzásnak, fölösleges kötöttségnek tartotta. Ám elméletéből, rímelfogásából következnek, következhetnek egy másfajta gondosság. Általán metrumtalan rímeknek nevezett versrendszerünkben — mint láttunk — a határozott szótagszámú sorokat, egységeket „igen élesen követő” rímekről szolt. Igaz, e követés módjait elméletében pontosan nem fejtette ki (még az sem világos, hogy vajon a „nyugpontok” szótagszáma vagy csak soron belüli mennyisége az „igen meghatározott”), költészetében azonban már láttunk néhány szép alliterációs példát a „követésre”. Úgy gondoljuk, nem járunk el önkényesen, amikor a „követést” keressük az egymásnak megfelelő versegységek metrikai és hangzati sajátságaiban s a bennük elhelyezkedő rímzavakban is, magyarázatként, kiegészítésként használva mai, még mindig bizonytalan mércéinket. Sajnálatos tény ui., hogy verstanaink és verselemzéseink többségében hiányzik az ütemhangsúlyos vers rímeinek metrikai vizsgálata, módszerének kidolgozása; ill. a leírásokban ma is szinte kizárólagosan csak a szótagszám megfeleléseire s a rímek időmértékének egyezésére figyelünk.<sup>19</sup> A szótagszámok bizonytalan szerepéről már szoltunk. Nem tagadjuk viszont, hogy a rímekben az időmértéknek és a hozzá kapcsolódó hanglejtésnek fontos szerepe van. De nem csak annak. Az a nyomatékrendszer, amely meghatározza versrendszerünket, meghatározza a sor egészének és egységeinek metrikai sajátságait, a sorok, metszetek kezdetétől azok (rímzavak) befejezéséig.<sup>20</sup> Ha pedig ez így van, a rímek páros (vagy többszörös) megfeleltetéseiben sem hagyhatjuk figyelmen kívül a metrikai összhang kívánalmait. Berzsenyi alapelvében világos, de részleteiben kifejtetlen, találó „követés”-elmélete mellett költészetében elhanyagolta e fontos szempontot. Talán néhány, mai terminológiánk szerint is vizsgált példa jól megvilágítja jellemző metrikai rímvétségét.

A hosszabb sorokban (12-esekben, 10-esekben, 9-esekben) a mellékmetszetek után következő rész (ütem), amely gyakran egészében maga a rím, kedvezőtlen, rímpárjától nagyon eltérő nyomatékviszonyokba kerül:

<sup>17</sup>Fritz STRICH, *Deutsche Klassik und Romantik* (oder Vollendung und Unendlichkeit). München, 1922. 162—169.

<sup>18</sup>Kaz. Lev. VI. 162.

<sup>19</sup>Töredékes és kissé egyoldalú kísérletet tett a rím és a hangsúly összefüggésének elemzésére: SZABÉDI László, *A magyar rím in Kép és forma*. Bukarest, 1969. 383—384.

<sup>20</sup>„A hangzó versszövegben a sorvég és a sorkezdet elhatárolása éppúgy, mint a sor belső, kisebb hangzasegységeinek elkülönítése a *nyomatékoknak* köszönhető, a sorpárok két tagját (és egymásnak megfelelő sorrészeit) pedig többnyire szűk mennyiségi határok között mozgó *szótagszám* jellemzi.” — E meghatározás a sorképzésre vonatkozik; témánk szempontjából igen fontosnak tartjuk az egymásnak megfelelő sorvégekben a nyomatékrend meghatározottságát. KECSKÉS A., i. m. 24—25.



// nézek vissza / rátok  
// vidám nyájas / ságok

// felhőtlen / futásod  
// rövid elhu / nyásod

// és gyáva / sziveknek  
// kába gyerme / keknek

Az első példában a *rátok* rímhívó többszörösen nyomatékos (szókezdet, hangsúlyhely, időtartam), míg a rímválasz csak a hangsúlyhely révén, s így e gyenge nyomaték-megfeleléssel s ragos formájával igen szintelen rímet ad. A második példában a rímhívóban a szókezdet és a hangsúlyhely nyomatékos, alliterációs erősítéssel a metszetnél, a rímválasz hangsúlyhely és időtartam révén, amely gyengébben hangzik azért is, mert az ütemhatár elvágja a négyszótagos egyezést, s mintegy kiemeli ragos formáját. A harmadik példa rímhívójában a szókezdet, a hangsúlyhely erősségét növeli, hogy dallamcsúcs is, míg a rímválasznak csak hangsúlyhelye nyomatékos.

Berzsenyitől természetesen nem kérhetjük számon a mai fogalmaink szerinti nyomatéktrend ismeretét. Vegyük figyelembe inkább saját nézeteit. Nevezetesen azt, hogy az „élesen követés” mellett a természetességet is hangsúlyozta, s tegyük fel, hogy a „természetesség” alapján a „nyugpontokat” ő a szókezdetekhez igazította. Ha azonban a követés elvét úgy értjük, hogy a határozott szótagszám és a metszetek helye az egymásnak megfelelő (rímrel kapcsolt) sorokban és versegységekben legalábbis közelítsenek egymáshoz, akkor most a teljes szavak, a *rátok–nyájasságok* rímpár egymástól erősen eltérő tartamú egységeiben vét a „követés” ellen. Némiképp segít talán a metszetáthelyezés a másik két példán, de a rímhívó sorok 3–3 osztású egységei a rímválaszokban 2–4-essel párosulva megint csak gyenge „követést” adnak. Megkockáztatjuk ui. – talán nem túlságosan merész következtetésként –, hogy ha a meghatározott egységek követésének elvét elfogadjuk a rímelő sorokra nézve is, ez már némiképp implikálja az időértékek egymáshoz legalábbis közelítő tendenciáját. Nem tudjuk persze bizonyítani, hogy Berzsenyi gondolt-e erre, de elméletéből kikövetkeztethető e szempont – költészetében viszont inkább érvényesülésének hiányát észleljük, a jóhangzás rovására. Így van ez akkor is, ha további „engedményeket” teszünk.

Induljunk el pl. abból, hogy a határozott szótagszám követelménye nála a sorokra és a főmetszetekre vonatkozott. Ez esetben a rövidebb sorok (8-as, 7-es, 5-ös) „követéseiben” kevésbé észlelnénk e hibát. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy itt is gyakori, s még szembetűnőbb a divergencia, minthogy az egyeztetés hiánya az alapegységeket is érinti.

*Hol a várom // ladékokon  
S a beszakadt // sirboltokon*

*Epedező // szivemben  
Forró képz // letemben*

A nyomatéktrendet vizsgálva megállapítható, hogy a *sirboltokon*, *szivemben* a főmetszet után a szókezdet, hangsúlyhely nyomatékát hordozza, dallamcsúcs is, rímpárjuk meg csupán a hangsúlyhely nyomatékával egyezik. A metszetek áthelyezésével itt eredménytelenül kísérletezünk. Sérti ui. versérzékünket (*Hol a // várom-ladékokon*; *Forró // képz-letemben*); vagy az értelmi egységet zavarja meg (*Hol a vár // omladékokon*; *Forró kép // zelemben*); kérdésessé válik továbbá a „követés” mikéntje: ha a határozott szótagszám a főmetszetekre érvényes, akkor itt ez ellen vét, hiszen eltérő szótagszámú és eltérő időtartamú egységek kerülnek egymással kapcsolatba (különösen a második esetben).

Berzsenyi elméletének termékeny gondolatai e téren nincsenek összhangban költészetével; idézett (s még számos más) példái azt mutatják, hogy rímelésében különbözőképpen, de gyakran vét a határozott egységek követésének hangzatotott elve ellen, s hogy e rímei valóban rosszhangzásúak. Gondatlansága azért is feltűnő, mert más szempontból ugyan, de közelebből is foglalkoztatta őt a metszetek fontos szerepe, különösen a metrumos rímes verselés „positíós hangjainak” vizsgálatánál fejtegette a metszethez viszonyított hang, a metszet utáni kezdés problémáit;<sup>21</sup> verseiben pedig – mint láttuk – a metszetek élének alliterációs ritmustöbbletét teremtette meg. – Észrevételeinket Berzsenyi rímelésének metrikai hibáiról szólva az általánosítás igénye nélkül

<sup>21</sup> Kritikai Levelek III. 309.

tettük. Vilánnaló ui., hogy széles körű vizsgálatok, statisztikai felmérések pontos adatai kellenének az ütem-hangsúlyos verselés rímeinek metrikai vizsgálatához, szabályainak, lehetőségeinek kijelöléséhez. De kellenének. Mostani elemzéseinkből úgy tűnik, hogy nem kívántatnék okvetlenül teljes nyomatékkegyezés. Berzsenyinnél legalábbis azok a rímpárok hangzanak rosszul, amelyek több, ill. még inkább: a fontosabb nyomatékok tekintetében különböznek. Így pl. ha a szókezdet + hangsúlyhely vagy a szókezdet + jelentésségység + hangsúlyhely erősségét hordozó rímre egy, pusztán csak a hangsúlyhely erősségét hordozó rím felel; még két gyengébb nyomatékkegyezés is jobban hangzik, mint a nagyon különböző (*eged délpont / jára – fényed hév su / gára* jobb rím, mint *Lassanként el / repülnek – Komor ráncok / ra gyűlnek*). – A rím és a metrika, a rím és a metszetek, a rím és a sor vizsgálatánál már szerkezeti funkciókat is érintettünk, melyeket más, többféle összefüggésben is elemeznünk kell.

### Szerkezeti formák, szerkezeti rendszerek

A rím – említett nézeteink szerint – általános szabályozottságában hordozója az egyéni és konkrét költői tartalomnak, s mint ilyen a jelentés és a forma, a műalkotás egésze és a forma összefüggéseiben értelmezhető. Formai téren ezért – a formák leírhatósága szempontjából is – az önmagában vizsgált hangalaknak, a rímek grammatikai (ragrím) formájának, metrikai jelenségeinek számbavételénél fontosabbnak tartjuk azt a szervező funkciót, amelyben a hangalak, a grammatikai forma, a metrikai sajátosság a vers jelentést hordozó szerves részévé válik. Ismét emlékeztetünk rá, hogy Berzsenyi az „igen meghatározott számú szótágok és nyugpontok” egységeit „élesen követő” rímekről szolt. Ez – az említett hangzati és metrikai jelenségek mellett – azt is jelenti, hogy Berzsenyi nem rím��avakban, hanem nagyobb rímelő egységekben gondolkodott. Elméletében nem részletezte ennek módozatait, költészete viszont e téren is „magyarázza”, illusztrálja, hogy miként látta, miként való-sította meg a versegységek + rímek rendszereit. E ríműs szerkezetek szabályozottsága – általánosabb értelemben – formaelveinek zárttságát mutatja a sorok, a strófák és a vers egészeének rendszereiben.

Úgy tűnik, hogy a sor különösen fontos egység volt ritmusérzékében – erre mutatnak különféle rímformái, ríműs szerkezetei is. A sor befejezettségének hangzati és metrikai erősségét vettük számba fentebb az alliterációs ríműsűavaknál. A sornak mint egységnek kiemelését látjuk másik ríműsűavában: a sorok elejének gyakori egyeztetésében. Ezt részben alliterációkkal, részben anaforákkal oldja meg. A sor eleji alliteráció egy-egy strófán belül néha azonos sorfajtaakat emel ki, még gyakrabban különbözőket. Az előbbi főként többsoros, összetett strófáiban érvényesül jobban: az alliteráció hangzati és metrikai többlete (a sor eleji nyomatékok kiemelése) mintegy szabálytalan rendben világítja meg a sorfajta rendszerét. Egy versszakot idézünk a *Nacámhoz* c. versből:

Beteg szívem törbe esett,  
Fornak minden ereim,  
Békességem elenyészett,  
Hervadnak kellemeim.  
Nem bír magával kebelem,  
Sebeimet nem rejtethem,  
Hullnak néma könnyeim.

Érdekesebb és egyedibb változatnak tartjuk a különböző sorok elején ismétlődő alliterációkat: itt ui. a hangzati egyezés különböző sorfajtaak kapcsolatát teremti meg, legjobb példáiban jelentést is összekötő (esetleg több más szóra is kiterjedő) funkcióval:

Ha magányos kamarámban  
Keservemmel zárkozom,  
Könnyel dzott nyoszolyámban  
Utánad óhajtozom.

(Szerelmes bántódás)

A sorok elején hatásos, de nem mindig szerencsés szerkezeti szerepe van a sűrűn ismételt anaforáknak. Ilyen pl. a *Lollihoz* c. versben a *Szép mikor* ... kezdetű sorok ismétlése öt strófában; vagy a magány és a lármás világ

színhelyeinek összehasonlító felsorolása *Itt... Ott... Hol...* kezdetű sorokban, strófákban több versében is (*Fannim emléke, Vigasztalás, Az est, Mulandóság*). Az anafora már a sor elején az egyformaságra utal: az ilyenféle szerkezetek sorozatai ui. hasonló jelentést s csupán árnyalatokban különböző felsorolást foglalnak magukban, ismétlődésük monotóniát okoz. Vannak összefogottabb, jobb változatai is, amelyekben az ismétlés intenzív erővel fogja össze az egész versegységet, mint pl. a *Vigasztalás* c. versben:

Vár tégedet is e dicső tájék!  
Ezentúl szent hantjait járod;  
Vár szeretőd, vár e kedves árnyék,  
S nemskóra szívedhez zárod.

Nyilvánvaló persze, hogy kezdet és vég hangzati többlete nem teremt rendszert; inkább arról van szó, hogy a különféle rímformák jelölik és erősítik az egységek szabályozottságát. A zártság minden esetben szerkesztettséget jelent, a kezdés és a befejezés által határolt verselemek kapcsolatát, szoros összetartozását, a hangzati elemekkel erősített egységekben a grammatikai és a jelentésbeli affinitást. Ebben az értelemben vett zártságot, a sor és a grammatikai szerkezetek, a sor és a jelentés Berzsenyre jellemző formáit mutatják áthajlásos sorainak rimei, különösen a kereszttrimes négy soros strófákban, valamint több összetett strófájú versének (*Nacámhoz, A szerelemhez, Az én kegyesem, Hol vagy te, Széphalom...*, *Életfilozófia*) kereszttrimes előtagjaiban. E szerkezetekben a sor-mondategység sajátos, dinamikus kapcsolatban van. A rím befejezettséget sugall, noha ez grammatikai és jelentésbeli értelemben többnyire csak a következő sorral válik teljessé, Arany kifejezésével élve „hosszabb elnyújtását a gondolatnak engedi meg”.<sup>22</sup> Úgy látjuk, hogy Berzsenyi is a kifejtést, a bizonyító szerkezeteket építi rá kereszttrimes strófáinak két-két sorára (mint pl. a fent idézett *Szerelmes bánkódás* anaforás versszakában). A kifejtésben azonban – a két-két sor egymásrautaltságának kapcsolatában is – inkább a „magyaros” sorokra tagoltság érezhető, s nem a folyamatosság, bennük a rím zárófunkciója markánsan érvényesül. Miként azt Kazinczy írta néki szigorú intelemként: „A comma megakasztja a nyelvet, a Reim is. Ha lehet, tehát mindig a Reimon ejtsük a commát, vagy inkább ne csináljuk, hogy a nyelv a Reimon meg ne akadhasson, hanem ott akadjon meg, ahol kell.”<sup>23</sup> A „commát” áthajlásos soraiban épp a ragrímek helyettesítik, amelyek valóban „megakasztják a nyelvet”, mivel az egyes sorok végén határozott szerkezetű egységeket, mondatrészeket, szintagmákat zárnak. Alaptípus az egyszerű bővített mondat, rendszerint két-két sorra osztva: az egyik sorban található az állítmány + alany vagy tárgy vagy határozó, a másikban a hiányzó mondatrész-(ek) + bővítményeik. A szintaktikai zártságból következik, hogy főként lágy áthajlásokkal él,<sup>24</sup> a sok határozói és tárgyragos rím sorozata hasonló szerkezetek, hasonló jelentéseit világítja meg – ezért és ezzel együtt monoton hatásúak.

A sorjegységek szerkesztettségét mutatják a Berzsenyinél oly gyakori párhuzamok is. A sok anaforás-ragrímes sor, a ragrímmel lekerékített ismétlődő szintagmák sokszoros egyezést mutatnak (pl. azonos mondatrészek azonos ragrímmel), páros (vagy többszörös) megfeleltetéseikkel is erősítve az egymásra vonatkoztatott sorformák zártságát. Berzsenyi párhuzamait illetően ez azt is jelenti, hogy azok szintaktikailag szorosan megfeleltetett párhuzamok, amelyekben egyeznek a mondatfajták, a szintagmák, s többnyire a szórend is. Anaforás versjegységeiben, áthajlásos szerkezeteiben jelentésükben hasonló vagy csak fokozatokban, árnyalatokban különböző mondat- és sorszerkezeteket látunk. A kifejtést ismétlő, egymásból következő elemek bizonyító rendszereiből építi fel – párhuzamai tehát főként szinonim és szintetikus jelentések, hasonló grammatikai

<sup>22</sup> ARANY János: *A magyar nemzeti versidomról*. AJÖM X. 1962. 252.

<sup>23</sup> Kaz. Lev. VI. 160.

<sup>24</sup> Lágy áthajlásnak tartjuk az alany-állítmány, állítmány-határozó, állítmány-tárgy szétválasztását; éles áthajlásnak a jelzős szerkezetek, a névelős kapcsolatok elkülönítését, valamint a kötőszó, tagadószó, igekötő elszakadását – I. FÖNAGY Iván, *A költői nyelv hangtanából*. Bp. 1959. 323–329. – Berzsenyi éles áthajlású soraiban is legfeljebb a jelzős szerkezeteket választja el: Szép, ha képen a szerelem Rubintja pirul; Mint egy zephír, mely virágos Ligetek közt lengedez. A kifejtés folyamatosságát éreztető áthajlásos rímet rövidebb soraiban alig találunk: De te kegyes tündér végig Ragyogsz bús éjszakánkon. Berzsenyi elődei és kortársai, Amadé, Csokonai, Kovács József szívesen és programszerűen írtak olyan enjambement-okat, amelyekben a soráthajlás kiemeli, pointrozza a rímek akusztikai hatását. Berzsenyi kerülte az ilyenféle rímtechnikát – nyilván a rím önállósulását látta benne, s ez ellentétben állt rímfelfogásával.

formájú, hasonló jelentésű ragrímekkel.<sup>25</sup> Négy soros strófájú verseiben különösen sok a jelentésében és a formában is szorosan kapcsolódó párhuzam (néha több strófa át, mint pl. a fenti anafóra sorozatokban). Megjegyzendő, hogy a szinonim és a szintetikus sorozatok kevésbé zártak, mint a párosságot szorosabban implikáló antitétikus egység, a páros egyezés bővítése, folytathatósága is könnyebb amazoknál.<sup>26</sup> A pontos és egyhangú ismétlésekben viszont a paralelizmusból származó ritmustöbblet itt nem oldja, hanem a sok ragrímrel inkább növeli az erős tagoltságot és egyhangúságot. Mégsem osztjuk Németh László sommás véleményét a korabeli költészetben dívó „híg, egyhangú”, párhuzamosságról.<sup>27</sup> Berzsenyiné különösen gondosan kell differenciálnunk, annál is inkább, mivel a párhuzam több szállal kapcsolódik formaideáljához. Számba kell vennünk ezeket, minthogy leggyakoribb rímformáját (a párhuzamosságot is jelző ragrím) érintő formai nézetekről van szó.

Elméleti írásaiban nincs szó a párhuzamokról, pedig a korabeli verstanirodalomban többen is értekeztek róla. Lowth tanulmánya (*De sacra poesi Hebraeorum 1753*) nyomán írt róla Batsányi, Földi, Csokonai, s ha iskolát nem is teremtettek, ismertették forrásait, formáit, taglalták kifejezőerejét<sup>28</sup> – feltehető, hogy Berzsenyi is tudhatott, olvashatott erről. Külhoni és hazai, korabeli és mai értekezések megállapítása szerint a párhuzam a legősibb ritmusformáló rendszer; méltóságot, sűrítettségében erőt fejez ki. – A méltóság, az emelkedettség Berzsenyi költészetének egyik legjellemzőbb vonása; elméleti írásaiban is többször hangoztatott követelmény. A művész a „főbb oldalú követésben” és a „szébbítésben” felülemelkedik a köznapin: „A poeta nem egyéb, mint szép gondolat és képzelem s érzemény”,<sup>29</sup> s minden művészet „az emberiségnek ideális fölemelkedéseit”<sup>30</sup> adja. – Az erő, a „hév” többnyire szinonim jelentésű kategóriáról is sokszor ír, a költészetet és saját költészetét karakterizáló vonásként szól róla, s mindig a poétai eszme „közlésének és továbbterjesztésének” szolgálatában. „A gondolatot és érzelmet a lehetséges hévvel önteni ki annyi, mint a poézisnak egész körét betölteni” – írta mintegy normaként.<sup>31</sup> Az erő nála mindig tömörséget, sűrítést is jelent, mint pl. a költészetéről szóló híres hasonlatában: „Nem azon kell igyekezni a poétának, hogy a kicsiny és szűk materiáról sokat írasson, hanem hogy a legnagyobb s legmesszebb terjedő tárgyakat és gondolatokat minden lehetséges rövidséggel s tömörséggel adja ki, mint a trombita az ösvesztorított hangot; mert csak így hat szívre, és ez a poézis.”<sup>32</sup> Nézetei a költészetet jellemzik – a párhuzamok hasonló formalehetőségeit „csak” verseiben aknázták ki, s úgy véljük, hogy a formaideáljának való megfelelés alapján lett ragrímével együtt leggyakoribb szerkezeti formája. Úgy véljük továbbá, hogy a párhuzamos hatásosabb, intenzívebb kifejezőformái költészetében az erőnek és a „hévnek” mint sokat emlegetett „energiás szavai”. Intenzitásukat főként a párhuzamok formaelvét meghatározó ismétlés, ill. az ismétlés és különbözőzés dinamikus kapcsolata növeli;<sup>33</sup> továbbá az, hogy nem csupán egyes szavakat, hanem nagyobb egységeket határoz meg jelentést, szerkezetet, ritmusformákat s bennük a rímet is átható, rendező elvként.

Berzsenyiné a párhuzamok ritmusrendszerének komplexebb felfogását, összetett rímformájú, árnyaltabb művészi variációit is megtaláljuk. Említettük az alliterációk régies hatását; a paralelizmust szintén „ősi” formának tartották mindenkor, példáit, változatait a legrégebbi költői hagyományokban is megtalálták. Herder szerint a párhuzamban a ritmus általános alapelvének, az ismétlésnek primér, mindenki számára releváns formái

<sup>25</sup> A párhuzamok grammatikai formáinak rendszerezéséről alapvető módszertani munka: STEINITZ, *Der Paralellismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung*. Helsinki, 1934. Steinitz, mivel formai szempontból osztályoz, két fő csoportot: az analog és a szinonim formát különíti el. 92–162. – Vizsgálatainkban inkább azokat a rendszereket követtük, amelyek a jelentés alapján osztották három nagy csoportra a párhuzamokat: szinonim, szintetikus és antitétikus változatokra. A triárikus rendszerezés Lowth (alább idézett) műve alapján terjedt el az európai szakirodalomban; ennek összefoglalása: JAKOBSON, i. m. 347–371.

<sup>26</sup> Idézeteink is a páros rendszerek sorozatos ismétlését illusztrálták. Van azonban Berzsenyiné a szokatlanabb, hármas rendszerre is példa: *Te Schiller mélységét, Matthisson himzését S a tibri Phoenix magas ömledését* (Kishez) – STEINITZ az analog típusnál sorol fel hármas rendszerű párhuzamokat i. m. 118–119.

<sup>27</sup> NÉMETH László, i. m. 262.

<sup>28</sup> I. erről HORVÁTH Iván, i. m.

<sup>29</sup> *Kritikai Levelek* II. 305.

<sup>30</sup> *Poétai Harmonistika*. 450.

<sup>31</sup> *Észrevételek Kölcsey recenziójára*. 264.

<sup>32</sup> *Levél Dukai Takách Juditnak*, 1814. júl. 5. 628–629.

<sup>33</sup> Az ismétlések, a rímben megjelenő ismétlő forma dialektikáját elemző tanulmány: LOTMAN, *A művészi szöveg paradigmáinak szintjei és elemei. In Szöveg – modell – típus*. Bp. 1973. 129–141.

jelennek meg,<sup>34</sup> az egyezés és a különbözőség változatos rendszereiben. Berzsenyihöz ez a komplex értelmű formarendszer állhatott közel, kivehetőleg kettős performanciával. Említettük, hogy a „metrumtalan rímes” versrendszert a magyar költészetben főként az ének és a dal formájának tartotta; öntudattal dicsérte, mint harmóniás középletű, szép formát, mint nemzeti karakterünk megőrzőjét, s nyomatékkal figyelmeztetett arra, hogy „poéziánkban a nemzeti szellemre figyelmeznünk illik”. (293) Így tehát egyfelől követendő, művelendő formának tartotta – nyilván párhuzamos, alliterációs, ragrímes szerkezeteivel együtt, hiszen így vitte tovább maga is költészetében. Másfelől azonban a párhuzamos forma is továbbalakításra, variációkra, bonyolultabb rendszerek kimunkálására ösztönözte. Az „ösi” szerkezeti formákból néhány versében nagyon is bonyolult műves változatokat alakított ki, olyanokat, amelyekben átvette, de meg is haladta a „primitív” forma művészi kereteit, s amelyekben ragrímei is differenciált és fontos ritmustényezők lettek. Különösen két nagy versének (*Búcsúzás Kemenes-aljától*, *Életfilozófia*) változatos, összetett ragrímes párhuzamos szerkezeteiről mondhatjuk el, hogy bennük az „ösi” és a modern, a naiv és a műköltői formaművészet harmóniás középletét teremtetten meg. Egyetlen példát idézünk a *Búcsúzás Kemenes-aljától* c. versből:

*Ti láttátok az én bölcsőmnek ringását  
S ácsorgó ajakam első mosolygását  
Szülém forró kebelén;  
Ti láttátok a vig gyermek játékait,  
A serdülő ifjú örömit, gondjait,  
Éltem vidám reggelén.*

Az 1–2. és a 4–5. sorok szintetikus párhuzamaiban az egyező tárgyragos rím a felsorolást nyomatékosítja, látszólag befejezi a két-két sort (mely értelmében és grammatikai formájában is kerek egész), ám a 3. és a 6., amelyhez mindkettő lágy áthajlással kapcsolódik, toldódásban egészíti ki és árnyalja a jelentést, a rímekkel is összekötve a két versegységet.<sup>35</sup> A 3. és a 6. sor egyező párhuzamai mellett az 1–4. és a 2–5. sorok szintetikus párhuzamai a pontosan megfeleltetett szintaktikai rendszerrel „távulatban” szintén kapcsolódnak egymáshoz, az anaforák, a grammatikai formájukban azonos ragrímek intenzitást növelő funkcióval erősítik e „primitív” szerkezeti rendszer kohézióját. – De itt már a strofák zártságának jelenségét is érintettük.

A strofák zárt rendszerének különféle formái vannak, amelyek jól szemügyre vehetők a rímek többféle szerkezeti formáiban, funkcióiban. A *Kishez*, a *Búcsúzás Kemenes-aljától* hatsoros strofáiban (aabccb) pl. a két egymással rímelő 7-es sornak kapcsoló szerepe és határozott zárófunkciója is van. Kapcsoló szerepük jól látható a fenti példában; zárófunkciójuk pedig azért intenzív, mert e sorok hordozzák a legfontosabb jelentést: vagy az előző két-két sort, s így a strofa egészét megvilágító állítmányt (többnyire rímhelyzetben), vagy mint példánkban, a jelentést értelmező, módosító toldódást. A két versnek szinte valamennyi zárósortát idézhetnénk, de most is csak a *Búcsúzás Kemenes-aljától* utolsó versszakának megfelelő soraira, rímeire emlékeztetünk: bennük az

<sup>34</sup> „Die Sylben noch nicht genau wurden skandiert und gemessen, auch nicht einmal überall gezählt; aber Symmetrie in ihnen ist dem blödesten Ohr vernehmbar.” HERDER, *Vom Geist der Ebräischen Poesie*. Dessau, 1782. 22.

<sup>35</sup> A toldódások leggyakrabban határozós jellegűek, egy állapot vagy cselekvés körülményeit, időbeliségét, irányultságát jelölik; a legszebbek azok, amelyek valamely új elemmel, új tartalommal mélyítik el, teljesítik ki a lezártnak vélt sorokat. Példákat a *Kishez* és a *Búcsúzás Kemenes-aljától* c. versekből idézünk:

*Nézd az igaz virtus feláldozza magát,  
Nem kéri senkitől érdeme jutalmát,  
Mert azt magában érzi.*

*Mélyen illetődve búcsúzom tőletek;  
Elnégyek: de szívem ott marad véletek  
A szerelem láncain.*

A toldódás különben népdalainknak is kedvelt formája, itt határozós változatai a leggyakoribbak – 1. erről: SZABÉDI László, *A magyar ritmus formái*. id. kötet: 341–346.



egész vers (a búcsú) legfájdalmasabb „tanulságát”, vallomását fogalmazza meg: *Messzebb járnak szemeink – Későn hullnak könnyeink.* – Másként zártak *A szerelemhez* és az *Életfilozófia* hatsoros strófái. Négy kereszt-rimes sor után párosrímű zárlat következik (ababcc), amely kiegészíti, összefoglalja, de mindenképpen lekerekíti, lezárja az előző rész jelentését. E kétsoros szerkezetekben a párhuzamoknak és a ragrímformáknak poétikai funkciója is van: a pontos egyezés refrénszerű befejezést ad (*Mert ha bíró: nem furdal vád, Mert ha álom: nyugalmat ad*). A ragrímek az ismétlésben itt nem válnak egyhangúvá, mert a strófák e fontos helyén jelentésbeli telítettségük és helyzeti energiájuk van: a legfontosabb jelentést emelik ki a szoros megfeleléssel, s többnyire költői vagy fontos szó kerül rímhelyzetbe (*Oh Szerelem! malasztaid Mennyből eredt balsamait; Ithakám partját elértem: S ah, hazámra nem ismértem!*). – Háromsoros zárlata van két versének: *Nacámhoz*, *Az én kegyesem* (ababccb). A rímek zárófunkciója itt különösen erős, noha csaknem valamennyi ragrím. A visszatérő rím a strófa előző részéhez köti a befejezést, hangzati és kapcsoló szerepe oly hatásos, hogy e „muzsikával” mintegy kiemeli, nyomatékosabbá teszi a három sor összegező jelentését. Egy versszakot idézünk *Az én kegyesem* c. versből:

*A módít ő nem ismeri  
Sem piperéit,  
Ah, mégis oly szépen szedi  
Könnyű lepleit!  
Barna fürtje sodradéka,  
Fátyola csendes árnyéka  
Festi kecséit.*

E két- és háromsoros zárlatok rímformáiban jól látható az is, hogy Berzsenyi miként alakította ének- dal elemmé rímeit. A visszatérő rím Arany szerint „kiválóan jellemzi a magyar strófát”, e műves rendszerek (egyéb, itt nem elemezhető sajátosságai) mögött azonban inkább a korabeli magyar és német költészet példáit, megfeleléseit sejtjük.<sup>36</sup>

A strófák zártságának szempontjából jellemzőnek tartjuk két versének gyengébb rímelését is. A *Kazinczy Ferencnéhez* (abaab) és a *Hol vagy te, Széphalom...* (1. str.: ababccb, 2. str.: ababccbbdd) bonyolultabb ragrímáncolatában a kapcsolat erőtlén: a kétsoros várakoztatás nem teremt atmoszférát, mert sem jelentésében, sem akusztikai hatásban nem kapunk új élményt; gyenge zárófunkciójuk is, mivel a hasonló egységek, hasonló ragrímek sokszoros ismétlése a folytathatóság képzetét kelti. Elég, ha csak a rímáncolatot idézzük a második versből: *elmémbe-ölében-szemében; halmair-csójkain-karjain-szárnyain.* – Jellemzőnek tartjuk továbbá a Berzsenyiné hiányzó rím szerkezeti formát is: sem négysorosaiban, sem összetett strófaiban nincs rideg-soros változat. Az egyetlen kivétel *Az élet dele*, ahol azonban a nagyobb egységben – a vers egészében – mégis zárt rímrendszert teremt.

A vers egészének zártságát mutatja már e vers rímrendszere: itt ui. a strófák ötödik sora nem a versszakon belül rímel, hanem a következő strófa ötödik sorával (aabbc ddeec), a vers azonban négyszakaszos lévén, egészében tehát zárt a rímrendszer, rideg sor nélkül.<sup>37</sup> – Említettük a *Búcsúzás Kemenes-aljától* utolsó strófiájának jelentés-összefoglaló sor- és rímpárjait – az összegező jelentés azonban itt és már verseiben (*Az élet dele, Levéltöredék barátnéhez, A szerelem*) a verskontextus tágabb, itt nem elemezhető összefüggéseiben

<sup>36</sup> A két és háromsoros strófákat valószínűleg német minta után alakította ki; az előbbi Schillernél igen gyakori (*Die Worte des Glaubens, Die Worte des Wahns, Der Taucher, An Emma, Der Alpenjäger, Resignation*); a háromsoros zárlatúak legközelebbi mintája talán Matthiesson verse (*Liebe*) lehetett. – A *Kishez és a Búcsúzás Kemenes-aljától* strófa- és rímrendszere viszont a magyar költészetben is igen gyakori, számos példát idézhetnénk Csokonai, Kölcsey, Kisfaludy Károly s még több költő verseiből; ezúttal azonban csak a közvetlen példára: Kis Jánosra emlékeztetünk (I. MERÉNYI Oszkár, *Berzsenyi Dániel*. Bp. 1966. 82–83., VARGHA Balázs, *Berzsenyi*. Bp. 1959. 115–116.), valamint arra, hogy Schillernél (*Die antiken zu Paris, Die deutsche Muse*) és Matthiessonnál is megtalálhatta változatait (*Frühlingsbilder, Heldenskolie*).

<sup>37</sup> Péteri Takáts József (akit Berzsenyi verssel is megtisztelt) írt egy ilyen rímképletű verset (*A költéshez*); úgy véljük azonban, hogy itt inkább a szaffói strófa „magyaros” változatáról van szó – a metrikai hasonlóságról I. SZABOLCSI Bence, *Adalékok a régi magyar „metrikus” énekek történetéhez*. ItK 1928. 102–103. – OROSZ László, *Berzsenyi Dániel*. 1976. 108.

mérhető.<sup>38</sup> Formai, rímszerkezeti többletet látunk viszont két nagyon személyes versének befejezésében. A *Levél-töredék barátomhoz* és az *Életfilozófia* stófái négy, ill. hatsorosak, az utolsót azonban mindkét versben megtoldja még egy rímelő sorral (ababb; ababccb). Kazinczynak nem tetszett e „códás” befejezés: „én nem tudok ahhoz szokni, hogy Te némely énekeidnek ilyen kódákat adsz, a több stófák példái ellen”<sup>39</sup>.

Az egységről és a zártságról vallott elveik különbsége figyelemre méltó. Kazinczy nézete erősen formális: ő a zártságot a választott forma végig megtartott, pedáns szabályosságában látja; Berzsenyi a jelentéshez alakítja zárt formáit, s él a forma változtatásának művészi szabadságával. Kazinczy nem vette figyelembe, hogy mindkét vers utolsó stófája jelentésében összegező: a végleges rezignáció és magány megfogalmazása, „megtoldott” záróversszakai formai kivételései a jelentésnek, amely itt maga a befejezettség. — Az önmagukban is jelentés-egységet hordozó, kimunkált, zárt rendszerekből építkező alkotásmódot klasszikusnak tartják,<sup>40</sup> ilyenek voltak Berzsenyi vizsgált sor- és stófarendszerei, pontos megtartását kérte számon tőle Kazinczy. Ez a fajta kötöttség azonban — általában, és mint láttuk, Berzsenyi néhány versében — gátja is lehet a költői kifejezésnek, „az érzés és gondolat szabad könnyűségének”, keret, amelyben fontosabbá válik a mondat és a sor (esetleg a stófa), mint a gondolat és az érzés. Az említett két vers „bővített” befejező versszakaiiban épp e merev séma oldásának egy lehetőségét látjuk, s azt, hogy a költő a klasszikus zártság elvét itt valóban a hirdetett művészi szabadsággal égisze alatt műveli, szabály és szabadság középletében, a kifejezendőhöz hajlítva a kifejező formát.

A műalkotások egészében hasonló komplexitást mutatnak párhuzamos ragrúnes szerkezetei is. A nagyobb egységekben, mint láttuk, főként szinonim és szintetikus formákból alakította kifejtő szerkezeteit, kapcsolatuk a hasonlóságon és a következményeken alapult — többségükben és jellemzően tehát metonimikus rendszerekben. Úgy tartják, hogy a metonímia a klasszika tárgyias, pontos, plasztikus szemléletére jellemző; így módon Berzsenyi párhuzamaiban is formaelveinek klasszikus irányát láthatjuk. A sommás ítélet azonban itt sem helytálló. A vizsgált párhuzamok is jól példázták, hogy azoknak ismétlő, kifejtő sajátosságai, s bennük a ragrúnek funkciói a nagyobb egységek bonyolultabb rendszereiben teljesedtek ki; a párhuzamok és a ragrúnek nyomatékosító ereje a szemantikai és szintaktikai egyezés és különbözőség egymásra utalt egységeiben új dinamikával telítődött; toldódásos zárószoraiiban pedig új asszociációs mezőket nyitott. Igazat kell tehát adnunk annak a vélekedésnek, hogy előítélet „a metonimikus rendszereket összefüggéseikből kiszakítva úgy látnunk, hogy azok pusztán halmozó, de nem egységesítő jellegűek”.<sup>41</sup> Számba veendő az is, hogy e párhuzamokban az itt szintén nem elemezhető szemlélet, az erős indulati töltésű képek, a szókincs már romantikus karaktert mutatnak (pl. *Mint egy cseppet az óceán, Mint egy sóhajtást az orkán.*) A ritmusformákon, a rímformákon mérhető viszont az, hogy a párhuzamok pontos egyezéseibe épített különféle rímek olyan ritmüstöbbletet, hangzati, zenei hatást teremtenek, amelyek mintegy átminősítik, érzelmibbé hangolják a kifejtő, metonimikus formákat. De talán éppen a rímek jelentésében, a rímelés jelentésselációiban találunk a metonimikus, klasszikus jellegen túlmutatató sajátosságokat. Ennek magyarázatát kíséreljük meg végezettől.

### Jelentés

A rímek szemantikai értelmezhetőségét most is a szöveg összefüggéseinek leírható meghatározottságaiban keressük; megkíséreljük továbbá a rímhez kapcsolódó, a műalkotások egészét, az alkotómódszert is jellemző jelentésselációk megvilágítását.

Berzsenyi — verselméletének alaptételei szerint — nem ismerte az öncélú formák lehetőségét. Jelentés-kifejező funkciót vettünk számba legegyszerűbb rímformájánál, az alliterációnál is: idézett példáinkban láttuk, hogy többnyire fontos, jelentést hordozó, hangsúlyos szavakat emelt ki (metszetek élén és a rímeknél); észlelhető volt továbbá bizonyos kontextuális jelentéstöbbletetük a sorok elejének változatos rendszerű kapcsolataiban. Hozzátehetjük, hogy pusztán instrumentális, szóródó alliterációt alig találunk verseiben; többnyire a „szabálytalanok” is valamilyen (metrikai, grammatikai) rendszerbe kapcsolódnak, s így válnak jelentéshordozóvá (*Szép mikor a // szűz szemérem; Bennem mélyen // metszve lelem*). Szerkezeti összetartozást is kifejező

<sup>38</sup> Az *én kegyesem* c. versében a felsoroló egységek „befejezetlensége” eltér a szokott típustól — Kazinczy meg is róttá érte: „ez az ének koránt síncs bevégezve. Pedig méltó volna, hogy elvégezd.” *Kaz. Lev.* VI. 162–163.

<sup>39</sup> *Kaz. Lev.* VIII. 431.

<sup>40</sup> F. STRICH, i. m. 164, 180–181, 188.

<sup>41</sup> JAKOBSON, i. m. 353. — az „egységesítésbe” az új jelentésminőségéből származó új rendezőelvet is beleérthetjük.

jelentéstöbbletük kétségtelen – de esetleges: nincsen olyan, a jelentésre utaló általános szabályozottságuk, mint pl. a sorvégi rímeknek.

E rímforma jelentésrelációit épp ragos formájukból kiindulva tudjuk megvilágítani. A grammatizált rím a szintagma-, a mondat- és a sorjegység összefüggésrendszerében lesz jelentéshordozóan gazdag (vagy szegény) aszerint is, hogy a szintagmában, mondatban, sorban milyen szerepe, jelentése van. Hosszabb sorainál pl. megfigyelhető, hogy a szintagma, a mondat legfontosabb eleme kerül rímszóként a sor végére, bizonyos előkészítés, részletezés, várokozatás után; a sor első része bővítményként a rímszóra vonatkozik, ennek jelentését értelmezi, gazdagítja. (*A szelíd szerelem hamvadó szikrája S bús melancholiám szomorgó nótája.*) Így a rímszó jelentése nemcsak a szótó szemantikai súlyában mérhető, hanem a grammatizáltságban formált összefoglaló, módosító jellegben is. Minél gazdagabb a rímszó és bővítményeinek vonatkozásrendszere, annál jobb, jelentésében is gazdagabb lesz a ragrím és rímmegfelelőinek kapcsolata. Nem a bővítmények mennyiségének sokaságára gondolunk, hanem azoknak a jelentésminőséget gazdagon árnyaló funkciójára.<sup>42</sup> A grammatizált rím jelentéshordozó gazdagságát általában kétségbe vonják: „Abban az esetben, ha a rímelő szavak egybevágó részei mind fonológailag, mind morfológailag azonosak, a szemantikai terhelés áthelyeződik a szótőre, az ismétlés pedig kiiktatódik a jelentés megkülönböztetés folyamatából. Csökken az általános szemantikai terhelés, minek következtében a rím eltömpül.”<sup>43</sup> A rím soha nem önmagában, hanem rímkapcsolataiban hat, e kontextusokban pedig – hangzik egy elgondolkodtató vélemény – csak a szótőben meghatározott fogalmakhoz, jelentésekhez társulnak az asszociációk.<sup>44</sup> De talán épp a grammatizált rímhez kapcsolódó asszociációk változásában mutatkozik meg a ragrímek sajátja, a grammatizáltságban mérhető szemantikai módosulás. A művészi szövegben ui. a raggal kapcsolt bővítményekből adódó jelentésminőségi változás karakterisztikusan fontos lehet: konkrétból fogalmivá, képivé, metaforikussá alakíthatja a rímszót, s az ily módon átformált (egyik vagy valamennyi) rím a rímkapcsolatokban épp a jelentés szempontjából módosítja a hasonlóság és a különbözőség viszonyait.

Nyilvánvaló ui., hogy ha a ragos formában a bővítmények mindkét rímszót „átminősítik” – például metaforizálják – a rímkapcsolat együttesen, az ismétlésben intenzívebben indít meg egy elvontabb vagy képi, vagy érzelmi jellegű asszociáció-sort. (*A szilaj vágyások gégázi harcait, E bujdosó csillag ezer orkánjait.*) A grammatikai vonatkozások jelentésminősítő hatása, az asszociáció kapcsolatok feszültsége erősebb azokban a rímpárokból, ahol a grammatizáltságban csak az egyik rím módosul. Egy példa: *Oh, gyakran a szívnek édes ösztöneit S tárgyaihoz vonzó rózsaköteteit* – a rímhívó fogalmi jelentését az egyszerű határozó és a jelző nem alakítja „költőibbé”, a rímválaszt ellenben bővítményei metaforizálják, önmagában talán keresett jelentése egyéni és érzelmi töltést kap, kapcsolatuk pedig az alaki hasonlóság és a jelentésminőségi különbség feszültségével is gazdagabb lett. E jelentéstelítettség hatását természetesen az egész rímszerkezet, a ritmusforma (párhuzam) is nagymértékben növeli. Így a szerkezeti, morfológiai ismétlés nem pusztán redundancia, hanem ezekből és a jelentésmódosulásokból adódó entrópia.<sup>45</sup> Természetesen nem vitatjuk a szótó meghatározó szerepét. Azt azonban valljuk, hogy lehetnek, s Berzsenyi verseiben vannak olyan ragrímek rendszerek, amelyekben a ragos forma vonatkozásrendszere árnyalja, gazdagítja a rímszót s ezáltal egymásra vonatkoztatott jelentésüket is.

A formájukban hasonló, de jelentésminőségükben és jelentéstelítettségükben különböző ragrímpárok egyébként is gyakoriak e versekben. Kölcsönhatásuk nyilvánvaló: nemcsak a jelentésében választékos, költői szó hat egyszerűbb rímpárjára, hanem az is visszahat a másikra, s így végül is egy harmóniás középletű rímkontextust alkot. Szövegösszefüggésükből kiszakítva is érzékelhető karakterük: *órái-gályái; aetherét-lehelletét; csendesség ölében-gyöngyházzsekerében*. E változat szerencsés középletét ellenpéldái is megvilágítják: amikor ui. mindkét rímszó keresett, választékos, a hasonló szerkezeti formákban önmagukra s a jelentés kevésbé differenciált, kevésbé fontos voltára terelik a figyelmet. Itt is elég, ha csak a rímpárokat idézzük: *lángölében-bájövében; amarant szigetek-balzsamos ligetek*. Egy azonban bizonyos: „inherens”, pusztán hangalakjuknál (hangutánzó, hangfestő jellegükénél) fogva kiemelt, „igen éneklő” rímet alig találunk nála (*festengeti-lengeti; huhongnak-suhongnak; csatináz-trilláz*).

<sup>42</sup> Hasonló vélemény: SZABÉDI László, *A magyar rím*. 383–384.

<sup>43</sup> LOTMAN, i. m. 140.

<sup>44</sup> MARGÓCSY István, *Petőfi és a magyar rímelés*. (Bölcsészdoktori disszertáció) Kéziratban. 66.

<sup>45</sup> A rímek, s általában a művészi szöveg ismétlő formáinak hírértékében az ismétlés mindig a maga specifikumával veendő számba; úgy véljük, hogy a Lotmannál megfogalmazott dialektikus elv itt is hasznosan alkalmazható.

A rímek és rímpárok helyenként a nagyobb egységek (strófa, versegész) összefoglalói úgy, hogy visszasugárzó hatásuknak jelentéstartalmú funkciójuk van. Ilyenek pl. az *Életfilozófia* zárlatainak említett párrímei; Az élet dele utolsó versszakának rímei (előre–jövőre; emlegetem–rettegem); vagy a *Levél-törődék barátnémhoz* befejező strófájában az *elvestélyedtem* rímszó. Ez a fajta rímfunkció azonban már nyilvánvalóan több, mint amennyi az alaki és szerkezeti rendszerekben, vagy a rímek és rímkapcsolatok jelentésében leírható. A rímek jelentéskifejező funkcióját, telítettségét, irányultságát a tágabb relációk figyelembevételével vizsgálhatjuk meg. Megkíséréljük a jelentéstársítás, a jelentésbővülés lehetőségeinek vizsgálatát, amely azért is érdekes, mert a rímek asszociációs kapcsolatát Berzsenyinel – mint láttuk – egy alapformában zárt szerkezeti rendszer határozza meg, a rímek jelentéshívó funkciója, „nyitottsága” e zárt formarendszer kölcsönviszonyaiban érvényesül. A zárttság és nyitottság „összeegyeztetésének” dinamikus kapcsolatai jól megközelíthetők rímeinek szófaji vizsgálata felől.

Berzsenyinek nyomatókkal hangoztatott elve volt, hogy a költészetben „festve, nem pedig mondva van a gondolat”.<sup>46</sup> Néhány rímes versében az érzés vagy gondolat „festése” tettek, történések leírását jelenti (találkozást, búcsúzást, a helytállás cselekedeteit). A költői módszer meghatározza a rímek szófaji arányát: néhány ilyen versében ui. nála szokatlanul sok az igei rím, illetve a névszói-igei rímek száma nem, vagy alig tér el egymástól (*Venus*hoz 8 : 8; *Egy szilaj leánykához* 11 : 9; *Az örömhöz* 7 : 9; *Az én kegyesem* 10 : 11; *Kishez* 16 : 14). Az igei rímek számarányában itt nemcsak a költői mondanivalóhoz alakított forma mérhető, hanem az igei rímek asszociációs lehetőségéből származó jelentésbővülés is. Ha ui. az igei rímek jelen vagy jövő idejűek, s ha kijelentők, megengedők, felszólítók, gyakorítók – a sorok (strófák, versek) végén a rímekben jelzett cselekvés „nyitott” lesz: a folyamatosság, a folytathatóság képzetet kapcsolódhat a zárt formához; pontosabban: a formai zárttság és a jelentésbeli nyitottság dinamikájával hatnak.<sup>47</sup> Különösen a párhuzamok ragrimes kapcsolataiban: a ragos forma ismétlése ritmikai erősítést is nyer, s így kétszeres intenzitással figyelmeztet a jelentés nyitottságára (*Hív szívünk csendesebb intését nem halljuk, Az előttünk nyúló rózsát letapodjuk; Ha örök időket élnek, Ezeknél többet nem érnek*).

A legjellemzőbb változat azonban nem ez. A rímek szófaja felől közelítve a konnotációk lehetőségeihez, azt találjuk, hogy a „statikusabb” formában, a névszói rímekben alakítja ki legszebb változatait. Berzsenyinel túlnyomóak a névszói rímek (az 1222 rimből 866), közöttük is gyakoriak az elvont jelentésű, költőien emelkedett rímzavak. Az *ideál, aether, képzelet, lelkesedés, harmónia, melancholia* – a rímpárjaikkal való változatos kapcsolataikkal együtt – már jeleznek egy bizonyos fogalmi irányultságot, jelzik a rímpárok képzettársítási körét, lehetőségeit. Összességükről vázlatosan szólva elmondhatjuk, hogy egy nagymértékben elvont képzetkör. De pontosabban is megvizsgálhatjuk a jellemző és gyakori névszói metaforák rímtípusait. A metaforát a befogadói élményben behelyettesítjük, kiegészítjük, továbbgondoljuk, asszociációk egyéni sora kapcsolódhat hozzá. Különösen, ha a költő „hagyja” érvényesülni a metaforikus nyitottságot, ha a rím-kontextusban nem „magyarázza” meg, amit csak sejtetni kellene. „Poétai kedvencei” közül idézünk egy példát. A *rózsá* rím-metaforájával több versében találkozunk (*Az esthajnalhoz, A melancholia, Búcsúzás Kemenes-aljától, Az élet dele, Életfilozófia*); jelentésének lényege a versekben világos, képzettársításainak szélessége, mélysége változatos lehet. Berzsenyi azonban helyenként pontosan behatárolja köreit: *Titkon nyílnak az életnek Legszebb rózsái (Az esthajnalhoz)*. A konnotációk tágabb körét nyitja a tömörebb, kevésbé magyarázott változat: *Megcsókolgattam rózsáit, Megizzadtam vaspályáit (Életfilozófia)*. Az ilyenféle metaforikus rím ritmus-szerkezetének (a párhuzamnak) zenéjével, a zárt forma és a nyitott jelentés dinamikájával, a jelentés sokértelműségével, egyéni és érzelmi töltésével – mondhatjuk – romantikus irányban oldja a klasszikus típusú zárt, szabályozott metonimikus formarendszert.

Egész alkotói világára érvényes tanulságok szűrhetők le jellemző rímmetaforáinak jelentésselátései felől. Néhány példa: *A bölcs nyugodt elmével búcsúzik E játékszin alorájától (A halál!); Örökké zöld pálmáiddal Feded bé ösvényemet (A múzsához); Felhágsz élted napja eged délpontjára, Ragyogva omlik rám fényed hév sugára (Az élet dele); Láttam a mosolygó tavaszt, Láttam az égető nyárt (Életfilozófia)*. A rímbe foglalt

<sup>46</sup> Észrevételek Kölcsey recensiójára. 276.

<sup>47</sup> Múlt idejű, ill. befejezettséget jelölő igei rímet alig találunk verseiben (a 356 igei rimből mindössze 37-et); az említett versekben pl. egy sincs. Aránylag sok ilyen rím van az *Életfilozófiában* (a 27 igei rí egyharmada: 9), ám ez a vers a visszatekintésben egy lezajlott életfolyamatot idéz fel, az elmúltat, a lezártat rögzítik helyenként rímformái is.

metaforák az élet, életkor, az idő, az elmúlás – sokszempontú elemzéssel megvilágítandó – jelentését sűrítik; a lét meghatározottságának problémáira, értékminőségekre, a személyes élet és az általános törvényszerűségek bonyolultságának továbbgondolására ösztönöznek. Ám az asszociációk vonatkozásrendszerükben egyközpontúak, relációik egyirányúak; többféleségüknek inkább gondolati mélysége van, mint képi, képzeleti színesége; oly jegyek ezek, amelyeket egész költészetének jellemzőeként is elmondhatunk. Legjobb rímei így módon válnak verseinek kifejező formaelemeivé: a forma és a jelentés dinamikus kapcsolataiban, jelentéstelítettségükben, vonatkozásrendszerük mélységében funkcionálisak a maguk kiemelt helyzetében, egész költészetét is jellemző erővel. A rímek hangzati elemeit, a ragrímek „naiv báját”, az egyszerű grammatikai szerkezeteket, a paralelizmusok „ősi” erejét, a zártságot a jelentés fogalmi irányultsága, a konnotációs szint filozófiai mélysége nagymértékben át is alakítja: rímformák egy bonyolult és egyszerű, régies és modern, klasszikus és romantikus költői világ formái kifejezői lettek, az „összeegyeztetések” közéletében szolgálva a „legfőbb szép közlését és továbbterjesztését”.

\*

Berzsenyi verselméletéből kiindulva vizsgáltuk rímfelfogását és rímformáit; elmélet és költészet kölcsönhatását tekintve elmondható, hogy a művészi teremtés lényegében összhangban van nézeteivel: a jelentéskifejezés célszerűségében teremtette meg harmóniás középlettű rímformáit, rímrendszereit. — A *hangalak* szintjén is komplexitást, a rímformák különféle meghatározottságának minősítő szerepét észleltük: a hangzati és metrikai tényezők (helyenként kedvező, helyenként kedvezőtlen) kölcsönhatását; az egyhangúbb változatokban az „igen éneklő” hatásra törekvést, a műfaj és a jelentés itt is számba vehető relációi szerint. — *Szerkezeti* szinten a különböző rímformák zárt rendszereiket erősítették meg; úgy találtuk, hogy a sor különösen fontos egység Berzsenyi ritmusrendszerében; az egyes rímtípusoknál (alliteráció, anafora, sorvégi rím), az áthajlások ragrímeinél, a grammatikai formákban, majd párhuzamainál vizsgáltuk jellemző változatait. A párhuzamok többféle rendszerét, többféle kifejező funkcióját írtuk le: alapformáit, monotonabb és nagyon változatos rendszereket, s ezekben az egész költészetére jellemző erő és „hév” kifejezését; az „ősi” jellegű, nemzeti költészeti ideál kettős hatású performanciáját. A strófák és a versegész más rím szerkezeti formáiban is zártságot találtunk, a klasszicizmus formaelemeinek összetett, helyenként már oldottabb érvényesülését. — Rímformáinak komplex jellege leginkább a *jelentés* szintjén volt értelmezhető. Berzsenyi ragrímeinél vizsgáltuk a rímforma jelentésmódosító, jelentésgazdagító, intenzitást növelő lehetőségeit, funkcióit. A rímek szófajából kiindulva a jelentés tágabb összefüggéseiben, konnotációs mezőinek jellegzetes vonásaiban, mélységében kerestük a zártság és a nyitottság „összeegyeztetések” példáit, s végül, az egész költészetét jellemző jelentésrelációkat.

Berzsenyi verselméletének és költői gyakorlatának összefüggéseiből egyértelmű, hogy formaértelmezése, formateremtése a legmélyebben funkcionális. Azt mondhatjuk tehát — mintegy munkánkat is cáfolandó —, hogy rímformái voltaképpen csak az egyes művek sokrétű elemzéseiben értelmezhetőek. Rímei az adott hangzati, metrikai, szerkezeti, grammatikai meghatározottságban válnak ritmustényezővé, a jelentést kifejező, a jelentést árnyaló, a jelentést gazdagító formaelemmé, változatos kapcsolatokban. Rímelésének legjellemzőbb vonását tehát nem ebben vagy abban a hibában vagy erényben találhatjuk meg, hanem funkcionalitásukban, s az egész költői világot, alkotómódszerét jellemző komplexitásban.

Márta Mezei

## L'ART DE RIMER DE BERZSENYI

C'est le "milieu harmonique" qui est au centre de la théorie de versification de Berzsenyi, à la base duquel il a apprécié les systèmes de vers, et c'est ce qui a déterminé sa conception de la rime et son art de rimer. Le caractère déterminant de ce principe fondamental peut être constaté dans la forme sonore de ses rimes: dans sa forme de rime de suffixe caractéristique, il atténue ordinairement les effets musicaux; ses allitérations accomplissent des fonctions de sonorité et de métrique; par contre, du point de vue de la rime et de la métrique, il manque souvent à l'accord de l'ordre du moment. — Ses formes de structure sont extrêmement closes; ses formes de rime diverses (allitération, anaphore, rime de suffixe) et ses structures de rime (p.ex. dans les enjambements et les parallélismes) ne font que les renforcer. Le parallélisme est particulièrement caractéristique



de sa poésie; dans ses variantes, on peut voir des formes correspondant à son idéal poétique, de même que la performance à double effet de l'idéal poétique "archaïque" et national. Les formes de structure de rime des strophes et de la totalité du poème renforcent également le caractère clos; certaines particularités tendent pourtant vers le caractère ouvert. — Dans la signification des rimes, les modifications de signification de la forme à suffixe sont nettement perceptibles. Dans leur caractère d'espèce de mot, on peut mesurer l'ensemble de la clôture et de l'ouverture de la signification et de la forme; dans les possibilités de connotation de ses rimes caractéristiques, on peut reconnaître les signes caractéristiques de sa poésie entière.

La conclusion générale qu'on peut tirer des signes examinés à la base des rapports de la théorie de rime et de l'art de rimer de Berzsenyi est la suivante: son art de rimer est d'un caractère complexe (ancien et moderne, classique et romantique) et il est extrêmement fonctionnel.

## A CSONGOR ÉS TÜNDE ÉRTELMEZÉSÉHEZ

„Éjfél van, az éj rideg és szomoru, / Gyászosra hanyatlik az égi boru: / Jó, kedves, örülni az éjbe velem, / Ébren maga van csak az egy szerelem.” — A kérdés valóban szinte azonnal fölmerül: szerelem az Éjben? De miképp lehetséges, elképzelhető-e egyáltalán önfelédtt boldogság, háborítatlan idill a fenyegető Éj uralta komor világban, a végzetes pillanatnyiség birodalmában? Végletesítetten fogalmazva: nem fedezet nélküli megalkuvás, a gondolati és művészi felszínesség, a könnyűség csábításának tett menthetetlen engedmény-e a záróakkordokban fölcsendülő érzelmdús remény? Mert kétségkívül úgy tűnhet, hogy az Éj kegyetlen törvénye, a Vándorok mélyen lehangoló sorsa, Csongor emésztő kudarcainak sorozata, ebből fakadó kiábrándultsága („Elérhetetlen vágy az emberé”), Tünde kétségbeesése, már-már teljessé váló csalódottsága, föltámadó bizalmatlansága vagy a „nagy világ” jelzésszerűen felvillantott minősége *csak* egy tragikussá hangolt befejezést készíthet elő. S mégis: szerelem az Éjben? ...

Babits — nagy hatásúnak bizonyuló, mindenképp elgondolkodtató — válasza, ítélete szerint Csongor és Tünde eszményi szerelmének, intenzív boldogságvágyának felhőtlen beteljesülése *ellentétes* a dráma alapeszméinek tragikus konklúzióival.<sup>1</sup> A mű különböző rétegei e koncepció tükrében semmiképp sem alkothatnak szerves egységet, sőt — viszonyuk önellentmondásossága folytán inkább hatálytalanítják egymás érvényességét: a kibomló tragédiából a befejezésben — feltétlenül törést okozva — „ismét mese lesz”.<sup>2</sup> Szerb Antal végeredményben megismétli — bár szélsőségesebb formában — Babits ellenvetését: a *Csongor és Tünde* „váratlan happy enddel végződik. A szerető szívek egymásra találnak, tündérek játéka üdíti az alkonyatot, és mindenért kárpótolja őket az egy szerelem. Elhiggyük-e Vörösmartynak? A boldog befejezést valószínűleg csak a műfaj, a mesejáték törvényei követelték, és nincsen szimbolikus értelme.”<sup>3</sup> Újabbban pedig Szegedy-Maszácz Mihály gondolatgazdag Vörösmarty-tanulmányai utaltak a dráma zárórészének eszmei és művészi problematikusságára — Babits nézeteivel egybehangzóan marasztalva el a költőt a következetesen végig nem vitt, indokolatlanul feloldott tragikum miatt.<sup>4</sup> S e vélt kompromisszum folytán a beteljesült szerelem ünneplése a felmutatott tragikus konfliktusok meghaladhatatlanságának „melodramatikus” elleplezése csupán.<sup>5</sup>

A befejezés Tóth Dezső szerint is „inkonzekvens meghazudtolása a borús alaphangulatnak, valami váratlan, a dráma arányainak és összefüggéseinek egészében nem meggyőző ellenlökése a pesszimizmusnak”.<sup>6</sup> Vagyis: „*semmilyen szerkezeti, gondolati összefüggésben nincs a dráma eddigi menetével*” (magunk kiemelése).<sup>7</sup> De Tóth Dezső értelmezésében Babitsnak mégis egészen igaza: a mű végkifejlete a sorjázó tragikus következtetések érzelmi karakterű — tehát gondolatilag reflektálatlan, a dráma eszmevilágán belül az elemző logika számára megközelíthetetlen — ellenreakciója, spontán életérdekűséget kifejező visszautasítása, s ekként művészi-poétikai szempontból is egyértelműen jogosultnak tekinthető. A gordiuszi csomó így egyetlen csapással ketté-

<sup>1</sup> *A férfi Vörösmarty*, in *Esszék, tanulmányok*. 1. köt. Bp. 1978. 241. (Dolgozatunk címe is — „Szerelem az Éjben” — Babits tanulmányából vett idézet.)

<sup>2</sup> Uo.

<sup>3</sup> *Magyar irodalomtörténet*. Bp. 1972. 299.

<sup>4</sup> *Vörösmarty: Késő vágy*, in *Világkép és stílus*. Bp. 1980. 175. és *A kozmikus tragédia romantikus látomása*. in i. m. 200.

<sup>5</sup> *Vörösmarty: Késő vágy* i. h.

<sup>6</sup> *Vörösmarty Mihály* Bp. 1974. 153.

<sup>7</sup> I. m. 151.

vágható: „Ha egyszer benne (ti. Vörösmartyban) inkább hangulati, lírai formákban, semmint határozott gondolati tartalmakban fogalmazódik meg egy világnézet, amely egyként öleli magába a pesszimizmus gravitációját s az élet igenlését – miért ne lehetne joga, az esztétikailag erre éppen elsőrendű jogot és lehetőséget adó műfaj keretében, hirtelen az élet igenlésének derűjébe váltani?”<sup>8</sup> A költőnek ehhez – természetesen – elvileg van joga, de ebben az esetben a dráma eszmeiségét súlyosan eklektikusnak, a kifejlő tragikumhoz fűződő viszonyt pedig mindenképp felszíneseznek kellene ítélnünk. Mert kételkedünk abban, hogy a meseiség a teljességgel motiválatlan fordulatok, a szélsőséges önkényesség poétikai jogcíme volna.

Különbségeik ellenére ezek a vélemények megegyeznek tehát abban, hogy a drámát két – egymással épp ellentétes tendenciájú – vonatra, a tragikus következtetéseket rejtő filozofikum és a mesei játékoság, önfeléd életöröm vonzási övezeteire bontják, s közöttük – nyilvánvaló szemléleti összeférhetetlenséget feltételezve – semmilyen kapcsolatot sem látnak. E rétegek dominanciájának váltakozása – illogikus lévén – csak a részletek értelmezését teszi lehetővé, s mivel átfogó összefüggések nincsenek, az egészre tekintő megállapításokban – e körben mozogva – az elemzés helyébe a különböző mértékű bírálat lép. A befejezés megítélése ezért a fentebbi közelítésekben szükségképp fokozottan az értelmező világképének, értékállításainak függvényévé válik. De akár a remény, az életigenlés, akár a tragikus létszemlélet szféráit fogadjuk el mértékadóknak, a dráma zárórésze továbbra is a mű kritikus pontja marad, s bárhogyan érvelünk, vélt motiválatlansága a *Csongor és Tünde* egészének művészi jelentőségét csökkentené.

Az alábbiakban bizonyítandó feltételezésünk szerint a dráma különböző rétegeinek viszonya szigorúan kölcsönhatásos, a befejezés így semmiképp sem függetleníthető a korábbi tragikus konzekvenciáktól, sőt a szerelem, a kivívott boldogság tartalmának karakteradó különossége csak általuk bontható ki. Meggyőződésünk – e vonatkozásban – Szauder József konzekvens álláspontját követi, melynek lényegi tanúságaképp a drámát – elemeinek „teljes összefonódása” folytán – egységes egészként, részeinek összefüggő rendszereként kell értelmeznünk.<sup>9</sup> Ennek megfelelően Vörösmarty művére is kiterjeszthetjük a fiatal Lukács György gondolatánál, elméleti alapozottságú poétikai követelményének érvényességét: „A rend, a dolgoknak való sokszoros és bonyolult összefüggése és ennek az összekapcsoltságnak, a dolgok egymásból következő voltának kérielhetetlen szükségyszerűsége: az egyik legfőbb formai alapelve a drámának. Konstruált benne minden; minden atomja szoros kapcsolatban van az összes többi atomokkal, és a legkisebb mozgásnak erős, mély és szükségzerű rezonanciája támad mindenütt. Nem lehet benne véletlen, ötlet, epizód: megtörténés vagy ember, aki csak magáért van, csak azért, mert szép, érdekes vagy megható, de nincs könyörtelen szigorúsággal bekapcsolva a dráma nagy, matematikai pontossággal és csálhatatlansággal megszerkesztett szükségyszerűségi architektúrájába.”<sup>10</sup> Továbbá: „A drámai jelenségeknek nincs más valóságuk, mint kapcsolatban-létük, és más kapcsolat nem képzelhető itt el, mint a kauzális. Nem lehet más összefüggés, mint az okok és okozatok hosszú láncja, ahol minden ok okozata az előtte levőnek, és minden okozat oka az utána következőnek.”<sup>11</sup> – A dráma rétegzettsége, szféráinak gazdagsága, összefüggéseinek árnyaltsága számunkra arról tanúskodik, hogy Vörösmarty rendkívül differenciáltan – totalitásra törekedve – viszonyul az ellentmondásos valósághoz, korának alapvető emberi tendenciáihoz, de egy *homogén* szemlélet fedezetében. E szemléletet valóban a kétely, az elbizonytalanodás és a vállalt tragikum árnyékában föllett halvány remény – később részletesebben elemzett – kettőssége mozgatja. A szépepszis és maradék bizonyosság, a tagadás és állítás szembesítése azonban nem a dráma szerkezetének, cselekményének és eszmeiségének önellentmondásosságában nyilvánul meg, hanem a kifejlő világnézet immanens tartalmának dialektikusságában. A felmutatott ideálok, következtetések, remények minőségében.

Már itt jelezzük tehát, hogy az előlábóban fölített kérdésre – Szerellem az Éjben? – igen-nel válaszolunk. A *Csongor és Tünde* világának sokszínűsége, cselekményének és szereplőinek helyenkénti – szemléletbeli konzekvenciákat rejtő – kétségtelen talányossága azonban feltétlen óvatosságra int, s tudjuk, az értelmezés műfaja általában véve sem törekedhet kizárólagosságra, végérvényességre: vállalkozásunk egy lehet csupán az elképzelhető interpretációk körében. Módosítsuk tehát – ennek jegyében – előrevetett következtetésünket: az eldöntendő kérdésre igen-nel is felelhetünk.

<sup>8</sup> I. m. 152.

<sup>9</sup> *Csongor és Tünde*, in *A romantika útján*. Bp. 1961. 349.

<sup>10</sup> *A modern dráma fejlődésének története*. Bp. 1978. 37.

<sup>11</sup> I. m. 38.

Az Éj monológia – Barta János fiatalkori tanulmányának szavait idézve – „Vörösmarty egész mitikus metafizikájának összefoglalása”, tehát a dráma legelvonatibb és ebből fakadóan legáltalánosabb gondolatainak közvetítője, a mű összetett eszmiségének kulcsfontosságú – a cselekmény alapvonulatának teljességét orientáló – övezete.<sup>12</sup> Végzős konklúziója – „ahol kezdve volt, ott vége lesz...” – könyörtelenül meghatározza a földi boldogságkeresés útjait, a beteljesülés esélyeit és feltételeit, egyáltalán: az emberi lehetőségek határait. S e meghatározottság messzemenően független attól, hogy a boldogságra törekvő evilági szereplők némelyike ezzel nincs tisztában. Az Éj ugyanis – „mindenható”. Tóth Dezső véleménye szerint „Csongorra az Éj monológiájának kilátástalansága sem érvényes. Csongor viszonya, szembesülése ezekkel az erőkkel a mese erőterében alakul, s ennek koordinátái közt az ő sorsának alakulása a – mesehőse” (magunk kiemelése).<sup>13</sup> E gondolat és a köré épített nézetrendszer problematikussága számunkra abban rejlik, hogy feledi, feledtet: a mű egyértelmű konzekvenciája alapján földi lény nem vonhatja ki magát az Éj kozmikus törvényének, a pusztulás fátumának hatóköre alól, s e végzet tudata az élethez való viszonyt is kíméletlenül determinálja. Meseiség és tragikus létértelmezés ebben a vonatkozásban sem választható szét mereven. (János vitéz majd – egyéb motívumok mellett – abban különbözik Csongortól, hogy ő valóban kiemelkedik a mulandóság világából. Vörösmarty hőse mindvégig a tragikus földi lét foglya marad.) De utalhatunk itt arra is, hogy a mulandóság – az Éj középponti törvénye – Csongor szemléletében kegyetlen, eszméletű jelentőségű sorsszerűségként jelenik meg, hiszen a Tudóst – első találkozásuk után – ekképp minősíti: „ez a legszörnyűbb mindenek között: /Mint a halál jár élő lábakon/ És pusztá sirt hord hő kebel helyett.” Az élő alakban fölsejlő pusztulás, az előrevetülő halál: az egyik legborzalmasabb élmény számára. Jóllehet, Csongor nem hallja az Éj szavait, de lényege – a végesség szüntelen fenyegetésének rettenete – korántsem ismeretlen előtte. Nem, mert minden meseiség ellenére: veszendő földi lény ő is.

Az Éj kilátástalansága ellen az ember számára még a meseiség szférájában sincs fellebbezés, s így – ellentétben Szerb Antal korábban már idézett következtetésével – a befejezés sem értelmezhető maradéktalan happy endként. Mert az Éj konzekvenciái, ha a dráma befejezését nem szakítjuk el a korábbi részekről, ha a mű egészében gondolkodunk, akkor Csongor és Tünde kiküzdött-megszenvedett boldogságát is meghatározzák. A szerelem, miként erre Babits figyelmeztetett, az Éj korlátlan hatalmának világában teljesedik be, ezért – s itt ezt kell hangsúlyoznunk – ki van szolgáltatva a végességnek. Az elért boldogság nem hatálytalaníthatja a lét-értelmezés tragikumát, hiszen magán viseli a mulandó evilágiság stigmáját. Pándi Pál – a János vitéz és a Vörösmarty-mű különbségét elemezve<sup>14</sup> – méltán emeli ki a Csongor és Tünde befejezésének rezignálságát: „Éjfél van, az éj rideg és szomorú”. S bár az éj itt – elsődleges szemantikai síkján – a napszakot jelöli, a kiváltott legközvetlenebb asszociáció azonban csak egyetlen irányú lehet. A „rideg és szomorú” éj hangsúlyos motívuma közvetett, de félreérthetetlen mementóként a végesség uralmából fakadó szüntelen fenyegetettséget idézi. Az „Éj gyász asszonyának” komor szavait: az ember „ifjúsága gyorsan elmúlik, / Erőtlén, aggott egy-két nyár után, / S már nincs, mint nem volt, mint a légy fia.” A beteljesülést ünneplő végszavakba így, e konnotáció folytán szükségképp vegyül rezignáció is, azt sugalmazva, hogy a földi létben – a végesség, a nyomasztó haláltudat miatt – nincs, eleve nem lehetséges eszményi tökéletességű boldogság. Vörösmarty tehát nem oldja föl az emberi élet ama kiemelt jelentőségű antinómiáját, melyet – a spekulatív bölcsekedés közegében – a Tudós fogalmaz meg: „én nem kívántam, hogy legyek, s vagyok! / Majd nem kívánnék halni, s meghalok!” Végeredményben: a szerelem is csak enyhítheti – meg nem szüntetheti – a mulandóság, a vak sorsszerűség okozta fájdalmat. Ez a csak azonban, miként látni fogjuk, korántsem kevés: a legtöbb, amit az ember – Vörösmarty ekkori meggyőződése szerint – egyáltalán remélhet.

A Csongor és Tünde eszmei szerkezetét, hangulatvilágát valóban sokszólamúság, végső közelítésben pedig dichotómia jellemzi. De ez – értelmezésünkben – nem az Éj monológiájából vagy a három vándor sorsának általánosítható tanulásaiból kifejlő tragikum, a belőle eredő súlyos pesszimizmus és a meseiség poétikai követelményeinek, esélyeinek spontán megfeleltethető optimizmus – kerülő utakon indokolható – szélsőségeiben nyilvánul meg. Nem a mű egészen belül egymástól függetlenedő rétegek – logikailag szükségképp eloldhatatlan ellentmondásokat rejtő – váltakozásaiban jelentkezik. E kettősség lényegi szervezőelvét számunkra mindenekelőtt a kozmikus tragikumélmény és a hozzá fűződő autentikus viszony kérdése alkotja.

<sup>12</sup> A romantikus Vörösmarty. in *Klasszikusok nyomában*. Bp. 1976. 435.

<sup>13</sup> I. m. 152.

<sup>14</sup> *Petőfi*. Bp. 1961. 476.

Vagyis: a mulandóság, a fatális veszendőség alaptörvényének és az ennek tudatában elérhető boldogság elképzelt maximumának, az emberi élet értéklehetőségeinek szembesítése. A dráma cselekményét a közönyös lét ember-telenségének és a mégis megörzendő humánus elemi igényének konfrontációja mozgatja. S e kettő – nyilvánvalóan – csak kölcsönös vonatkozásaik rendszerében értelmezhető. A *Csongor és Tünde* – innen közelítve – hiánytalanul teljesíti a drámai műnem lukácsi kritériumát: a részek szigorú összefüggésének, kauzalitásának követelményét.

Az *Éj* monológja a természeti kiszolgáltatottságot, az általa okozott elkerülhetetlen szenvedést növeli az élet meghatározó erejű konfliktusává. A mind többre és többre, a végtelen teljességre áhító ember leg-súlyosabb, mert objektíve meghaladhatatlan korlátjává. Az *Éj* szentenciózus ítéleteiben meglevenedő szemlélet a céltudatos emberi tevékenység, a megismerés, a földet meghódító akarat lényegi – pontosabban: egyedüli – mozgatójának is a mulandóság elleni kétségbeesett küzdelmet tekinti. Az embert, e gondolatok tükrében, a halhatatlanság illuzórikus vágya, önmaga túlélésének feltétlen szándéka formálta tulajdonképp emberré, leg-alábbis fajspecifikus képességeit ez a törekvés bontakoztatta ki:

Kiirthatatlan vággyal, amíg él,  
Tur és tűnődik, tudni, tenni tör;  
Halandó kézzel halhatatlanul  
Vél munkálkodni, és mikor kidőlt is,  
Még a hiúság műve van porán,  
Még kőhegyek ragyognak sirjain,  
Ezer jelekkel tarkán s fényesen  
Az ész az erőnek rakván oszlopot.  
De hol lesz a kő, jel s az oszlopok,  
Ha nem lesz föld, s a tenger eltűnik.  
Fáradtan ösvényikből a napok  
Egymásba hullva, összeomlanak;  
A Mind enyész és végső romjain  
A szép világ borongva hamvad el . . .

Az *Éj* aspektusából tehát minden küzdés, mely a halhatatlanná válás – az „exegi monumentum” – lázas igényében fogant, eredendően kilátástalan lévén, csak a Bábel tornyait építő emberi hiúság, önámítás megannyi tanúbizonysága. Mert a mulandóság egyetemesége az objektivációkat sem kíméli, az idő végtelensége fölül szemlélve a legnagyobb művek is mindössze tűnő pillanatokkal élnek túl alkotójukat. Elképzeltető maximális eredményük – a megszüntethetetlen korlátok jelentéktelen mértékű áthelyezése, a hírnév kérészéletű fennmaradása, a totális megsemmisülés pusztá késleltetése – valójában fölötte csekély. Az ember hasztalan törekszik természeti határainak meghaladására: e kiszolgáltatottság szempontjából – a törvénytörő végkifejletét tekintve – semmit sem több, mint a létezés bármely más láncszeme, mint a „légy fia”. Épp annyira veszendő.

De korántsem ugyanúgy. Mert az ember tudatában van önnön végességének, s függetlenül attól, hogy konzekvensen fölmerül-e mulandóságának szerteágazó, objektív következményeit. Az ember – természetének különossége folytán – nem akar beletörődni kiszolgáltatottságába, halhatatlanságra tör. A „nagy mindenséget” visszatükröző, a világ megismerésére képes – „fényfolyamhoz” hasonló – lelke folyvást tiltakozik az Éj korlátlan uralma ellen. A tovatűnő földi létben teljességre vágyakozik, boldog szeretne lenni. Célját azonban csak akkor érheti el, ha a végességhez autentikusan, valóságos lehetőségeihez szabottan, méltó értékek fedezeteivel, szükségletével viszonyul.

Kétségtelen, hogy az *Éj* kettősen ítéli meg az embert: ábrándkergető nagyravágása mellett a földi létben kiküzdött különleges helyét, csúcsponti jelentőségét is kiemeli, de ezt a nyilvánvaló dualitást nem szakíthatjuk ki a kontextus összefüggéseiből. Kissé aránytévészítőnek véljük tehát Horváth Károly sommás megállapítását: az *Éj* monológja – az egyetemes pusztulás tragikusságának kifejezése mellett – „nagy lírai erővel sugalmazza az emberi törekvések nagyszerű voltát, fenséges heroizmusát”.<sup>15</sup> A „gyász asszonya” azonban épp e törekvések végső hiúságát – teljes képtelenségét – hangsúlyozza, a mulandósághoz való téves viszony karakterét villantja föl. A „légy fiához” hasonlított ember bennünk távolról sem a nagyszerűség, hanem – ellenkezőleg – a veszendőség, a jelentéktelenség képzetét társítja, összhangban az *Éj* lényegi törvényével: a pusztulás tényében

<sup>15</sup> A klasszikából a romantikába. Bp. 1968. 445.



minden létező – a „scala naturae” rendszerében elfoglalt pozíciójától függetlenül – messzemenően egyenlő. Fenséges heroizmusról így, ebben a szövegkörnyezetben, aligha beszélhetünk. Legalábbis: teljes egyértelműséggel semmiképp sem. A monológ tehát – elsődleges eszmei funkciójához híven – nem annyira az ember kivételességét, hősiességét, hanem inkább a mulandóság félelmetes hatalmát hirdeti. Mert arra figyelmeztet, hogy – fajspecifikus képességei ellenére – még az ember sem haladhatja meg időbeli korlátait. Következésképp: nem az ember, hanem a saját mérhetetlen nagyságát mutatja föl. A méltató szavak így – funkcionális szempontból – részben visszajukra fordulnak.

Mélyenszántó tanulmányában Szauder József meggyőzően bizonyítja, hogy az Éj monológia „a halandóságában, mulandóságában letűnő emberiséget a költői ihlet még mindig inkább az egyéni lét alakjába zárva mutatja fel, mintsem a felfelé emelkedő és halhatatlan, közösségi tartalmú emberiség eszméje szerint; vagyis az egyéni boldogságkeresés és az egyetemes emberi haladás gondolata közt még korántsem dőlt el a harc a költő lelkében az egyiknek túlnyomó javára”.<sup>16</sup> Ennél kategorikusabban is fogalmazhatunk: a haladás, a nembeli fejlődés ideája eredendően hiányzik a mű eszmerendszeréből, hiszen a progresszió gondolata eleve feltételezné az egyén és a szűkebb-tágabb közösség dialektikus viszonyának, mozgásának principiumát. Röviden: a társadalmiságában megragadott emberi lényeg törvényszerűségeit. Az alapvetően elvont – tehát a sokoldalúan meghatározott konkrét viszonyainak rendszeréből kiszakított – egyéni lét mintájára megjelenő emberiségnek pedig szükségképp nincs történelme, csak tragikus sorsa. Mozgása semmiképpen sem fejlődés, hanem szüntelen – minőségi ugrásokat, változásokat nem ismerő – körforgás, pusztító önreprodukció. Az ember – miután „feljött” – mindvégig, egészen az életet tápláló föld megsemmisüléséig, valójában ugyanaz marad.

Az egyén és a nem e közvetett identifikációjából, azaz meghatározottságaik lényegi azonosságából fakadón az individuum fölött nincs semmiféle magasabb rendű, tartalmas közösség. Nincs tehát olyan kollektivitás, amelynek az egyes ember szerves részét alkothatná, s amelyhez viszonyítva – e dialektika értelmében – igazi fejlődésre sarkallón határozhatná meg önmaga különösségét. S persze, valóságos nembeliség, evolúció és történetiség nélkül törvényszerűen az absztrakt egyén véges és szigorúan zárt élete válik az egyedüli ontológiai realitássá. A pusztulás ezért – a kollektivitás hiánya folytán – csak totális, nyomtalan megsemmisülés lehet. Ezen kívül pedig eleve nem létezhet más, hasonló súlyú konfliktusforrás.<sup>17</sup>

Az Éj monológiából kibontakozó szemlélet – eszmetörténeti vonatkozásait tekintve – jellegzetesen romantikus alkatú, s ekként radikálisan szemben áll a felvilágosodás középponti nézeteivel. Az aufklärista örökséghez eleven kötődő Hegel számára például az egyén veszendősége – s általában: maga a mulandóság – korántsem magasodott centrális jelentőségű kérdéssé: „Az egyediségnek megvan a maga érdeke a világ-történelemben; véges dolog, s mint ilyen, el kell hogy pusztuljon. Az egyediség az, ami folytonosan pusztul az egymás elleni harcban, s amelyből egy rész tönkremegy. De az egyediség harcából, pusztulásából ered az általánosság.”<sup>18</sup> Gondolatmenetünk aspektusából kiemelendő tehát, hogy az egyén sohasem teljességgel jelenül tünik el, léte nem csapdaszerűen zárt, megsemmisülése – a nembeli értékek fokozatos gazdagodásának perspektívájából szemlélve – nem lehet totális, hiszen „megvan a maga érdeke” az emberiség fejlődésében, életének van önmagán túlmutató – objektíve tartalmas – küldetése. Az egyes ember végessége, sorsának tragédiája, miképp ezt Lukács György részletesen elemezte, Goethe *Faust*-jában is a nem szüntelen, bár törvényszerűen ellentmondásos, áldozatokat követelő haladásával társul.<sup>19</sup> A közhasznú tevékenység, egy

<sup>16</sup> I. m. 344.

<sup>17</sup> Ennek tükrében ítéljük vitathatónak Taxner Ernő gondolatmenetének azt a részét, mely a drámában valóságos nembeliségvel feltételez. Önmagában igaz megállapítása – „az ember időbeli szabadságának egyetlen kitágítási lehetősége az egyéni lét határain kívül, az emberi nemből van” – véleményünk szerint teljességgel idegen a *Csongor és Tünde* eszmei üzeneteitől (*Hármas utak a Csongor és Tündé-ben*, in „*Ragyognak tettei*...” Székesfehérvár 1975. 208.). Csongor és Tünde boldogsága épp a világtól – az emberektől – kategorikusan elzárkózó privát szférában teljeshet csak be. A *Te* és az *Én* kapcsolata pedig – önmagában – semmiképp sem konstituálná a nembeliséget. A szerelem, gyökeresen eltérve például Feuerbach meggyőződésétől, itt nem az emberiséghez való tartozást reprezentálja. S természetesen, Csongor és Tünde a végesség fájdalomának enyhítésére más esélyt talál, mint a szerző említette, „egyetlen kitágítási lehetőséget”.

<sup>18</sup> Hegel-idézetünket LUKÁCS György *Faust*-tanulmányából vettük (in *Világirodalom* 1. köt. Bp. 1969. 94.). Lukács fordítása ugyanis közvetlenebb módon, egyértelműbben illeszkedik fejtegetéseinkbe, mint a Szemere Samuél, melyben az *egyediség* kategóriája helyett a *különös* szerepel (*Előadások a világtörténet illozfújáról*. Bp. 1979. 77.).

<sup>19</sup> I. m. 88–107.

humánusabb világ fölsejítő ígéreteinek valóra váltása, a kollektivitás méltó pátozú szolgálata ezért válik Goethe művében jóval hangsúlyosabbá a „lenni vagy nem lenni” dilemmájánál. Vörösmarty drámájában viszont – az *egyen* és a *nem* implicit azonosítása, meghatározottságaik minőségi különbségének szembeszökő hiánya követ kezében – minden törekvés, aktivitásra készítő igény (az egy szerelem kivételével) csak egocentrikus lehet, a közösségi célzatú cselekvésnek itt eleve nincs értelme. Ebből a szempontból a Fejedelem végső, kudarcok diktálta önértékelése – „Ez a kebel volt műhely ezrekért” – merő ideológia, hamis tudat csupán, mert elleplez teteteinek egyik legelemibb valóságos mozzanatját: saját mérhetetlen hatalomvágyát. (A kivételes ember és a tömegek lehangoló viszonya, a nagyságot körülvevő riasztó kisszerűség rajza a dráma eszmeiségének más rétegeiben – a tágabb életkörök, a „nagy világ” negativitásának fölmutatásában – válik funkcionálissá.) Turóczi-Trostler József alapos érveléssel bizonyította, hogy a *Faust* egyértelműen hatott Vörösmarty alkotására.<sup>20</sup> De hangsúlyozzuk: a két mű eszmeiségének alaptendenciái – a kétségtelen, bár fragmentális érvényű egyezéseken túl – épp ellentétesek.

A *Csongor és Tünde* világában ugyanis a *privát* szféra válik az autentikus élet egyedüli lehetséges közegévé, a drámából kifejlő koherens szemlélet romantikus jellegének egyik legnyilvánvalóbb ismérveként. Mert a felvilágosodás, a klasszika és a romantika között – témánk szempontjából – mindenekelőtt az egyén és a nem viszonyának minősége, a társadalmi fejlődés kérdéseire adott válasz emelkedik vizválasztó jelentőségűvé Németh G. Béla híven említi, hogy a tulajdonképpeni romantika egyik meghatározó fontosságú vonulata melyhez Vörösmarty művét is kapcsolhatjuk, „a magányos, a világban idegenné, otthontalanná lett egyént” állította középpontjába – szemben a klasszika nembeliségével.<sup>21</sup> A bizonytalanság szorongató élményét fejezi ki, a fejlődés felvilágosodásbeli bizonyossága ellenében. A romantika ezen áramlata – másképp fogalmazva – azt az egyént jeleníti meg, amelynek a Szabadság és Egyenlőség eszményi birodalmát ígérték, s amelynek végül a távlatvesztés, a meg hasonlottság – az elidegenedtség kiteljesedő világa – jutott, juthatott osztályrésztül. Vagyis: az uralmára berendezkedett polgári társadalom egyik szükségszerűen létrejövő, reprezentatív indi viduumát. (Természetesen, függetlenül itt attól, hogy e meg hasonlított individualitás társadalmi gyökerei mennyi ben tisztáztak.) A felvilágosodás és a főntebbi típusú romantika tehát együttesen eleveníti meg legátfogóbban a polgári társadalom antinomikus szerkezetének alapvető emberi konzekvenciáit, mivel ugyanannak a fejlődés folyamatnak két – egymással szervesen összefüggő – fázisát, ágát képviselik. Mert a kibontakozó polgárság teremtette meg a mai értelemben vett emberiség patetikus eszményét, de másfelől, belső lényegéből fakadóan: nemzeti vagy egyéni önzés, a burzsoá magatartás és szemlélet változatait teljesítette ki.<sup>22</sup> A citoyen mentalitás: legmagasabb rendű értékévé avatta az egyetemes haladás odaadó szolgálatát, de a fölötté prózainak bizonyuló valóság elzárta konkrét lehetőségeinek útját, s az emberiséggel való azonosulást csak messzemenően elvon módon engedélyezte. A személyiség, a valódi individuum kibontakozásának esélyét, feltétlen értékévé válásánál folyamatát szintén a feudális kötöttségeket felszámoló polgári fejlődés hívta létre, ám az elidegenedés fokozódásával a meg hasonlottságot növelte, végtelenségé mélyítve a kitűzhető eszmények és a valóság közötti szakadékot. A romantika elsősorban ama történelmi periódust tükrözi, amelyben ez a szakadék már egyre nyilvánvalóbbá filozófiai és művészi szempontból is reflektálhatóvá lett. Áthidalhatóságát azonban az általunk elemzett vonulata nem a valóság – reménytelennek ítélt – megváltoztatásával, hanem a szubjektum hozzá fűződő viszonyának átalakításával feltételezi.<sup>23</sup> (Csongor – totálisan elfordulva a „nagy világtól” – épp enne szellemében viselkedik.) A romantika számos jellegzetes képviselőjének szemléletében ezért válik az elszigetelt egyén a végső – és csaknem egyetlen – mércévé.<sup>24</sup>

<sup>20</sup> Vörösmarty mai szemmel. in *Magyar irodalom, világirodalom*. Bp. 1961. 427–70.

<sup>21</sup> Az egyensúly elvesztése. Bp. 1978. 149.

<sup>22</sup> Vö. HELLER Ágnes, *Az ösztönök. Az érzelmek elmélete*. Bp. 1978. 385.

<sup>23</sup> Vö. NÉMETH G. Béla, i. m.

<sup>24</sup> A romantika alapját képező polgári társadalom antinomikus szerkezete, valamint a *Csongor és Tünde* világképe, eszmerendszere közötti összefüggést nem cáfolhatja az a tény, hogy a mű keletkezésekor a haz valóságban az említett ellentmondások még nem jelentkeztek. Nem, mert a polgári társadalom uralkodó tendenciái – a kor lényegi sajátosságaiként – már nálunk is reflektálhatóakká váltak. Tóth Dezső idézv „Vörösmarty a sajátos magyar pozícióból tulajdonképpen nemcsak a hazai polgári fejlődés felemás kimenetel kecsgetető ’kell’-jének ellentmondását élte át, hanem ettől elválaszthatatlanul átélte és magyar költőként megfogalmazta magának a klasszikus értelemben vett polgárság történelmi szerepének ellentmondosságát is (Vörösmarty Mihály, in *Élő hagyomány, élő irodalom*. Bp. 1977. 222–23.).

A romantikus gondolkodást esszenciálisan meglevenítő Éj monológia így, a felvilágosodás fejlődéselvének, kollektivitás iránti elkötelezettségének tagadásával, a természeti kiszolgáltatottságra alapozott emberképével, a főntebbi indítékokra visszavezethető egyenközpontúságával, a végeesség innen közelített tragikumának fölmutatásával kauzális módon készíti elő a dráma végkifejét. Filozofikus általánossággal igazolja Csongor választásának, világhoz fűződő viszonyának, privát boldogságkeresésének autentikusságát.

### A vándorok és a „nagy világ”

A tágabb emberi közösség a Csongor és Tünde-ben mint kaotikus, boldogságellenes, a szép és tiszta törekvéseket elfojtó-megcsúfoló „nagy világ” jelenik meg. Már Csongor legelső szavai e szféra lehangoló prózaiságára vallanak: „Minden országot bejártam, / Minden messze tartományt, / S aki álmaimban él, / A dicsőt, az égi szépet / Semmi földön nem találtam.” Az elképzelhető eszmény és a valóság itt fölsejlő ellentétessége arra int, hogy a tökéletességre áhítozó embernek el kell fordulnia az ideálokra nem ismerő, meghasonlottságra készítő „nagy világtól”, a törvényszerű boldogtalanság köreitől. Csongor eleve a szerelemben – a magánszféra e legintenzívebb kapcsolatában keresi boldogságát: az eszményi szépség elérése, a harmónia, a zavartalan önfeledtség csak a világtól elzárkózó privát élet közegében lehetséges.<sup>25</sup> Mégpedig a transzcendenciával teltt magánélet birodalmában, hiszen a vágyott tökéletességet kizárólag földöntúli lény – Tünde – képviselheti. A „nagy világ” elutasítása így válik hatványozottá. Vörösmarty drámája Csongor alakjában a közösség nélküli, az emberek között helyét nem találó, de ideális teljességre sóvárgó romantikus hős szuverén változatát teremti meg.

A vándorok voltaképp csak megerősítik Csongor döntésének, a világhoz fűződő kapcsolatának helyességét: Szerepeltetésük egyik funkciója így abban rejlik, hogy – Tóth Dezsőt idézve – „megtagadtatják Csongorral az e világot, a földi világot, a szerelmen kívüli világot. Megtagadtatják visszataszító ideáljaikkal, de mindenekelőtt Csongor igazi, mély boldogságvágyának egyöntetű megbélyegzésével.”<sup>26</sup> Megtagadtatják továbbá – a második találkozásakor – sorsuk alakulásával is, mely a „nagy világot” a korlátlanul tenyésző gyarlás, a hiúság, önzés, képmutatás, cinizmus embertelen birodalmaként leplezi le. Csongor számára ezért csak két alternatíva létezik: Tünde fölélése, a maradéktalan szerelmi beteljesülés elérése vagy a teljes magánosság, a romantikus alkutú exodus. Az emberek közé való visszatérés gondolata föl sem merül benne.

Kétségtelen redukció lenne a három vándor alakjának, életeszményeinek és sorsának direkt, egyértelműen megfeleltethető társadalomkritikai tartalmakat, konkrét üzeneteket tulajdonítani. Annyit azonban feltétlenül jelezhetünk, hogy a Kalmár és a Fejedelem mértéktelemné nőtt szenvedélye épp azokat a vágyakat – Sucht-akat – asszociálja, melyekkel Kant a polgári világ emberét jellemezte. Értelmezésében a polgárt – s az általa teremtett társadalmat – leginkább a dicsvágy, bírvágy és a hatalomvágy mozgatja, történelmi különösségét ez alkotja.<sup>27</sup> E szenvedélyek, a körük épített magatartástípusok, természetesen, az előző korszakokból vagy napjaink világából sem hiányoznak, ennyiben tehát hitelesen általánosíthatóak ugyan, de reprezentatív érvényűekké a polgári társadalom emelte őket. A Kalmár és a Fejedelem útjának határozott tagadása így objektíve magában rejtja a burzsoá valóság romantikusan stilizált és végletesített domináns emberi törekvéseinek elutasítását is.<sup>28</sup> (Turóczy-Trostler József hívta föl a figyelmet arra, hogy Vörösmarty a Fejedelem alakjának számos vonását Napóleonnól, a jellegzetesen polgári fogantatású hatalomvágy modellértékű, példává magasodó meg-személyesítőjéről mintázta.)<sup>29</sup>

Az égi tisztaságú eszmény, a tökéletes szépség, a másik emberben – mint az elképzelt ideál képviselőjében – való teljes feloldódás iránti elfojthatatlan nosztalgiaát a prózáinak, ridegen hasznolvúnek ítélt kor fokozza szenvedélyessé. Ez avatja – a humánus követelte ellenreakcióként – a „nagy világ” kegyetlen törvényeitől függetlenedő, a sivár utilitarizmust alapjaiban elutasító szerelmet a méltó boldogság kizárólagos forrásává. A parttalan önérvényesítésre orientáló és meg semmiképp sem változtatható társadalom exodusra készíteti azokat,

<sup>25</sup> Vö. BÉCSY Tamás, *A Csongor és Tünde drámai modellje*, in „*Ragyognak tettei...*” 158.

<sup>26</sup> I. m. 144.

<sup>27</sup> Vö. HELLER Ágnes, i. m. 384–416.

<sup>28</sup> Mészáros István hasonló módon, de túl direktén értelmezi a vándorok alakját. Figyelmét ugyanis egyoldalúan a társadalomkritikai tartalomra összpontosítja, lemondva a mű egészének összefüggéseiben való elemzésükről (*Vörösmarty és a Csongor és Tünde*. Csill. 1950. 35–6.).

<sup>29</sup> *A romantika problémái*. Vörösmarty romantikájának néhány megoldatlan kérdése. MTA I. OK. VI. 1955. 288–9.

akik nem fogadják el mereven behatárolt immanens lehetőségeiket, akiket nem elégít ki a Suchtok szélsőséges, boldogtalanságra kártható egoizmusa. A vándorok zsákutcába futó sorsa azonban azt példázza, hogy az őnző világ törvényei szerint élők is csak eredendően magánosak lehetnek, hiszen valódi közösség – nincs. Ráadásul: az alkollektíva gyarlóságához, hiú törekvéseihez idomulva, jövőtehetetlenül elveszítik emberi integritásukat. Csongor magánossága, mely a világ elleni tiltakozásból, a hasonulás útjainak tudatos elvetéséből fakad, egyértelműen humánus tartalmú. Mert e választott társalanságban a kivívott erkölcsi tartás sértetlenül megőrizhető.

Tóth Dezső híven állapítja meg: a három vándor alakja „a mese szimbolikájának megfelelően naívvá általánosított emberi törekvéseket tár elénk”.<sup>30</sup> De e művészi egyetemesítés nélkülözhetetlen társadalmi alapját, történetileg interpretálható fedezetét – közvetve bár, de ekként törvényszerűen – az expanzív polgári valóság képezi. A *Csongor és Tünde* eszme- és stílustörténeti jelentősége – innen közelítve – épp abban rejlik, hogy az egyéniséget megbéklyózó, az elképzelhető tartalmas élethez fölötté szűkös lehetőségeket teremtő s immár bomlásnak induló feudális magyar világ perspektívájából az egész kor legátfogóbb emberi antinómiáinak karakteresen romantikus megoldását nyújtja. Egy végtelenen tragikus léteértelmezés egyneműsítő közegében. A századelő évtizedeiben – a mű keletkezésének idején – ugyanis már objektív esély nyílt a klasszikus polgári társadalommal, a magyar fejlődés és stílustörténeti jelentősége – innen közelítve – épp abban rejlik, hogy az egyéniséget megbéklyózó, az elképzelhető tartalmas élethez fölötté szűkös lehetőségeket teremtő s immár bomlásnak induló feudális magyar világ perspektívájából az egész kor legátfogóbb emberi antinómiáinak karakteresen romantikus megoldását nyújtja. Egy végtelenen tragikus léteértelmezés egyneműsítő közegében. A századelő évtizedeiben – a mű keletkezésének idején – ugyanis már objektív esély nyílt a klasszikus polgári társadalommal, a magyar fejlődés és stílustörténeti jelentősége – innen közelítve – épp abban rejlik, hogy az egyéniséget megbéklyózó, az elképzelhető tartalmas élethez fölötté szűkös lehetőségeket teremtő s immár bomlásnak induló feudális magyar világ perspektívájából az egész kor legátfogóbb emberi antinómiáinak karakteresen romantikus megoldását nyújtja. Egy végtelenen tragikus léteértelmezés egyneműsítő közegében. A századelő évtizedeiben – a mű keletkezésének idején – ugyanis már objektív esély nyílt a klasszikus polgári társadalommal, a magyar fejlődés és stílustörténeti jelentősége – innen közelítve – épp abban rejlik, hogy az egyéniséget megbéklyózó, az elképzelhető tartalmas élethez fölötté szűkös lehetőségeket teremtő s immár bomlásnak induló feudális magyar világ perspektívájából az egész kor legátfogóbb emberi antinómiáinak karakteresen romantikus megoldását nyújtja. Egy végtelenen tragikus léteértelmezés egyneműsítő közegében.

Szegedy-Maszák Mihály megalapozottan utalt arra, hogy Vörösmarty az első irodalmunkban, aki mélyen számot vetett a fokozódó elidegenedés tényével.<sup>32</sup> S tegyük hozzá: a dologiság embernyomorító hatalmával, a felvilágosodásban korlátlan szerephez juttatott ráció életidegenné, ennyiben mindenképp antihumánussá merevedett változatával. Vörösmarty tehát mind az anakronisztikussá váló rendi, mind pedig a fokozatosan kiteljesedő polgári társadalmat fatálisan boldogságellenesnek, azaz embertelennek ítéli. A drámában a valódi közösség teljes hiánya abból a fájdalom meggyőződéséből is levezethető, hogy nincs olyan eszményállítást, értékrendszert, mely köré igazi – tehát pozitív erkölcsi tartalmú – kollektívák szerveződhetnek. Másképpen: nincs (s a mű tragikus konzekvenciája szerint egyáltalán nem is létezhet) olyan átfogó és virulens mozgalom, mely a jelen ellentmondásainak emberarcú meghaladását, a boldogság természetességének közösségi társadalmát ígérné. Vörösmarty – későbbi alkotásainak evidens tanúságaképp – tudván tudja: valódi közösséget csak a humánus célok, tartalmas ideák, értéktörekvések kohéziós ereje alakíthat. Ennek sorsszerűvé végtelensített hiányában a boldogságellenes világgal szembeforduló magános individuum maximális esélye nem lehet más, mint az érzelmi bensőség kiteljesítésének kísérlete, az eszmények átmentése a magánlét körébe. A mulandóság, a totális veszendőség elleni vigasz elnyerése.

A *Csongor és Tünde* világában irreálisá, elképzelhetetlenné válik a „kis és nagy világ” összhangjára, a nembeli fejlődést szolgáló közösségi cselekvés és a szerelem harmóniájára építkező goethei alkatú teljesség-eszmény, a „komplett ember” ideája. Igaz, e lényegi meghatározottságok optimális egységének elérhetőségét – önnön jelenében – a kései Goethe növekvő szkepszissel szemlélte, de – Lukács György Faust-tanulmányának idevágó konklúzióját idézve – „ez az eszmény továbbra is központi tartalma marad a jövőről kialakított perspektívájának”.<sup>33</sup> A *Csongor és Tünde* Vörösmartyja számára azonban ilyen teljesség a holnap világában sem lehetséges. Mert – miképp erre korábban utaltunk – a drámában körvonalazódó romantikus ideológia szerint nincs valóságos közösség, nembeliség, nincs tehát történelemként (szüntelen progresszió vívmányaként) felfogott jövő sem. A holnap itt a totális pusztulás komor perspektíváját mutatja, valóságosan csak a tovatűnő pillanat, a múlt és jövő nélküli *hic et nunc* létezik. Az elérhető teljesség szükségképp az eszményi szerelemre korlátozódik. De ez is csak tengernyi csalódás, küzdés, megpróbáltatás árán vívható ki. S folyvást a veszendőség árnyékában maradva.

A három vándor bukásának, végső és helyre többé nem hozható boldogtalanságának szükségszerűségét azonban nemcsak a felvilágított „nagy világ”, a gyarló emberi természet fölsejltő törvényei motiválják, hanem – közvetve, legáltalánosabban – az Éj konzekvenciái is. (Választásuk alkata, szenvedélyük tartalma – Szauder József híven említi – morális szempontból sem feddhetetlen, hiszen mindegyik a parttalan önérvényesítés

<sup>30</sup> I. m. 144.

<sup>31</sup> Vö. Tóth Dezső, *Vörösmarty Mihály*, in i. m. 221–23.

<sup>32</sup> Vö. *A kozmikus tragédia romantikus látomása*.

<sup>33</sup> Goethe: *Faust*. 144.



szándékára épül.<sup>34</sup> De céljaik, etikai problematikuságukon túl, *eleve* illuzórikusak, reménytelenek. A világ vagy az erkölcs normáitól függetlenül, már önmagukban a kudarc, a meghasonlottság fátumát vetítik előre.) Az Ejj monológiájának legelemibb szentenciája következtében ugyanis az *extenzív teljesség* az ember számára – bármennyire vágyakozzék is rá – nyilvánvalóan elérhetetlen. S ennek ellenére mindhárom vándor, önáltató módon, az extenzitás bővületében él, valamennyien a hegeli értelmű „rossz végtelen” veszedelmes csapdájának foglyai, így hamis választások elkötelezettjei. A Kalmár vagyonszerzésben véli föllelni a boldogságot, s útjának objektív logikája következtében mind több és több kincset kell szereznie, ha eredendően mértéktelen vágyát ki akarja elégíteni. Sohasem juthat el tehát a teljes beteljesülés élményéig, mert sohasem érheti el a szenvedélyével célba vett extenzitást. Mert egyetlen pillanatban sem érezheti magát *eléggé* gazdagnak, vágya – bornírtságáról most nem szólván – lényegéből fakadóan: kielégíthetetlen. A szigorúan véges életben, a behatárolt esélyek világában egy végtelen processzus átfogására tör, törne. A Kalmár választása szánalmas hiúságot rejt, ezzel pedig menthetetlenül kiszolgáltatja magát a többi ember önzésének; a boldogságellenes világ elvakult haszonélvezője előbb-utóbb feltétlenül boldogtalanná válik, a mindenhatóan képzelt vagyon fölötté törékeny életfedezetnek bizonyul.<sup>35</sup>

A Fejedelemnek – pontosan a fentebbiek analógiájára – mindig újabb és újabb birodalmakat kell meghódítania, hogy szenvedélye kielégülhessen. De a percnyi beteljesülés itt is azonnal – s változatlan formában, intenzitással – reprodukálja az újabb hódítás végeredményben csillapíthatatlan szükségletét. Innen ered a hiú kívánság: „Te Zeusz, te isten, vagy bármely nevű légy, / Ki e világot részre szagatád, / Földünket mért nem alkotád nagyobb / Nem akkorává, hogy ha bírhatom, / Ne kelljen bunom a napfény elől, / A nagyban e kis mozsárdomb urának.” A Fejedelem tehát – monomániája jellegének elháríthatatlan következményeképp – sohasem érezheti magát eléggé hatalmasnak, hiszen irracionálissá növekvő szenvedélye a mindenség – a nap, a csillagok – mohó bekebelezésére sarkallná. A véges lehetőségek és a (rossz) végtelenséget tételező vágy feloldhatatlan antinómiája ebben az esetben is csak meghasonlottsághoz, boldogtalansághoz vezethet. A Fejedelem a világ urának képzeletét magát, de valójában – miképp Csongor mondja – „rabok rabja”, értelmetlen ábrándok kergetője csupán.

A Tudós – az előzőeknél kétségkívül összetettebb alakjának egyik dimenziójában – szintén az extenzitás, a mennyiség megszállottja. Mert *mindent* tudni szeretne, de a megismerés bármely korban létező nembeli és egyéni határai e gögös vágyat pusztá illúzióknak mutatják. Törekvése – ennyiben – Hegel rezignált megállapítását idézheti föl bennünk: a filozófus – a Tudós – sem lehet más, mint saját korának gyermeke.<sup>36</sup> A Tudós tehát – innen közelítve is – szükségképp kerül a megoldhatatlan dilemmák hálójába, hiszen nem vonhatja ki magát a megismerés folytonosságának és megszakíthatóságának dialektikája alól. „Mindent tudok már, mindent, – még egyet...” Azaz: még egy dolgot nem. De a megválaszolt kérdések – végtelen láncolatként – mindig újabbakat szünek, vagyis mindig lesz „még egy”, ami feleletre vár. A mindentudás vágya sohasem teljesülhet be. A Tudós útjának lehangoló kudarcát azonban a mű világának közvetlen sugallatai szerint nemcsak az extenzitás fentebbi értelemben vett elérhetetlensége motiválja. Fel többé nem oldható válsághelyzetének egyik összetevője arra utal, hogy a lét végső kérdései – például a „lenni vagy nem lenni” dilemmája – eleve megválaszolhatatlanok, a

<sup>34</sup> I. m. 345.

<sup>35</sup> A Kalmár szavai, melyek a vagyon hatalmát fetisizálják, Marx ironikus, de a pénz valóságos funkciójára utaló megjegyzését idézhetik föl bennünk: „Ami a pénz által számomra-való, amit én megfizethetek, azaz amit a pénz megvásárolhat, az én vagyok, maga a pénz birtokosa. Amekkora a pénz ereje, akkora az én erőm. A pénz tulajdonságai magamnak – a birtokosának – tulajdonságai és lényegi erői. Azt tehát, ami vagyok és amire képes, semmiképpen sem egyéniségem határozza meg. Rút vagyok, de megvásárolhatom a legszebb asszonyt. Tehát nem vagyok rút, mert a rúttság hatása, elriasztó ereje a pénz révén megsemmisült. Én – egyéniségem szerint – béna vagyok, de a pénz 24 lábat szerez nekem; tehát nem vagyok béna; rossz, becsstelen, lelkiismeretlen, szellemtelen ember vagyok, de a pénzt tisztelik, tehát a birtokosa is jó, a pénz ezenfelül mentesít attól a fáradástól, hogy becsstelen legyek; tehát becsületesnek fognak vélelmezni; szellemtelen vagyok, de a pénz minden dolgok valóságos szelleme, hogy lenne birtokosa szellemtelen? Mindehhez még megvásárolhatja a szellemes embereket, és ami a hatalom a szellemesek fölött, nem szellemesebb-e, mint a szellemes? Én, aki a pénz révén mindenre, amire csak az emberi szív vágyik, képes vagyok, nem rendelkezem-e minden emberi képességgel? Nem változtatja-e tehát a pénzem minden képességnélkülségemet az ellenkezőjévé?” (*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Bp. 1970. 96.) Csongor – természetesen – kategorikus nem-mel válaszol Marx kérdéseire.

<sup>36</sup> A jogfilozófia alapvonalai. Bp. 1971. 21–22.



spekulatív ráció számára mindörökké fehér foltok maradnak. A Tudós fiaskójában így – eszméletörténeti aspektusból – a kanti agnoszticizmus romantikus változata elevenedik meg: az ész végül csak alternatívákat látta, vagy meghaladhatatlan ellentmondásokhoz vezet, a bizonytalanság inferniójának megjárására kényszerítve a gondolkodó embert.<sup>37</sup> A Tudós először még az intellektus fölényének, az autentikus élet feltételének tekinti az alternatívát, az egyértelmű válaszok lehetetlenségének felismerését:

Ezerszer oszlatám már szűz elemre  
Az össze-visszajárt természetet;  
A képzelődés elfáradt agyamban,  
S még istenem sincs. Nem tudom, mi az,  
Vagy kit nevezzek annak. És ezért  
Fáradtam annyit éjimen s naponnan,  
Hogy azt mondhassam, semmit sem tudok! –  
És mégis ezt a nemtudást nem adnám  
Egész hadért, mely, hogy tud, azt hiszi.

Súlyosan meghasonlottá akkor válik, amikor az egyértelmű feleletre váró kérdés – a végtelenség iránti vágyak és a gyötrő végesség, az öntudat és a létbeli kiszolgáltatottság tisztázandó, de feloldatlanul maradó antinómia – nem pusztán spekulatív probléma többé, hanem a saját életének legelemibb ügye is immár. Amikor személyes elkötelezettséggel kell fölvetnie az emberi sors legégetőbb dilemmáját. Ám az Éj törvényébe ütközvén, a rációnak, a felvilágosodás e mindenhatójának is el kell némulnia. A tudás útja – a világ racionálisan megragadhatatlan alkata folytán – szintén csődbe visz, csak boldogtalansághoz vezet.

A három vándor tehát – Barta János korábban már idézett tanulmányának summázó értékű szavaival – „egy-egy emberfölötti szenvedélyt hordoz szívében. Ennek a szenvedélynek az lenne a hivatása, hogy kiemelje őket a végességből; ehelyett azonban lenyűgözi, rabokká teszi őket, s végül mindhárman tehetetlenül zuhannak vissza a végesség nyomorába.”<sup>38</sup> Kétségtelenül minden hatalmassá növesztett szenvedély magában rejt – belső vonzatként, potenciaként – a nagyság, a heroikusság mozzanatát. Aligha vitatható, hogy a vándorok kivételes formátumú egyéniségek, akik – választott útjukkal – a mulandóság embertelensége ellen is láznak, sorsuk végkifejlete ennyiben mindenképp megrendítő. De mégsem igazán, egyértelműen tragikus. Mert tiltakozásuk módja a hiúság, az önzés stigmáját viseli, a boldogságellenes világ uralkodó alaptörvényeit végteleníti. Mert *van* mélyen humánus válasz is a lét közönyére. Ezért fogadjuk kétellyel Szerb Antal esszéisztikus megjegyzését: „a három Vándor sorsában szimbolikusan összeomlott minden, amiért élni érdemes”.<sup>39</sup> A mű logikája – számunkra – épp azt sugalmazza, hogy nem érdemes, sőt nem szabad a vagyon, a hatalom, a tudás bűvkörébe kerülni, hogy a vándorok szenvedélyei a negatív életlehetőségeket – s a „nagy világ” meghatározó emberi minőségeit, kritikára sarkalló normáit – reprezentálják. Vágyaikat – a részvét elvitathatatlan gesztusai mellett – a dráma tulajdonképpen kétszeresen utasítja el. Az Éj monológia eredendően reményteleneknek, önáltató ábrándoknak minősíti őket, de más indítékok alapján Csongor is megtagadja irányukat, holott ő szintén a teljességre, a végesség nyomasztó szorításának enyhítésére törekedik. Az Éj mindenekelőtt lételméleti, Csongor pedig emberi-erkölcsi szempontból ítéli meg pályájukat.

A *Csongor és Tünde* – komplex eszméiségének egyik alapvonulatában – a kiteljesedett egoista individualitás nyomatékos tagadásaként is értelmezhető. Mert nincs ugyan közösség, nincs nembeliség, de van – s számomra lehet – a Másik ember. S igaz, a „nagy világ” – magányos egyének pusztá halmazaként – szükségképp a gyarlóság változatait, az Éj negatív erkölcsi következményeit sorjázza, de létezik olyan „kis világ”, mely az *Én* és a *Te* intenzív kapcsolatából konstituálódik, a amelyből az „önség” végérvényesen száműzhető. A vándorok úgy tiltakoznak az Éj megalázó uralma ellen, hogy közben folyvást igazolják lesújtó ítéletét. Az egyedüli lehetséges cáfolatot Csongor útja képviseli. A vándoroknak végül be kell látniuk, hogy választásuk merő öncsalás súllyal volt csupán, és a kizárólagosság rangjára emeltetett vezérő elveiket maguk is megtagadják. Csongor viszont mindvégig megőrizheti szenvedéllyel vállalt eszményét. Boldogságkereső peregrinációja során a kétségbeesés, a fojtogató bizonytalanság, az átmeneti kudarc őt sem kerülheti el, de – Horváth János ihletett szavaival –

<sup>37</sup>Vö. NÉMETH G. Béla, i. m. 16–20.

<sup>38</sup>I. m. 428.

<sup>39</sup>*Vörösmarty-tanulmányok*, in *Gondolatok a könyvtárban*. Bp. 1971. 383.

„a szerelem értékét meg nem tagadja, sőt azért óhajt embertelen magányba elvonulni, hogy képzeletben újra elmerenghessen egykori ábrándozása emlékein: az ő vágya szép és halhatatlan élmény volt, még valóságtalanul is emlékezésre méltó, meg nem tagadandó élmény.”<sup>40</sup>

### A szerelem

Az Éj egyetemes szentenciája, a vándorok sorsa és Csongor beteljesült vágya *egybehangzóan* tanúsítja, hogy a boldogságot kereső, a mulandóság fátumát valamiképp oldani kívánó ember egyedüli hiteles reménye, vígaszadó esélye: az eszményi tisztaságú szerelemben elérhető *intenzív teljesség*. A végesség uralma erre távolról sem mondhat nemet, hiszen kívül esik közvetlen hatókörén. A totalitás e változata is az időben létezik ugyan, de – radikálisan különbözve a vándorok illúzióitól – nem igényli az extenzív végtelenséget, mértéke határozottan emberszabású. Az intenzív teljesség így – és ennyiben – a legszigorúbb végesség szorításában is az elképzelhető boldogság maximumát kínálja, az objektív idő pillanatait a szubjektív idő *belső* végtelenségévé tágíthatja. S csak a szerelem által, a beteljesülés nyomán élhető át. Mert a valódi szerelemben az egyén kizárólag akkor lehet boldog, ha a Másikat is maradéktalanul boldoggá teszi. Minél szenvedélyesebb, feltétlenebb – minél intenzívebb – az odaadás, a Másikban való feloldódás, annál mélyebb és intenzívebb a boldogság élménye. A lét kínálta objektív lehetőség így kerül tökéletes összhangba a szerelem intenzitásra sarkalló természetével, immanens logikájával.

A rideg és ellenséges létben csak a beteljesült szerelem varázsolhat otthont; a közösség nélküli, végzetesen elszigetelt ember – a Másik által, vele egyesülve – megszüntetheti gyötrő különállását, feledheti kozmikus árvaságát. (Nem véletlen, hogy a szerelmet nem ismerő, megvetően elutasító Kalmár, Fejedelem és Tudós otthontalan, gyökértelen, áttörhetetlen magánosságú *vándor* csupán a kietlen földi világban.) Vörösmarty drámájában a szerelem törvényszerűen – levezethetően – az egyedüli tartalmas, értékes emberi viszony, hiszen minden más kapcsolat az *önségre* épül, a gyarlóságot termeli szüntelenül újra. A „nagy világ” viszonyait a fagyos közvetítettség jellemzi, a közvetlenség humánuma, melegsége csak az önfeledt szerelemben lelhető föl.

A mulandóság azonban – tudjuk – az „amour passion”-ra is érvényes.<sup>41</sup> De ennek tudata *sintén* az intenzitásra való törekvést erősíti. A földi lét fájdalmas pillanatnyisága tehát egyetlen vonatkozásban mégis fölénybe kerül a vágyott halhatatlansággal szemben. Mert az elképzelhető örökkévalóság, a tét nélküli extenzitás birodalma nem ismerheti az intenzitás hasonlíthatatlan örömét, a szigorú végesség e kizárólagos privilégiumát.

A szerelem, mulandóság és intenzitás drámabeli viszonya – más lehetséges analógiák között – Feuerbach fiatalkori, A kereszténység lényege előtti pályaszakaszának gondolatait asszociálhatja: „Az Egyszerből fakad a szerelem ereje, a szív pulzusa, az ösztönök ösztöne; csak az Egyszer ülteti a kebelbe a szerelem fájdalmát, a szerelem örömét... Csak ott, ahol az élet rövid, csak ott olvadhat fel a szív a szerelemben. Az élet szűkösségének nyomása alatt, a halál árnyékában, csak ott repülhet magasba a szerelem.”<sup>42</sup> A szembeszökő egyezés – természetesen – lényegi különbségeket is rejt, hiszen Feuerbach kifejezetten szembeszáll a halhatatlansággal, a teljes élet, az intenzív szerelem védelmében. Vörösmarty számára az intenzitás – vigasz, bár méltó vigasz csupán. A szerelem a német bölcselet evolucionista világképében a nembeliséget képviseli, töretlen meggyőződése szerint „egy emberben mindig a milliókat öleljük”.<sup>43</sup> A romantikus költő értelmezésében a *Te* és *Én* intenzív viszonya a létbe vetett ember egyedüli menedéke. De a felvillanó konkordancia ennek ellenére sem merő véletlen. Annnyiban törvényszerű, amennyiben a szerelem – mindkettőjüknél – az eldologiasodás, a közvetítettség világa ellenében magasodik az ideális emberi kapcsolat reprezentációjává.

A halál jegyében – ellenére és kiegészítésként – kiteljesedő intenzív szerelem gyökeresen különbözik a szentimentalizmus és a klasszika szerelemképétől, Saint-Preux, Júlia, Werther vagy Wilhelm Meister érzelemvilágának karakteres sajátosságaitól. A felvilágosodás eszméihez, törekvéseihez kötődő művekben a szerelem

<sup>40</sup> Vörösmarty drámái. Bp. 1969. 47.

<sup>41</sup> Vitathatónak ítéljük tehát Taxner Ernő megállapítását: Tünde „a szerelemben találja meg az örök élet ígértét, az idő legyőzésének egyetlen lehetőségét” (i. m. 210.). Ez az állítás szervesen következik Taxner korábban már említett koncepciójából: a valóság kollektivitás – számunkra korántsem meggyőző – feltételezéséből.

<sup>42</sup> Feuerbach versét Heller Ágnes nyersfordításában közöljük (Ludwig Feuerbach redivivus, in Portrévázlatok az etika történetéből. Bp. 1976. 359.).

<sup>43</sup> HELLER Ágnes, i. m. 345.

mindig és hangsúlyozottan – a művészi üzenet alaprétegeként – társadalmi ügy is, szociális viszonyok, konkrét erkölcsi dilemmák átfogó kritikai tartalmú kifejezője, egy humánusabb jövő eleven ígérete. Teljességgel laicizált kapcsolat, mely többnyire a polgári egyenlőség eszméjét, a „komplett ember” körvonalazódó szükségletét hirdeti. A klasszikus szentimentális hős – Heller Ágnes poentírozott meghatározását idézve – „a korán jött jakobinus”, aki egyelőre csak az inteim szférában bontakoztathatja ki képességeit, elvont ideáljait, mert a polgárosuló rendi társadalom még nem teremti meg számára a közösségi cselekvés lehetőségét.<sup>44</sup>

Vörösmarty drámájában, a romantikában – mindezzel szemben – a szerelem transzcendenciával telítődik, a sokat emlegetett „elvágyódás” szellemében. Horváth János szavaival: „A földi ember eszményt, az eszményi (szellemi, halhatatlan) lény ('tündérleány') földit óhajt: a két külön világ (két 'ellenző világ') egymásért eseng.”<sup>45</sup> Égi leány – transzcendens ideál – szükséges ahhoz, hogy a maximális földi boldogság elérhetővé váljék. A reménytelenül sivár valóságból, a bizonytalanság és töredékesség övezetéből csak általa emelkedhet ki a tökéletességre, eszményire – az abszolútumra – sóvárgó kivételes ember. Nélküle a legőszintébb vonzalom is a pusztá ösztönösség, a nyers természeti szükséglet körében maradna, miképp ezt – egyéb alapvető funkciója mellett – Balga és Ilma rusztikus kapcsolata példázza. Csongor és Tünde ideális szerelme a földön teljeseodik ugyan be, de a „bajoktól messze”, azaz lényegi feltételként: távol a kavargó, disszonáns emberi világtól, az elvesztett édeni időző környezetben. (Benne a tündérfa a vágyott teljesség jelképe egyben.)

A lehetséges idilli harmónia elnyerése – további alapkritérium gyanánt – a választott boldogságeszmény és megtestesítője – a Másik – iránti töretlen hűséget, a kizárólagosságot igényli, feltétlen bizalmat követel. Csongornak és Tündének meg kell küzdenie a szerelmet fenyegető erőkkal, az amoralitás köreivel, melyek a tiszta és szép vágyak beszennyezésére vagy kioltására törnek. De le kell győzniük saját – kudarcok, ármánykodások nyomán támadt – kételyeiket, a bizalmatlanság kísértéseit is. A szerelmesek egymásra találása korántsem spontán folyamat: a beteljesüléshez próbatételek, áldozatok sora vezet. Az aktivitás, a céltudatosság szükségességét – e vonatkozásban – a determináló törvények sem hatálytalaníthatják. S e kritériumok összessége – a mesei szimbolika általánosító érvénye ellenére – Csongor útját messzemenően különlegessé, a háborítatlan boldogság elérését kivételessé avatja. Azt is sejtetve, hogy a közösség nélküli individuumok világában igazi paradigmaticusság sem létezhet.

„... a világgal szemben tanúsított magatartásában mindig jelen van a kétely” – írja megalapozottan, a vívódást és a tragikus szemléletet az életmű epizodikus mozzanatának tekintő Vörösmarty-képpel méltán polemizálva Szegedy-Maszák Mihály.<sup>46</sup> A *Csongor és Tünde* – eltérően a későbbi, többnyire történetbölcseleti alkatú dilemmáktól – e kétely életfilozofikus indítatású változatát képviseli, kiteljesedett formában. Az *Éj monológiájából* kifejlő tragikumot, az ember totális veszendőségét, nembeli kilátástalanságát *semmi sem* szüntetheti meg, feloldás – e tekintetben – nincs: a lét reménytelenül közönyös az ember iránt. Az „*éj rideg és szomorú*”, de *élni mégis* kell, a *vigas* ezért válik nélkülözhetetlenné, elemi humánus igénnyé. Ez pedig – láthatjuk – nem lehet más, mint a beteljesült ideális szerelem: én-je korlátait az egyén csak általa haladhatja meg. Az eszményi szerelem azonban szigorú feltételek sorához kötött, Csongor és Tünde boldogsága így mindenekelőtt a *vigas* elvont lehetőségét példázza. A befejezés – meggyőződésünk szerint – nem ellenkezik a dráma eszmiségének alapvonulatával, s nem csupán racionalizálatlan, egyoldalúan érzelmi karakterű feleletet ad a boldogság elérhetőségének feszítő kérdésére. Megszenvedett, önkörein belül konzekvensen végiggondolt tehát a zárórész ígész kérése, hívó szava: „Jőj, kedves, örülni az éjbe velem” ...

<sup>44</sup>Rousseau és az *Új Héloise*, in i. m. 137.

<sup>45</sup>I. m. 51.

<sup>46</sup>I. m. 189.

L'étude tâche avant tout d'analyser du point de vue de la structure et d'interpréter du point de vue de l'histoire des idées et de la typologie de style le drame de Mihály Vörösmarty. C'est au cours de cette analyse que *Csongor et Tünde* devient pour nous l'incarnation caractéristique de la variante de philosophie d'existence de la recherche du bonheur, le représentant le plus considérable de cette tendance dans la littérature hongroise. C'est le monologue de la Nuit qui est au centre de l'idée complexe du drame, d'après les lois fatales de laquelle l'homme est totalement périssable, pour lui, la totalité *extensive* — celle de la quantité — est donc inaccessible. Les efforts passionnés du Marchand, du Prince et du Savant sont condamnés forcément à l'échec, parce que leurs désirs — bien que sous des formes concrètes diverses — tendent à l'extensité désespérée. Outre cela, le conflit intérieur du Savant, l'échec du dessein de l'omniscience suggère la critique romantique du rationalisme exagéré des Lumières. Le chemin de Csongor et Tünde à la recherche du bonheur représente la seule possibilité pleine de contenu, la seule promesse de valeur réalisable de l'homme: la plénitude *intense* réalisable dans l'amour réciproque et absolu qui n'est pas soumis absolument à la puissance de la Nuit — de la fin impitoyable. Ce qui augmente encore l'importance de l'amour, c'est que, d'après le témoignage de l'action, il n'y a pas de spécificité humaine véritable, il n'y a pas de communautés véritables, que la cohérence digne n'existe que dans le "petit monde", dans la liaison du Toi et du Moi. Contre la mortalité il n'y a certes pas d'appel — d'après le dénouement de l'ouvrage, mais la douleur qui en découle, peut avoir une consolation humaine. Et comme la réponse de Tünde peut le confirmer: ce n'est pas peu de chose non plus. C'est pour cela que la sérénité et les moments d'oubli de la fin peuvent être jugés fondés, et c'est pourquoi on peut contester les vues de ceux qui supposent une contradiction dégradante entre le contenu philosophique et le dénouement du drame.

Pomogáts Béla

# BABITS ÉS ERDÉLY

*Proológus: Fogaras*

„Én a magam részéről – írja 1935-ben Babits – soká éltem a »szép Erdély egy messze zugában«, közvetlen a régi határ mellett. Magam is egy kicsit erdélyinek érzem magamat. A transzilván színek kitörölhetetlenek lelkemből könyveimből. Minden, ami erdélyi, érdek és izgat. Az új erdélyi irodalomhoz sok személyes emlék köt; számos íróját szeretem és nagyra becsülöm. Emlékszem Reményik első verseire; még könyve sem volt akkor, és senki sem ismerte; erdélyi irodalom még nem is létezett... Emlékszem az elragadtatásra, amivel a *Fekete kolostor*-t olvastam; én írtam róla az első cikket a *Helikon*-ban; szegény Dadi még olvasta korrektúrában a halálos ágyán, s örült neki... Emlékszem az örömről, mikor Tamási Áront megismertem, és sikerült útjait egyengetnem...<sup>1</sup> E rövid vallomás a maga gazdag személyessége által is azt az állandó érdeklődést és vonzódást jelzi, amelyet Babits Mihály érzett és táplált Erdély iránt, s Erdély fogalma ebben a vonatkozásban sok mindent jelent: geográfiai, történelmi és kulturális képződményt, nemes történelmi hagyományt és a magyar irodalmi kultúra egyik alkotórészét. Az Erdély iránti érdeklődés és vonzódás végigkísérte Babits életét és mélyen beivódott műveibe; azt is mondhatnók, hogy a dunántúli tradíciók mellett Erdély öröksége az a másik magyar hagyomány, amely ezekre a művekre igazán hatott.

Babits személyesen is jól ismerte Erdélyt, noha csak az első világháború előtti állapotokat, midőn három esztendőn keresztül a fogarasi állami gimnázium tanáraként működött, s állomáshelyéről elutazva, oda visszatérve többször időzött Brassóban, Nagyszebenben, Kolozsváron is.<sup>2</sup> Két esztendei szegedi helyettes tanárkodás után 1908-ban nevezték ki rendes gimnáziumi tanárnak Fogarasra, az akkori Magyarország egyik legeldugottabb városába a Déli Kárpátok havas ormai alatt. Kinevezését száműzetésnek érezte, erről tanúskodnak 1908 nyarán, Szekszárdról Juhász Gyulának küldött levelei: „Értesítlek – írja július 24-én –, amiről én is most kaptam értesítést, hogy kineveztek Fogarasra rendes tanárnak. Ez a rettenetes hír különben is rossz kedélyállapotomban annyira levert, hogy vigasztalásra van szükségem. (...) Úgy érzem magamat, mint Ovidius, mikor Tomiba készült »chassé du paradis latin«; „Megjöttem – írja augusztus végén – és megint elmegyek – Fogarasra; és nagyon vegyes érzelmekkel. Úgy érzem, mint aki valami nagy sötétségbe megy bele: valóban Fogarason nekem minden sötét. A havasok nagy árnyakat vetnek és sötét az oláhok arcszíne. (...) Európának vége és Ázsia még nem kezdődik. Mi van hát ott? Sötétség. Úgy érzem, hogy sötétségbe megyek – és ez keserű érzés.”<sup>3</sup> Fogarason írott híres verse, a *Levél Tomiból* 1911 januárjában még mindig hasonló keserűséggel festi kilátástalannak tetsző helyzetét:

Te nem ismered, ti nem ismeritek  
e fellegeket,  
melyek az ember vállaira szállnak  
elbíráhatatlan vasmadárnak:  
törpék vagyunk  
s egeket hordozunk.

<sup>1</sup> *Az én erdélyiségem.* Nyugat 1935. II. 71–72. Könyvalakban, *Esszék, tanulmányok.* Szerk. BELIA György, Bp. 1978. II. 464.

<sup>2</sup> *Fogaras.* Pesti Napló 1937. dec. 25. Könyvalakban, *Esszék, tanulmányok.* II. 555–560.

<sup>3</sup> *Babits, Juhász, Kosztolányi levelezése.* Szerk. BELIA György. Bp. 1959. 172–173.



Te nem ismered e földeket; itt  
a nyájas szőlő sohasem virít,  
a bársony barack nem mosolyog:  
itt élni s halni mindegy dolog.

A fogarasi évek történetét alapos kutatómunkával dolgozta fel Bisztray Gyula, részletes képet adva a gimnáziumban folyó nevelőmunkáról. Babits tanártársairól, akikhez valamilyen szemérmes barátság fűzte a költőt, a fogarasi élet köznapi menetéről és főként a fogarasi csendben végzett kitaró munkáról, amely során Bisztray felmérése szerint ötvenegy költemény, továbbá számos tanulmány és irodalmi cikk született, végül a fogarasi élmények hatásáról, amely *A golyakalifában* és a *Halálfiában* is kimutatható.<sup>4</sup> Nem lehet feladatomban, hogy ismertessem ennek a kutatómunkának az eredményeit, inkább arról a lassú folyamatról beszélnek, amely éven a száműzetés helye alkotó műhellyé vált, s a kezdetben kinyilvánított idegenséget valami csendes cüldetéstudat váltotta fel. Babits a berendezkedés és a kezdeti tájékozódás után komoly igyekezettel látott a napi feladataihoz és írói munkájához. Gazdag írói tevékenysége arról tanúskodik, hogy igen elvonultan élt, visszahúzódva könyvei és jegyzetei közé: görögül tanult, mélyen beleásta magát Bergson filozófiai írásaiba, ekkor áttört hozzá Dante hatalmas költeményének magyar tolmácsolásához, klasszikus írókat olvasott és kitaró cédvél dolgozott versein, tanulmányain. Szinte teljes visszavonultságról árulkodnak azok a feljegyzések, melyeket a költő közlése nyomán Török Sophie tett Babits Összes Költeményeinek ún. „házi példányába” az egyes versek keletkezési helyéről, idejéről és körülményeiről: feltűnő, hogy a feljegyzések szerint a legtöbb fogarasi költemény – a *Vásár*, az *Arany kísértetek*, az *Alkonyi prólógus* és persze az imént idézett *Levél Tomiból* kivételével – szinte nem is mutat az erdélyi városra jellemző mozzanatok és színeket. A legtöbb vers után ez a feljegyzés olvasható: „szobában”, „álmatlan éjjel”, mintha a költő nem is egy valóságos, habár degennek érzett városban élt és dolgozott volna, hanem egy puszta házban, egy elhagyott szigeten, ahol az itáliai emlékek s a klasszikus álmok sokkal valóságosabbak voltak, mint az elzárt szoba körül mozgó valódi világ.<sup>5</sup>

Ebből a zárt szobából – az olvasmányok és a versek magányos szigetéről – kellett Babitsnak kitörnie, beereszkednie a körötte zajló való világba, hogy megismerje Fogaras múltját és népének életét. Az ismerkedés gyelőre fájdalmas és kedvezőtlen benyomásokhoz vezetett, Babits csüggedő lélekkel szemlélte az erdélyi múlt mladozó emlékeit, s tanulmányozta azokat a krónikákat, amelyek számot adtak a múlt drámai eseményeiről. Fogaras középkori eredetű vára, amelyet valamikor a Báthoriak és az Apafiak birtokoltak, az erdélyi történelem aljós eseményeinek színhelye volt, a komor falak összeesküvőket, rabokat, kivégzéseket láttak, és Babits zekről a fenyegető eseményekről olvasott Cserei Mihály *Históriájában* vagy Szilágyi Sándor *Erdély története* ímű munkájában.<sup>6</sup> E sötét krónikák és vészjósló események nyomán sejtette meg az erdélyi történelem égzentes erőit, amelyek pusztulásba taszítják az ottani magyarságot, legalábbis beárnyékolják kultúráját és lért eredményeit. Ezeket a nyomasztó sejtelmeket is kifejezi a *Levél Tomiból*:

Egy nagy átok ül Fogarason,  
mint űrnő ül a várfallakon,  
mint Tizifoné Orkusz falain;  
gyakran látom lobogni haját  
(épigy lobogott ez árkokon át,  
mikor Mayláthot a három oláh  
áruva fogta a tornyok alá,  
Apafi vörösen ivott-evett,  
robogott Bánfiért szemfedős követ,  
börtönben zsoltározott Beldi Pál

<sup>4</sup>BISZTRAY Gyula; *Babits fogarasi évei*, in *Könyvek között egy életen át*. Bp. 1976. 466–518. Vö. TÖRÖK Sophie, *Utószó a Második énekhez*, in *Babits Mihály Összes művei*. Szerk. Török Sophie. Bp. (1946.) 132–1140., KARDOS Pál, *Babits Mihály*. Bp. 1972. 32–34., 43–45.

<sup>5</sup>A Török Sophie-féle feljegyzéseket BISZTRAY Gyula közli, i. m. 473–476.

<sup>6</sup>Vö. RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*. Bp. 1981. 385.

s apjáért könyörgött Cserei Mihály)  
 ó, mennyi átok, ó mennyi kín!  
 ki e szörnyű nő a vár falain?  
 Magyarul nevének semmi szó:  
 latin neve: Desolatio.

Az erdélyi múltnak a fogarasi vár körül gyülekező árnyai csüggesztő sejtelmeket keltettek, de nem nyugtatták meg Babitsot a városban és környékén szerzett tapasztalatok sem, ezt a nyugtalanságát mutatja gyakran idézett *Vásár* című fogarasi életképe is. Ennél a költeménynél meg kell állnunk egy pillanatra, minthogy Babitsnak ez a verse hátrányos hírbé került: miatta tagadták meg tőle 1935-ben a román hatóságok a beutazási engedélyt, s ezt hagyják el műveinek újabb kiadásai is, arra hivatkozván, hogy a vers „irredenta hangjával sérthetné szomszédnépeink nemzeti érzését”.<sup>7</sup> Arról most ne essék szó, hogy egy 1908-ban született költemény miként meríthetné ki az irredenta fogalmát, lássuk inkább az inkriminált szöveget:

Friss hótól pottyos bárányszőr süveg,  
 vásári pénz koppan a durva markon.  
 Kilógó ing, zord búsa szemivek,  
 s római szó kopik a szennyes ajkon.

Nem szeretnék ravasz mesterkedésekbe fogni annak érdekében, hogy a versnek e sorait kimagyarázzam, s mentesítsem a nemzeti elfogultság vádjá alól: való igaz, hogy ez az elfogultság, amely különben a kor általános tulajdonsága s nem a költő személyes elfogultsága volt, jelen van a *Vásár* impresszionisztikus sorai mögött. Ám azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a vers egy sajátos élethelyzet és élmény jegyében született, s már ez is megszabta a rajzolat karakterét, a színek erejét. Babits maga hivatkozott az élmény különleges voltára, arra a furcsa idegenségre, amelyet egy itáliai utazással a háta mögött érzett a fogarasi vásár keleti színekkel virító sokadalomban: „A havasok szűrös, halinás csödülete, mely ma is Cicero nyelvén ad-vesz és pörlekedik: micsoda élmény a fiatal humanistának.”<sup>8</sup> Szíve még tele volt az itáliai utazás varázslatos fényeivel, egyelőre még valóságosabbnak tetszettek előtte a velencei paloták és templomok, mint a fogarasi piac, alighogy megírta két olaszos versét, a *San Giorgio Maggiore*t és a *Zrinyi Velencébent*, nem csoda, hogy nyugtalanító kuriózum gyanánt szemlélte a fogarasi környezetet. Ezt a különös élethelyzetet és élményt tükrözi a versben alakot öltő poétikai elgondolás és stilisztikai szándék is, amely még inkább kifejezésre juttatja azt a távolságot, amelyet Babitsnak a maga itáliai emlékei és fogarasi élményei között kellett éreznie. Rába György figyelmeztet arra, hogy a *Vásár* valójában „Arany zsánerképe, a *lacikonyhának* valósággal párdarabja, mégpedig ezúttal a művészi deformálás kritikai felhangja nélkül, ami a hagyomány mellett poétikai hűségességgel ér föl. Azonos a színhely, a beállítás, az időszak, sőt egyik-másik motívum is, például a vásári lopás!”<sup>9</sup> Márpedig Arany János mozgalmas „vásári képe” ugyancsak nem nélkülözi a különleges „couleur locale”-t, a gunyoros mozzanatokat:

Csillámlik a fagy, a hideg kemény;  
 Vacog a „szomszéd” áruló helyén,  
 Kezében a rőf táncol és remeg,  
 Hű gazdáját nem egyszer csalja meg:  
 Vigasztalás csak az, hogy a vevőt  
 Háromszor csalja meg, míg egyszer őt.  
 Most a lyány arca s a mézbábos orra  
 Sokkal pirosabb, mint nyaranta volna;  
 Most János, a tót, méri sátorát,  
 Meghajtja sűrűn a telt csutorát.  
 A ponyva-árus, szabad ég alatt,  
 Lehintett szalmán fel s alá szalad,  
 Gondolja: beh jó volna egy kemence,  
 Mely a vásárt befűtené egyszerre!

<sup>7</sup> *Összegyűjtött versei*. Szerk. ROZGONYI Iván. Bp. 1961. 542.

<sup>8</sup> *Fogarasi*. I. h. 560.

<sup>9</sup> RÁBA György i. m. 234.

Babits verse Arany zsánerképét követhette, midőn különösen bizarr színekben festette meg a fogarasi vásár sokadalmát, amelyet végül is nem azért ábrázolt ennyire furcsálkodva és idegenül, mert a vásárosok között túlnyomó volt a román népelem, hanem azért, mert érzelmileg eleve távol tartotta magát minden sokadalomtól, elvégre az *In Horatium* költője hogyan is tudott volna elvegyülni a vásári tömegben, az árusok és a bámszékodók között? Az erdélyi románok iránt táplált valóságos érzelmeit nem a *Vásár* fejezte ki tehát, amely éppen ezért nem is „sértheti a szomszédnép érzékenységét”, hanem azok a nyilatkozatai és vallomásai, amelyeket a Fogaras környéki románokról, illetve román származású tanítványairól adott. „Sokszor beszélgettem tanítványaimmal – tekintett vissza később fogarasi múltjának ezekre a tapasztalataira –, a fogarasi gimnázium vézna növendékeivel (. . .) Meglátogattam szállásait, ahol hármával-négyével aludtak egy vackon, s egész hétig éltek az ablakközben dugdosott hideg puliszkán, amit apjuk a hetivásárkor behozott számukra; soha húsféle, soha meleg étel. (. . .) Jámbor fiúk voltak, csodálatosan friss memóriával. A felsőbb osztályokban többnyire belőlük került az eminsens s nem a magyar tisztviselőcsemetékből, akik elbizakodtak úr voltuk s anyanyelvük előnyeivel, s inkább a labdával törődtek. Szerettem ezeket a fiúkat, noha volt bennük valami idegenszerű; szerettem különös csinoságukat, alattomos, szinte állati kedvességüket s az elhasználatlan népi energiát, amit bennük éreztem. Volt bennük valami idegenszerű, s mégis volt bennük valami mélyen ismerős is. Mozdulataikban, szemük csillogásában ugyanaz az ősi varázs babonázott, ami a székely balladákban, az erdélyi ételek ízében, tájszavakban, folyók és falvak nevében s az öreg székely iskolaszolga által használt félmultakban, melyeket oly különös szenzáció volt eleven ajkáról hallani. Mint a népművészet s a népzene gyűjtői, én is megilletődve pillantottam e gyermekszemekben át olyan mélységbe, ahol a kultúra még nem választja el egymástól a népeket, inkább összeköti; közös dalokkal, közös mesékkel, közös emlékekkel; s hol székely és román szomszédul és testvériesen őriznek valamit, havasaik félhomályában, amit mi már régen elvesztettünk.”<sup>10</sup>

Hasonló szavakkal tett tanúságot román tanítványaihoz fűződő érzelmeiről még korábban, a *Halálfiú* *Epilógjában*, amely Sátorczy Imrus erdővári tanárkodásának történetével zárja le a nagyívű regényt. Erdővár természetesen Fogarassal azonos, az erdővári események, az erdővári emberek ábrázolásában a fogarasi tapasztalatok öltenek alakot. A regény őszinte szavakkal beszél az író rokonszenvéről az elesett román nép iránt, egyszersmind tanúságot tesz arról is, hogy Babits mennyire távol állott mind a világháború előtti, mind az utáni magyar politika hivatalos nacionalizmusától, „Imre nacionalizmusa – olvassuk – távol állt a jelszavak és nemzeti színek sovinizmusától. Imrében nem lobogott a Bartha Miklós szelleme, de még csak a Bánffy Dezsőé sem; s nemcsak nemzetiségi kérdésekben került ő a sovinizmust. Nemcsak Bánffy Dezső és Bartha Miklós, de az igazat megvallva még Kossuth Lajos sem nagyon lelkesítette Imrét: az ő ideálja most Széchenyi volt, a Rend és Kultúra szent őrlője.”<sup>11</sup> Babits hőse nem fogadta el környezetének nacionalista jelszavait, s elutasította ezeket maga az író is: a feladatát, amelyet a távoli végekre taszítva vállalni tudott, a Kultúra eszménye jelölte meg. A magányos fogarasi tanár a magyar kultúra, s ami ezzel számára egyet jelentett: az európai szellemiség követének érezte magát, s ez a küldetés némi vigasztalást szerzett a kényszerű száműzetésben: „Imre – mondja regényében – zord fenségben sétált görög költőivel és német filozófusaival sánda bivalyok és nagyszakállú pópák közt, valóban a Kultúra végvárán: és pedig a Magyar Kultúráén! A Magyar Kultúra, mely Pesten szegénynek és elmaradottnak tűnt föl, itt már erőt és nemességet jelentett: Bethlen Gábor és Kemény Zsigmond földje volt ez, s Imre római polgár a vad provincián. Egy kicsit száműzött; s talán Tomit idézte ő is magában, mint annyi magyar költő ezidőtájt; új, apró Ovidius, nagy melankóliákkal, elhagyatva, de mindig fölényben. Ez a magány fájdalmas volt, s edző. Zord exaltáció mindenestre kínálkozott itt; de komoly munka is: A Balkán félvadjainak sápadt gyermekeiből egy modern kultúrállam polgárait nevelni. Róma száműzöttje küldetést hordozott; s Imre a küldetéses magyarság pionírja volt, noha nem fogta föl feladatát a nacionalista politika feladatául. A Magyarság ügye egy volt a Kultúra ügyével: mint évszázak előtt, mikor mindkét csillag a Hunyadiak kardjahegyén táncolt.”<sup>12</sup>

<sup>10</sup> *Fogaras*. I. h. 558–559.

<sup>11</sup> *Halálfiú*. Bp. 1959. II. 298.

<sup>12</sup> Uo. 296.

A Fogarason töltött három esztendő alapozta meg Babits érdeklődését Erdély – az erdélyi hagyományok, az erdélyi kultúra és az erdélyi magyarság történelmi sorsának alakulása – iránt, ekkor látott bele abba a politikai forrongásba, amely már előre jelezte mintegy a hamarosan bekövetkező történelmi fordulatot, s ekkor ismerte fel azt is, hogy az erdélyi magyarság ügye a legszorosabban össze van kötve az európai kultúra és a kulturális haladás ügyével. Éppen ezért aligha lehet véletlen, hogy a két világháború közötti korszakban olyan benső érdeklődéssel kísérte az erdélyi magyar irodalom kialakulását és fejlődését, s hogy ez a fejlődő irodalom is szüntelenül számon tartotta őt, mint az egyetemes magyar irodalom egyik legnagyobb egyéniségét, akinek figyelmére és támogatására számítani lehet. Már 1922 őszén nyilatkozatot adott a kolozsvári Pásztortűz egyik munkatársának, s ebben a nyilatkozatában is kifejezte érdeklődését az erdélyi magyar irodalom fejlődése iránt: „Örvendek annak – jelentette ki –, hogy Erdély elsőnek találta meg a hangját. Ez a hang a magyar pszichéből fakad, s ez a hang nekünk kedves és rokon. Az erdélyi magyar papok, tanárok és tanítók a magyar kultúra bástya-őrei. A magyarság örök élete titkának kulcsa az ő kezükbe tevődött le.”<sup>13</sup> Ezt követve régi barátja, Kuncz Aladár kötötte össze közvetlenül az erdélyi magyar irodalommal, aki 1923-ban visszatért szülővárosába, és átvette az *Ellenzék* című kolozsvári napilag kulturális mellékletének szerkesztését. Még az év nyarán levélben fordult Babitshoz, írást, leginkább novellát kérve tőle, mégpedig rendszeresen, havi egy alkalommal.<sup>14</sup> A levélre Babits felelése, illetve néhány sorban maga a költő válaszolt, felajánlotta a *Halálfiat* folytatásos közlését, amely 1921–1922-ben a Pesti Naplóban jelent meg folytatásokban, illetve néhány már ugyancsak megjelent elbeszélést.<sup>15</sup> E levélváltás nyomán adta közre a kolozsvári lap 1923. november 11-i száma Babits *Aranygaras* című elbeszélését, majd néhány további versét és novelláját. Az erdélyi magyar sajtó ettől kezdve, általában másodközlésben, rendszeresen teret adott Babits írásainak.

Kuncz Aladárnak mindazonáltal merészebb tervei voltak a budapesti költővel, nem egyszerűen az erdélyi magyar lapok munkatársának szerette volna őt megnyerni, arra törekedett, hogy Babits „ideológusként” kapcsolódjék be azokba a vitákba, amelyek az alakuló nemzetiségi irodalom feladatait és arculatát voltak hivatva megrajzolni. Az erdélyi magyar irodalom első évtizedében sajátos „ideológiaalkotó” folyamatok játszódtak le, ezek a folyamatok próbálták eszmileg is megalapozni a történelmi kényszerűség következtében önálló pályára tért erdélyi magyar kultúra további fejlődését és öntudatát. E folyamatok eredményeként jött létre az a transzilvánista ideológia, amely igen nagy szerepet játszott a romániai magyar középrétegek, illetve széles népi rétegek gondolkodásának alakulásában, egyszersmind az erdélyi magyar irodalom, különösen az Erdélyi Helikon körül gyülekező írók tájékozódásában és munkásságában. A transzilvánista ideológia az erdélyi történelem liberális és progresszív hagyományaira támaszkodott, az erdélyi népek – magyarok, románok és németek – kölcsönös egymásrataláltságának és baráti együttműködésének eszméjét hirdette, ugyanakkor nem mondott ellent a magyar nemzeti identitás elvének, ennek keretében adott kifejezést az erdélyi hagyományok vállalásának és a különleges erdélyi patriotizmusnak. Az erdélyi tradíciók termékeny gondozásba vétele és a három erdélyi nemzet, illetve kultúra szövetségének eszméje egy regionális erdélyi magyar irodalom kifejlődését tettelezte fel, olyan regionális irodalomtét, amelynek körében békésen, egymást támogatva végezheti munkáját az erdélyi magyar, román és német szellemi élet, s így ez a három irodalmi kultúra közösen tarthatja fenn az erdélyi múlt haladó hagyományait. A regionális tudat és irodalom fejlesztését szorgalmazó írók és publicisták, közöttük Kós Károly, Szentimrei Jenő, Paál Árpád és Zágonyi István, a történelmi, illetve kulturális fejlődés sajátos menetére és eredményeire hivatkoztak, arra az erdélyi hagyományra, amelyet a magyar állam kialakulása óta a partikuláris erdélyi fejlődés képviselt, s amelynek teremtő erejét a önálló fejedelemség mutatta meg. Különösebb dokumentáció helyett hadd idézzem csupán Kós Károly 1921-ben közreadott *Kiadrtó* szó című politikai röpiratát, amely a történelmi Erdély regionális önállóságának hagyományára szerette volna felépíteni a kisebbségi tudatot és közéletet: „Nem szabad elfelejtenie (ti. a román kormánynak. P. B.), hogy mi nem az egységes magyarságból elszakasztott egyszerű lélekszám vagyunk, de külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját, külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel. Tudunk számolni minden helyzettel, tudunk kormányozni és

<sup>13</sup> ILYÉS János Jenő, *Babits Mihályról*, Pásztortűz 1923. 129–132.

<sup>14</sup> KUNCZ Aladár, *Levelek* (1907–1931). Szerk. Jancsó Elemérné MÁTHÉ-SZABÓ Magda. Bukarest, 1982. 36–37.

<sup>15</sup> Uo. 38–39.

tudtunk nehéz vereségek után talpra állni.”<sup>16</sup> A regionális erdélyi hagyomány és tudat ilyen módon a transzilvánista ideológia alapvető elve és szerves követelménye lett.

A transzilvánista ideológia alakítói és hirdetői őszinte hittel szolgálták a regionális erdélyi kultúra gondolatát, mégsem kívántak elzárkózást, nemzetiségi öncélúságot, ellenkezőleg, az önként vállalt regionális tudatot és a kényszerű kisebbségi helyzetet magasrendű európai igényességgel kötötték össze, a szűkösebb erdélyi látóhatárt az egyetemes emberi horizont felé tágitották. Az európai tájékozódás már a történeti Erdélynek is nemese hagyománya volt, a kisebbségi lét mostoha körülményei között dolgozó erdélyi magyar irodalom pedig már első eszmélésétől fogva egyetemes kitekintésre készült, az irodalom nemzeteket egymáshoz fűző erejében reménykedett. Arra számított, hogy az európai érzés és tudat körében találkozhat a román irodalommal, illetve a kisebbségi német művelődéssel, és ebben a körben újíthatja meg természetszerű egységét az egyetemes magyar kultúrával. A regionális és európai törekvések viszonya mindazonáltal nem volt egyértelműen harmonikus, folytak viták az erőteljesebb regionalista orientáció és az igényesebb európai tájékozódás képviselői között, és Kuncz Aladár, aki Áprily Lajos, Bánffy Miklós, Ligeti Ernő és Molter Károly mellett minden bizonnyal ennek az egyetemes jellegű tájékozódásnak a legfőbb szorgalmazója volt, arra törekedett, hogy Babits Mihály segítségével is erősítse az egyetemességgé, az európai gondolat hadállásait. Kuncz a Nyugat mozgalmában indult írói pályáján, a modern francia irodalom vonzókörében nevelkedett, öntudatos európainak és egyetemes igényeket képviselő erdélyi magyar polgárnak tudta magát, aki Thomas Mann, Romain Rolland és nem utolsósorban Babits Mihály eszméi nyomán képviseli a cselekvő humanizmus ideáljait. A transzilvánista irodalmat úgy tekintette, mint ennek a cselekvő humanizmusnak a közép-európai őrhelyét, s az erdélyi magyar kultúrától azt várta, hogy az országhatárok fölött átvélvő európai szellemiség gondozója legyen: műhely, amely tudatosan vállalja az európai népek szellemi egységének, az egyetemes emberi eszményeknek a szolgálatát. S midőn 1929-ben – Áprily Lajos Budapestre távozása után – átvette az Erdélyi Helikon szerkesztését, e gondolatok jegyében fordult Babits Mihályhoz azzal a kéréssel, hogy a budapesti költő adjon az erdélyi folyóiratnak új szellemi programot, amely az egyetemesség ideáljának képviseletét sürgeti. „Az Erdélyi Helikon – olvassuk Babits Mihályhoz írott 1929. július 31-i levelében – erdélyi s éppen ezért teljesebb mértékben egyetemes jellegű, mert mint kisebbségi irodalomnak a szócsöve, kénytelen már létfenntartó okból is egyetemes távlatokat keresni. Nem tudom, volna-e az egész magyar irodalomban alkalmasabb más, mint Te, aki egy ilyen egyetemes magyar szemléletnek a célkitűzéseit, az eszméit s ezeknek keretében a regionális tendenciák értelmét, európai jelentőségét kifejezni és leszögezni tudná. Azért fordulok Hozzád azzal a nagy kéréssel, hogy az első számomba írj egy ilyen természetű cikket, amely, amikor bizonyos tekintetben visszatérek az elmúlt esztendőre, egyben és legfőképpen programot ad, a jövőt felrajzolja és a legfőbb problémákat megjelöli.” És ehhez még a következőket tette hozzá: „Ezért helyeznek nagy súlyt arra, hogy mindjárt az első számba írj, s mintegy programot adva, egyszersmind az egyetemes, magasabb rendű magyar irodalom lelkiismeretét is megszólaltasd.”<sup>17</sup> E levélre válaszolva küldte el Babits a kolozsvári folyóiratnak – egyelőre programadó tanulmány helyett – *Dante és a mai olvasó* című írását, majd magát a többször sürgetett tanulmányt, amely *Európaiság és regionalizmus* címmel az Erdélyi Helikon 1930-as évfolyamának beköszöntőjeként látott napvilágot.<sup>18</sup>

<sup>16</sup> *Kiáltó szó Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros magyarságához*. Cluj–Kolozsvár, 1921. 4.

<sup>17</sup> KUNCZ Aladár, *Levelek*. 146. Vö. Babits Kunczhoz írott 1929. aug. 10-i válaszát, illetve Kuncz 1929. szept. 2-i, szept. 16-i, okt. 2-i, okt. 25-i, nov. 27-i és 1930. jan. 9-i leveleit. I. m. 149–150., 153., 160., 171–172., 180–181., 189. Kuncz szerkesztő munkájáról: KÁNTOR Lajos, *Játék vagy program? Kuncz Aladár folyóirat-struktúrája és a „fiatal magyarok” (1930-ban)*, in *Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok* 1981. Szerk. LÁNG Gusztáv, SZABÓ Zoltán. Bukarest, 1981. 63–77.

<sup>18</sup> Babitsnak korábban is jelent meg írása az Erdélyi Helikonban: *Szerb író vagyok-e?* 1928. 89–90. (eredetileg: Az Est 1928. jún. 10.). Kuncz Aladár felkérése nyomán jelentek meg a következő írásai: *Dante és a mai olvasó*. 1929. 565–567., *Európaiság és regionalizmus*. 1930. 3–6. (Könyvalakban: *Arcképek és tanulmányok*. Szerk. GÁL István. Bp. 1977. 90–97.), *Dante pokla. Írta dr. Hirschler József*. 1930. 244., *Fekete kolostor*. 1931. 419–421., *Levele az Erdélyi Helikon irodalomtörténeti pályázatára beérkezett pályaművekről*. 1932. 584–585., *Jégtörő Mátyás*. 1936. 153–156. A Helikonnal kialakult kapcsolatát tanúsítja a folyóirat 1930. júniusi irodalomtörténeti pályázatának elbírálásában vállalt szerepe. Ennek történetét POSZLER György dolgozta fel: *Szerb Antal*. Bp. 1973. 146–148. Ugyancsak a Helikon íróival fenntartott kapcsolatáról tanúskodik levelezése, amely a következők leveleit tartalmazza: Berde Mária, Dsida Jenő, Kacsó Sándor, Kós Károly, Kovács László, Kuncz Aladár, Reményik Sándor, Szemlér Ferenc, Szentimrei Jenő, Tabéry Géza, Vita Zsigmond. OSzK, Babits-hagyaték Fond III.



Az Erdélyi Helikon új programját megfogalmazó tanulmány, mint címe is mutatja, két törekvésről ad képet: az európaiságról és a regionalizmusról, s ez utóbbi fogalmát Babits másként értelmezi, mint az erdélyi magyar irodalom, amely regionalizmuson egy kultúrának a földrajzi és történelmi keretek által megszabott sajátosságát, viszonylagos autonómiáját értette. Babits regionalizmus-fogalma ezzel szemben szélesebb értelmű, s mondhatni, történelemfilozófiai megalapozottságú, ugyanis regionális kultúrának tekinti mindazt, ami valamely embercsoport érdekét fejezi ki, s ilyen módon elszakad az egyetemesség igényétől és eszméjétől. „Bizonyos – jelenti ki –, hogy mindig több lesz az olyan író, aki az egész Emberiség helyett csak egy nemzettel – vagy esetleg csak egy fajjal, egy népréteggel, egy társadalmi osztállyal szemben érzi magát felelősnek. S nem a régifajta nemzeti írókra gondolok itt, akiknek típusa nálunk egy Széchenyi vagy Vörösmarty vagy Petőfi. Bennük más felelősség élt: ők egy nemzetért érezték magukat felelősnek az Emberiség előtt. Ez bizonynyal nem regionalizmus, de regionalizmus a mai irodalom termésének 99 százaléka, mert az az egyetlen ambíció szülte, hogy egy nemzet, egy faj, egy népréteg vagy társadalmi osztály életéről, erkölcsi és gondolatvilágáról mennél hívebb és mennél immanensebb képet, leleplezést, vallomást adjon. Ilyenformán az író, aki nem tud vagy nem mer fontosat mondani az Embernek és az Emberről: mond legalább valami fontosat egy kisebb közösségnek, vagy egy kisebb közösségről. (Jó író dolga, – de nem nagy íróé.)” E partikuláris érdekekhez igazodó, azokat képviselő irodalommal szemben az európai szellemiség egyetemességének elve mellett állott ki, s arra hivatkozott, hogy a maga igazi hagyományai szerint a magyar művelődésnek is ezt az egyetemességet kell szolgálnia és képviselnie: „A modern nacionalista életnézet – indította gondolatmenetét –, mely maga is egységes és mintegy nemzetközi áramlat – nem téveszthet meg senkit efelől: a soknyelvű Európában egyetlen és egységes szellem él. (...) Az »európai« rég egységes típus, és szinte máris egy nagy nemzet, ugyanazon neveléssel és hagyományokkal: s nemzeti kultúráink tulajdonképp mind csak ugyanazon kultúra egyes dialektusai. Ennek az egységes nagy kultúránemzetnek tagja a magyar is. A mai magyar ember lelkivilága nagyjából azonos avval, amit európai lelkiségnek szokás nevezni; s irodalmunk legelső kezdeteitől fogva mindmáig Európa vallását hirdeti, s ezt az európai lelkiséget fejezi ki, melyet részben maga teremtetett és munkált. Európa vallása sokat változott e hosszú idő alatt: a magyar szellem vele ment jóban, rosszban. Végigcsinálta a reformációt és ellenreformációt, a fölvilágosodást és az Érzelme vallásának azt a forradalmát, amit romanticizmusnak neveznek. Európai volt még akkor is és abban is, ahogyan nemzeti akart lenni: mert nemzeti iránya is az európai *credónak* egy áramát követte. A magyar irodalom az európai irodalomnak egy része s jövőjéről nem szólhatunk úgy, hogy az egész európai irodalom jövőjére ne gondoljunk.”

Az imént idézett gondolatok Babitsnak a húszas és harmincas években írott tanulmányaiból ismerősek: az 1925-ben keltezett *Új klasszicizmus felé*, az 1928-as *Az írástudók árulása*, az 1930-as *Ezüstkor*, az 1933-as *A halhatatlanság halála* és az 1934-es *Nemzet és Európa* című nagy kultúrafilozófiai esszék hasonló módon állították szembe egymással az irodalom közvetlen politikai – osztályharcos vagy nemzeti – feladatvállalását azzal az egyetemességtudattal, amely Babits értelmezése szerint az emberiség állandó erkölcsi és kulturális értékeit, a nagy humanista hagyományokat képviseli. Ennek az egyetemességnek a szolgálatát várta el az erdélyi magyar irodalomtól is, midőn idézett tanulmányának zárogondolatában a nemzetiségi irodalom egyetemes szerep- és feladatvállalásának lehetőségére figyelmeztetett: „Nincs Európában irodalom, melynek számára a saját regionalizmusa előbb, égetőbb, fájóbb problémát jelentene, mint a magyarnak. De talán, ahol ennyire fáj és él ez a probléma, ott kétszeres joggal lehet remélni, hogy a regionalizmus önmagából növeszthet ki valamit, ami több nála, valamit, ami nem csupán partikuláris érdekű, ami az embert és a mai embert mélyen és lényegesen érintheti. A mai Emberség sorsának gyökeréhez bizonynyal annak az irodalomnak van a legtöbb kilátása hozzáférközni, amely Nemzet és Ember viszonyát legforróbban átéli önmagában; s a kulturális válság gyökeréhez az ér, amelyiknek számára a saját partikularizmusa legvitálisabban vált problémává. S itt van a *kis irodalmak* reménye, hogy fontosat és izgatót mond hassanak ma, amikor a nagyok is alig tudnak ilyent mondani. S itt elsősorban a magyar szellemé: melyet különleges helyzete s egész története predesztinált, hogy különös intenzitással élje át az emberi és regionális kultúra összeütközésének akut drámáját. S köztünk magyarok közt is, ki ismerheti erősebb és tragikusabb ízet e könnyes élménynek, mint amit ismer az erdélyi lélek? És ez az érzés adja meg talán az erdélyi irodalmi mozgalomnak erősítő, kincses öntudatát.” Az erdélyi magyar irodalomnak ezt a lehetőségét és feladatát azután nemcsak teoretikusként rögzítette, hanem az irodalmi értékek iránt fogékony kritikusként is támogatni kívánta, midőn néhány nagyszabású kritikai esszében adott véleményt a nemzetiségi irodalom művészi eredményeiről. Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című emlékiratát úgy méltatta, mint a

nacionalista elfogultságokon felülemelkedő európai szellemiség kiváló alkotását, és a szűkebb provincia határait áttörő egyetemes emberi üzenetet hallotta ki Tamási Áron és Reményik Sándor munkásságából is.<sup>19</sup>

Babits egyetemes igényeket támasztott az erdélyi magyar irodalom iránt, s természetesen elutasította a nemzetiségi irodalmak különfejlődésének lehetőségét is, amely a sok évszázados fejlődés során kialakult magyar nemzeti irodalmat több magyar nyelvű irodalom laza egymás mellett élésével váltotta volna fel. Már idézett 1922-es nyilatkozatában sürgette, hogy a magyarországi és az erdélyi irodalom vegye fel egymással a szoros kapcsolatokat: „Kétségtelenül károsnak tartanám – jelentette ki –, ha a magyar irodalom a külpolitikai változások miatt több ágra szakadna. Tehát káros lenne egy külön felvidéki, külön erdélyi, külön vajdasági magyar irodalmat feléleszteni. Ezért mondhatnám bátran, hogy ez Erdély különhatároltságát, külön irodalmi demarkációját jelentené. Erdély, ha állampolgárilag le is törődött az ezeréves nemzettestről, a lélek integer, s a lelket politikai választóvízzel nem lehet megölni.”<sup>20</sup> Ez a nézete az erdélyi magyar irodalom több kiváló íróegységiségének véleményével találkozott, akik szintén a magyar irodalom lényegi egysége mellett tettek hitet, s azt hangoztatták, hogy a nemzetiségi irodalmi kultúra nem kíván elszakadni attól a sok évszázados szervezettől és hagyománytól, amely a magyar nemzeti irodalom jelent. A magyar irodalom egységéről folyó viták a húszas évek végén élénkültek meg, midőn a kisebbségi helyzetben dolgozó magyar irodalmak már kifejlesztették a maguk önálló intézményeit, és tisztázni kellett ezeknek az intézményeknek, mi több, a nemzetiségi irodalmaknak a viszonyát az anyaország irodalmával. Ekkor jelent meg az erdélyi magyar körökben is nagyrebecsült Ravasz László református püspök *Irodalmi skizma* című vitairása, amely a magyarországi és az erdélyi irodalom végzetes kettéválásának képét rajzolta fel.<sup>21</sup> Az alakuló erdélyi magyar irodalom legjobb képviselői cáfolták Ravasz püspök állítását, közöttük Szentimrei Jenő, Tabéry Géza, Ligeti Ernő és Kuncz Aladár, aki egyenesen „a retorikai rémlátások birodalmába” utalta a skizma-per vádjait.<sup>22</sup> Az Erdélyi Helikon 1928-as évfolyamában – Benedek Elek, Berde Mária, Kós Károly, Molter Károly, Reményik Sándor, Krenner Miklós, Szentimrei Jenő és Tabéry Géza részvételével – írói ankétot rendezett a magyar irodalom egységének kérdéséről, s ez az ankét is a magyarországi és az erdélyi irodalom közös hagyományai, szoros összetartozásának tudata és alkotó együttműködésének fenntartása mellett nyilatkozott.<sup>23</sup> Ennek a szellemi egységnek a látható kinyilvánítására és szolgálatára vállalkozott Kuncz Aladár, midőn 1929-ben átvette a kolozsvári folyóirat szerkesztését, és Babits Mihálytól programadó tanulmányt kért. „Mentől inkább igyekszem – írta a budapesti költőnek 1929. október 25-i levelében – egy ilyen egyetemes irodalmi program értelmében dolgozni, annál inkább látom, hogy ennek a programnak igen nagy jelentősége és mely értelme lehet. Csak egy példát említek: bekértem Magyarországról s mind a három utóállamból az ott élő fiatal magyar írók részéről nyilatkozatot, s a már eddig is beérkezett nyers anyagból annyi kezdeményezést, annyi ösztönzést tudok kiolvasni arra, hogy sürgősen igyekezzünk közös alapot teremteni a szétszakadt irodalmi területek működésében, mert ha ezt elmulasztjuk, esetleg többé már össze nem hozható divergenciák támadnak.”<sup>24</sup>

Az anyaország és az elcsatolt területek irodalmának szerves egységét hangoztatta Babits is, nemcsak már idézett nyilatkozatában, hanem későbbi írásaiban is, mintegy válaszolva Kuncz Aladár aggodalmaira és szerkesztői törekvéseire. 1931-ben írott *Transzylvánizmus* című kis tanulmányában, Tabéry Géza *Emlékkönyv* című munkájának ismertetése során vitába szállott a transzilvánista ideológia irodalmi decentralizációt és regionalizmust hirdető tételével, azt kívánva, hogy az erdélyi magyar irodalom minél szorosabban kötődjék az egyetemes magyar irodalomhoz.<sup>25</sup> „Ez az Idea – állapította meg a transzilvánista gondolatról – Erdélyben tudott így kivirulni: de mégsem erdélyi, hanem emberi! S tendenciája, ha logikus és magához hű marad, nem lehet az, hogy az erdélyi irodalmat a magyarországitól elkülönítse. Ellenkezőleg: az erdélyi irodalomnak, éppen saját eszméjénél fogva, mely megveti a » hatalmak és határok « esetlegeit, intenzíven vissza kell kapcsolódnia az egységes

<sup>19</sup> Fekete kolostor. I. h., *Karácsonyi örömök. Tamási Áron, Ábel a rengetegben*. Nyugat 1933. I. 127–128., *Iégtörő Mátyás*. I. h. *Az erdélyi költő. Reményik Sándor*, Nyugat 1940. I. 388–392.

<sup>20</sup> Pásztorfi 1923. 129–132.

<sup>21</sup> Könyvbarátok Lapja 1928. 105–107.

<sup>22</sup> SZENTIMREI Jenő: *Híd* 1928. 3–4. sz., TABÉRY Géza: *Magyar Hírlap* 1928. ápr. 22., LIGETI Ernő: *Uo.* 1928. ápr. 29., KUNCZ Aladár: *Tíz év. Erdélyi Helikon* 1928. 4.

<sup>23</sup> Erdélyi Helikon 1928. 55–58., 146–150.

<sup>24</sup> KUNCZ Aladár: *Levelek*. 171–172. A levél szövegéből itt „a szétszakadt irodalmi területek működésében” kifejezés hiányzik, a teljes szöveg: OSZK, Babits-hagyaték, Fond III. 810. A bekért nyilatkozatok *Fiatalkor magyarok* címmel jelentek meg. Erdélyi Helikon 1930. I. sz.

<sup>25</sup> *Transzylvánizmus*. Nyugat 1931. II. 480–482.

magyar irodalom vérkeringésébe. Táplálni azt nemes eszméjével, szabadabb légkörével – s táplálkozni annak szélesebb gyökerű erejéből.” Babits nem a transzilvánista eszmék megszólaltatása és nem az erdélyi táj, történelem és népelet különleges világának ábrázolása következtében értékelte nagyra az erdélyi magyar irodalom alkotásait, hanem általánosan emberi mondanivalóik, egyetemes művészi értékeik miatt: Reményik Sándor, Kuncz Aladár és Tamási Áron műveit a magyar nemzeti irodalom értékes nyereségei gyanánt fogadta, s arra figyelmeztetett, hogy számos magyarországi írónak éppoly köze van Kemény Zsigmondhoz, mint az erdélyieknek. A transzilvánista ideológiát nem mint az erdélyi sajátosságok teoretikus kifejtését ismerte el, hanem mint humanista eszmekört, amely szembefordulást jelent a nacionalizmussal és az irodalmi alkotás szabadságát hirdeti. „Ez a *transzylvanizmus* – állapította meg idézett tanulmányában – teljes ellentéte annak a politikai és közjogi irredenta dacnak, mely a régi Magyarország ideológiájának szellemében az új sorshoz és helyzethez illő irodalmi attitűdnek látszanék.” „Az erdélyi irodalmi etika mögött – folytatta gondolatmenetét – maga a *transzylvanizmus* áll: egy emelkedett, egységes világnézet, mely minden író többé-kevésbé lelkesít, s türelmet a pártok törtetésén éppúgy, mint az egyén céltalanságán. És a *szabadság*. Az a nagyobb irodalmi és eszmei szabadság, amit ez a világnézet jelent, s amiből táplálkozik.” A transzilvánista irodalmat és a transzilvánista ideológiát ennyiben érezte a saját tulajdonának is, amint erről néhány esztendő múltán a Nyugat „Könyvről könyvre” rovatában *Az én erdélyiségem – Védekező kollektivitás – Presztízs és minőség – Erdélyi csillagok* címmel számot adott.<sup>26</sup> Pontos képet ad ebben az írásában a transzilvánista ideológia létrejöttének okairól: „Kényszerűség szülte azokban a szomorú években, mikor a kulturális kapcsolat Erdély és Magyarország között egy időre szinte teljesen megszakadt. Az erdélyi magyar kultúra magára maradt, s mint a mostohába került gyerek, kényszerült egyedül a maga erejéből fejlődni s boldogulni. Így alakult az erdélyi írók közt is külön közszellem, amelynek természetes szerepe és feladata kezdetben csak egy lehetett: egymást bátorítani és gyámolítani.” És e gondolatmenet egy későbbi szakaszán ismét kinyilvánítja alapvető meggyőződését a magyar irodalom természetes egysége felől: „magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, amelynek termő talaja a magyar nyelv.”

Az erdélyi irodalom értékeinek elismerése és szabadabb közszellemének támogatása a kritikai gondozás szorgalmazásával járt együtt, minthogy a harmincas évek derekán már Babits is mind kedvetlenebbül látta azt a minden érdemi bírálatot nélkülöző ünneplést, amely az erdélyi könyvet az anyaországban körülvette. A nemzetiségi irodalmaknak hagyományosan az irodalombírálat volt a legkevésbé erős oldaluk, s maguk az erdélyi magyar irodalom intézményei és felelős tényezői is szüntelenül sürgették az irodalom hitelesebb önismeretét, a hatékonyabb kritikai munkát, amely nem tanúsít elnézést minden kisebbségi körülmények között született irodalmi mű iránt. A marosvécsi írótalálkozók elfogadott határozatai éppúgy az „egységes kritikai szellem” érvényesülését szerették volna elérni, mint az Erdélyi Helikon irodalompolitikai írásai, amelyek szüntelenül ostromozták a lagymatag kritikák gyakorlatot.<sup>27</sup> Az érdemi bírálat elmaradása jellemezte az erdélyi irodalom magyarországi befogadást is, ahol részben az erdélyi magyarsághoz kapcsolódó nacionalista közhangulat, részben az erdélyi könyvek terjesztésében érdekelt üzleties szellemű kereskedelem szüntelenül azon mesterkedett, hogy az erdélyi írásműveknek – függetlenül minden irodalmi értéktől – megfelelően jó fogadtatása legyen. A húszas évek végétől kezdve több hazai kritikus – közöttük Komlós Aladár és Schöpflin Aladár – is felelteme szavát az irodalmi életben tapasztalható kritikai mesterkedések ellen, azt kívánva, hogy az erdélyi magyar irodalom az anyaországi irodalommal egyenlő kritikai elbánásban részesüljön.<sup>28</sup> Babits ugyancsak az érdemi irodalombírálat mellett nyilatkozott meg, midőn Schöpflin tanulmányára hivatkozott *Az én erdélyiségem* gondolatmenetének már a kezdetén: „Igen – jelentette ki –, eljött a nap, amikor a kertésznek le kell akasztani fogasáról a nyeseözlőt. Ez mogorván hangzik, de bók rejlik benne: azt jelenti, hogy az erdélyi irodalom

<sup>26</sup> Nyugat 1935. II. 71–75. Könyvalakban: *Esszék, tanulmányok*. II. köt. 464–469. A magyar irodalom lényegi egységének gondolatát hangoztatta később a Nyugatban rendezett anketon is: *Egységes magyarság*. Nyugat 1941. 28–29. Az anket anyaga a folyóirat 1940–1941-es évfolyamában jelent meg, résztvevői: Illyés Gyula, Joó Tibor, Keresztury Dezső, Schöpflin Aladár, Tolnai Gábor, Asztalos István, Tabéry Géza, Vass László, Wass Albert, Reményik Sándor, Kovács László, Molter Károly, Szemlér Ferenc, Szentimrei Jenő, Tompa László és Babits Mihály.

<sup>27</sup> Az első helikoni találkozó jegyzőkönyve, in *A Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh levelesládája*. Szerk. MAROSI Ildikó. Bukarest, 1979. I. köt. 59–60. Vö. KRENNER Miklós; *Kisebbségi irodalmi bírálat*. Erdélyi Helikon 1930. 257–260.

<sup>28</sup> KOMLÓS Aladár, *Az utódállami irodalom pesti konjunktúrája*. A Toll 1929. 9. sz. 44–45., SCHÖPFLIN Aladár, *Erdélyi irodalom*. Nyugat 1934. I. 109–111., Uő: *Erdélyi irodalom*. Nyugat 1935. II. 1–4.

kinőtt a dilettantizmusból.” Ezt a felszólítást is az a meggyőződés sugallta, hogy az erdélyi íróknak végre el kell foglalniuk az őket megillető egyenrangú helyet a magyar irodalom nagy családjában, s ez a helyfoglalás végül is egyenlő kritikai mértéket követel. „A háború utáni erdélyi irodalmat – érvelt – rendesen csak önmagában szolás tekinteni. Ideje volna egyszer a magyar irodalom egységében s arra gyakorolt hatásában is vizsgálni. Ez a magyar kritikus természetes joga és kötelessége.”

### *Az elmaradt erdélyi utazás*

Babits Mihály több alkalommal is készült arra, hogy Erdélybe látogasson, személyesen is megismerkedjék a nemzeti irodalom életével, és felkeresse a fiatal tanár korában látott városokat. Első alkalommal 1924 nyarán került szóba a kolozsvári látogatás ügye, midőn Kuncz Aladár és Tabéry Géza Ady szüleinek aranylakodalma alkalmából Zilahon és Érmindszenten ünnepségeket szervezett, hogy az erdélyi magyar írók kifejezhessék ragaszkodásukat a költő szellemi öröksége iránt. Kuncz 1924. június 19-én levélben hívta meg az ünnepségekre Babitsot (és Kosztolányit), kéthetes erdélyi tartózkodást javasolt, s felajánlotta gondoskodását arról, hogy Babits és felesége „nagyon kellemes környezetben kedves embereknel és szép helyen” töltsék el „mint vendégek ezt a két hetet”.<sup>29</sup> A látogatásra azonban nem került sor, az Ady-házon elhelyezett emléktáblát a Nyugat írói nevében Kuncz Aladár koszorúzta meg.<sup>30</sup>

A következő alkalommal 1935-ben készült Babits Mihály Erdélybe látogatni, arra a Biharfüreden tervezett magyar–román irodalmi találkozóra, amelynek gondolatát M. G. Samarineanu, a nagyváradi Familia című folyóirat szerkesztője, illetve Tabéry Géza, a Váradon élő erdélyi magyar író vetette fel. A nagymúltú román folyóirat nem először próbált közeledni a magyar irodalomhoz, 1926 és 1935 között több magyar író, közöttük Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes és Tabéry Géza műveinek fordítását közölte, 1934-ben Octavian Goga nevezetes tolmácsolásában *Az ember tragédiája* egy részletét mutatta be, emellett több alkalommal adott szemlélt magyar folyóiratok, így a Nyugat, az Erdélyi Helikon, a Korunk és az Erdélyi Fialatok közleményeiről, közöttük Babits tanulmányairól.<sup>31</sup> Tiberiu Moşoiu nagyváradi polgármester, Samarineanu szerkesztő és Tabéry Géza, mint Babits Mihálynak írott levelük is mutatja, közös eszmecserére szólították fel a magyar és román irodalmi élet kiváló egyéniségeit.<sup>32</sup> A szétküldött levelekkel párhuzamosan jelent meg a váradi

<sup>29</sup> KUNCZ Aladár, *Levelek*. 54–55.

<sup>30</sup> JÁSZAI Andor, *Adatok a romániai Ady-kultusz történetéhez*. Igaz Szó 1957. II. 927–934.

<sup>31</sup> DÁVID Gyula, *Várad hídvérse* – 1935. in *Találkozások*. Bukarest 1976. 199–206.

<sup>32</sup> Tiberiu Moşoiu, M. G. Samarineanu és Tabéry Géza 1935. aug. 20-i levele. OSZK, Babits-hagyaték, Fond III. 1264. A levél szövege a következő: „Nagyváradon a »Familia« folyóirat köré csoportosult román írók és az erdélyi magyar kisebbségi írók f. hó 10-én közös megbeszélést tartottak. Elhatározták ez értekezleten, hogy a magyar–román kulturális közeledés érdekében megteszik a gyakorlati kezdeményezés lépéseit. Ebből a célból egy kezdeményező bizottságot alakítottak, amelynek elnöke Moşoiu Tiberiu egyetemi tanár, a román képviselőház alelnöke, Nagyvárad város polgármestere. Titkárai magyar részről: Tabéry Géza, román részről: M. G. Samarineanu, a »Familia« folyóirat szerkesztője. Ez a bizottság egyetértve az augusztus 10-én megtartott értekezlet többi résztvevőivel (többek között Berde Máriával és Ligeti Ernővel) eddig az alábbiakat valósította meg:

1.) Moşoiu Tiberiu polgármester révén Nagyvárad város részéről állandó jelleggel 25 000 lei évi jutalomdíjat állapított meg oly kiadatlan irodalmi munkák honorálására, amelyek leginkább méltók a kultúrközeledés ügyének előmozdítására. Ezeket a műveket Nagyvárad város fogja kiadni a »Familia« vállalkozásában.

2.) A »Familia« és a köréje csoportosult írók könyvkiadó vállalatot létesítenek, évenként 10 irodalmi mű kiadására. A művek közül 5 román nyelvű irodalmi munka magyar nyelven, 5 magyar nyelvű pedig román nyelven jelenik meg.

Az első évi 25 000 lejes jutalomdíj közös megegyezéssel egy magyar nyelven megírt »román irodalom-történet« számára adatik ki, amely művet az e célból felkért magyar–román bírálóbizottság legméltóbbnak fog találni a díjazásra.

A »Familia« kiadásában megjelenő és fordításra alkalmas művek ajánlására nézve az az óhaj merült fel, hogy e műveket egy közös magyar–román megbeszélésen jelöljük ki. A kezdeményező bizottság úgy határozott, hogy ez alkalommal ünnepélyes közös megbeszélést is tart, a kulturális közeledés ügyében. Október hó első felében alkalmasint október 13-án tehát Nagyváradra 10 magyar és 10 román íróat hívunk meg e megbeszélésre.

folyóiratban Samarineanu írása, amely összefogást sürgetett a román és a magyar szellemi élet között: „Két olyan nép vagyunk, amelynek a történelem és a művelődés terén párhuzamosan kell haladnia. Mindegyiknek megvan a maga teljesítménye, művészi és szellemi alapfokja. A tervezett kölcsönhatások révén nem gazdagíthatjuk-e vajjon egymás lelki kincseit? (...) Egyetértést hirdetünk mindenekelőtt irodalmi téren. Az agy közvetlen kapcsolatban áll a szívvel s a lélekkel. Mihelyt megismerjük egymást, a közeledés bizonyosan elkövetkezik. (...) Ha eddig nem is történhetett meg, hogy az ész az észhez s a szív a szívhez közeledjék, jó szomszédokként próbáljuk most meg.”<sup>33</sup> Ezt követve őt kérdésben kérte a kiszemelt magyar és román írók állásfoglalását a kulturális közeledésről, ez az őt kérdés a következő:

„1. Lehetségesnek tartja-e a román–magyar kulturális együttműködést?

2. Ha igen, hogyan képzelel el? Milyen erőket kell mindkét részről az ügy szolgálatába állítani?

3. A két nép művelődése elegendő alapot nyújthat-e a megegyezés nagy épületéhez?

4. Az író művével ellensúlyozhatja-e azt a meghasonlást, amelyet a politikus működése, szándékosan vagy tudattalanul, felidézhet?

5. Mi a véleménye a nagyváradi »Familia« által kezdeményezett közeledési mozgalomról? »

A román folyóirat-szerkesztő felhívására tizenhárom magyar és tizenkét román író válaszolt, a közlés sorrendjében Zilahy Lajos, Babits Mihály, Benedek Marcell, Illyés Gyula, Márai Sándor, Mihail Sadoveanu, Lucian Blaga, Camil Petrescu, Comeliu Moldovanu, Victor Eftimiu, Caton Theodorian, Romulus Dianu, G. M. Vladescu, Berde Mária, Ligeti Ernő, Molter Károly, Germanus Gyula, Tabéry Géza, Pompiliu Constantinescu, Octav Suluțiu, Markovits Rodion, Kádár Imre, Szemlér Ferenc, Cezar Petrescu és Petre Comarnescu. A beérkezett válaszok a nehéz politikai helyzetben, a magyarországi revizionista és a romániai antirevizionista propaganda nyomása ellenére is kiálltak a szellemi kapcsolatteremtés és hídépítés eszménye mellett, sürgették a magyar és a román irodalom kölcsönös megismerését, az írók személyes találkozását és termékeny eszmecserejét, és hangot adtak annak a meggyőződésüknek, hogy a szellem embereinek kell létrehozniuk azt a kölcsönös megértést, amelynek megteremtését a politika mind az ideig elmulasztotta.<sup>34</sup> Nem lehet feladatunk részletesen ismertetni a magyar–román írói ankét anyagát, csupán Babits Mihály válasznyilatkozatát idézem: „1. Az európai művelődés egy és közös. A román és a magyar irodalom egyaránt része az európai irodalom egységének. Szomorú, hogy oly kevésbé ismerik egymást. Az irodalmak, valamint az írók is, akkor fejlődnek, ha egymásra hatnak, kölcsönösen gazdagítván egymást. Az irodalomtörténet eléggé mutatja, hogy sem a nyelv, sem a politika nem lehet akadály a kölcsönös befolyás és gazdagítás számára.

2. Mindenekelőtt össze kell ismerkednünk. Az erdélyi írókra és fordítókra ezen megismerés közvetítése körül nagy és hasznos munka vár. Nem elegendő, hogy némi fogalmat nyerjünk írókról és műveikről. Be kell hatolnunk azok szellemébe, hogy mindazt felszívassuk, amit számunkra adni és mondani tudnak.

3. Efféle kölcsönös hatás révén feltétlenül kialakulhat bizonyos hangulati és eszjárásbeli közösség a két nép szellemi elitjében. Ez pedig nem maradhat teljesen hatástalan a két nép közti egyéb kapcsolatokra sem.

4. A politikai meghasonlás egyik leggyakoribb és legveszélyesebb eszköze a hazugság: annak a képnek meghamisítása, amely valamely népről a másik nép lelkében él. Bármilyen módon nyilatkozik is meg ez a

Meghívjuk azonkívül magyar részről a Kisfaludy-Társaságot, a Pen Klubot és a Színpadí Szerzők Egyesületének képviselőit.

E megbeszélésekkel kapcsolatban szeretnénk nagyobb arányú irodalmi ünnepséget is előkészíteni, majd a megbeszélések után esetleg közös kirándulást szerveznénk Románia területén.

Tisztelettel meghívjuk a fent részletezett megbeszélésekre Önt és reméljük, hogy személyes jelenlétével bennünket nemcsak megtisztel, hanem kulturális célkitűzéseinkben értékes segítségünkre lesz. Felkérjük, szíveskedjék legkésőbb szeptember hó 10-ig bennünket értesíteni, számíthatunk-e személyes megjelenésére? Szíves választ alábbi címre kérjük megküldeni: Redactia revistei »Familia«, Oradea, Str. Tache Ionescu 42, Romania.

Fogadja tiszteletünk és nagyrabecsülésünk kifejezését.

elnök

Tiberiu Moșoiu

Tabéry Géza  
M. Samarineanu  
titkárok”

<sup>33</sup>Ne putem înțelege noi cu maghiarii? Familia 1935. 4. sz. Magyarul: Váradi hídverés. A Familia ankétja a román–magyar szellemi együttműködésről. Szerk. KEMÉNY G. Gábor. Bp. 1946. 45–46.

<sup>34</sup>Az írói ankét anyaga a Familia 1935. 5–6., 7–8., 9–10. számaiban látott napvilágot. Vö. Váradi hídverés. Új szemelvényes kiadása: A váradi hídverés. Magyar és román írók nyilatkozatai 1936. (Valójában 1935). Bev. E. F. P. (E.FEHÉR Pál) Kritika 1983. 1. sz. 3–5.



hamisítás, az írók sokat tehetnek ellene. Különösen, ha magukban hordozzák a közös érzés és gondolat lehetőségét, amely szembehelyezkedik a meghasonlást felidéző sugalmazásokkal.

5. Egyetlen szóba foglalva: a váradi kezdeményezés nagy jelentőségű, igaz célt tűzött zászlajára.

Lehet-e vajon napjainkban nagyobb szolgálat, mint a megértés útjait egyengetni két nép között? S ki hivatottabb erre a szolgálatra, mint az író? Amit tehetünk, az talán egyelőre kevés. De ezt a keveset is meg kell tennünk.”<sup>35</sup>

Az ankét nyomán felvetődött magyar–román írótalálkozót 1935 októberében, majd 1936 tavaszán szeretnék volna megrendezni: sajnos, a biharfüredi találkozó eszméjét a felvetődött egyéb tervekkel együtt elsodorta a két szomszédos országban mindinkább felerősödő nacionalista közhangulat.

Babits Mihály örömmel utazott volna Erdélybe, annál is inkább, mert időközben újabb meghívást kapott: Sényi László, a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság főtitkára fordult hozzá igen elismerő hangú levélben, hogy irodalmi előadásra, illetve, ha lehetséges, egész előadókörútra invitálja meg.<sup>36</sup> Babits, noha ekkor már erősen kínozza végzettsé váló betegsége, valósággal fellelkesült a meghíváson, és sietett elfogadni a Társaság ajánlatát: „A Kemény Zsigmond Társaság meghívását – írta 1935. szeptember elején – köszönettel fogadom, s igaz örömmel teszek annak eleget. Magamnak is legmelegebb óhajom meglátogatni Erdélyt, melyhez személyileg is sok régi emlék fűz. Lelkes szeretettel vállalkozom erre az argonauta-útra (...) Ami más erdélyi városok bekapcsolódását s egyáltalán az ott-tartózkodás programját illeti: ebben én egészen Rátok bízom magamat. Állítsatok össze menetrendemet és napirendemet, úgy, ahogyan azt jónak találjátok. Én a magam részéről csak egy külön kirándulást szeretnék majd tenni; éspedig Fogarasra, ahol néhány fiatal esztendőt töltöttem.”<sup>37</sup> Időközben a tervezett felolvasó körútról az erdélyi magyar közvélemény is értesült, s Babitsot meghívó levéllel kereste fel Szemlér Ferenc, aki egy brassói koncertrendező irodára hivatkozva kolozsvári, nagyváradi és brassói irodalmi előadásokat javasolt, illetve egykori fogarasi barátja, Kontesveller Károly gyógyszerész, aki arra kérte, hogy tanári munkájának hajdani színhelyén is tartson előadást.<sup>38</sup> A költő utazni készült, a politika azonban másként határozott: a bukaresti hatóságok visszautasították Sényi László felterjesztését, amelyben a tervezett előadás megrendezésének hivatalos jóváhagyását kérte.<sup>39</sup> Ez az elutasítás igen károsan érintette a nagy reményekkel szerveződő magyar–román irodalmi kapcsolatokat: az erdélyi magyar sajtóban Szentimrei Jenő és Dsida Jenő tiltakozott, Babits pedig külön nyilatkozatban mondta le a tervezett biharfüredi írótalálkozón való részvételét.<sup>40</sup>

A biharfüredi meghívást elutasító nyilatkozatában Babits fenntartotta a magyar–román kulturális közeledés feltétlen szükségességének gondolatát, egyszersmind arra utalt, hogy a román hatóságok eljárása nem lehet független attól a türelmetlen nemzetiségi politikától, amely a kisebbségi magyar kultúrával szemben érvényesül, végül pedig a román íróktól várt tiltakozó állásfoglalást a bukaresti hatóságok döntése ellen.<sup>41</sup> „Ma is – fejtette

<sup>35</sup> Váradi hídverés. 51–52.

<sup>36</sup> Levele 1935. aug. 24-én. in *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládja*. Szerk. MAROSI Ildikó. Bukarest, 1973. 232–233.

<sup>37</sup> Uo. 234–235. Vö. Babits és felesége újabb levele 1935 szeptemberében. Uo. 235–236., BUSTYA Endre, *Babits Mihály levélváltása Sényi Lászlóval*. ItK 1967. 79–81.

<sup>38</sup> A tervezett előadókörútról a Keleti Újság 1935. szept. 22-i száma adott hírt, Szemlér Ferenc 1935. szept. 26-i levele: OSzK, Babits-hagyaték, Fond III. 1214., Kontesveller Károly 1935. szept. 26-i levelét BISZTRAY Gyula közölte. I. m. 483–484. Eredetileg OSzK, Babits-hagyaték, Fond III. 1577.

<sup>39</sup> Sényi László kérvénye és a Művészeti és Kultusz-Felügyelőség elutasító válasza: *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládja*. 558.

<sup>40</sup> Szentimrei Jenő nyílt levele Isac Emilhez a Brassói Lapokban, Dsida Jenő *Hídverés vagy hídrombolás* c. írása a Keleti Újságban jelent meg. Idézi: *Babits Mihály erdélyi körútja*. Nyugat 1935. II. 392–394. Vö. Szentimrei Jenő 1935. okt. 23-i levele. OSzK, Babits-hagyaték, Fond III. 1213. Az esettel a Familia is foglalkozott: George A. PETRE, *Glósz*. 1935. 7–8. sz. 116–117., M. G. SAMARINEANU, *Ne putem înțelege noi și ungurii*. 1936. 1. sz. 97–98. Talán ennek a sérelemnek a következményeire céloz Emil Isac 1936. ápr. 19-i levele Babitshoz: „nekünk költőknek, akármilyen nemzethez tartozunk és akármilyen nyelven írunk, nem szabad elfelejtenünk, hogy egy nagy család vagyunk, ahol a bábeli zavar megszűnik és egymást szeretni tudjuk”. Közl. RÁBA György; *Emil Isac levelei Babits Mihályhoz és Kosztolányi Dezsőhöz*. ItK 1959. 332–335.

<sup>41</sup> *Nem megyek Biharfüredre*. Pesti Napló 1935. dec. 25.

ki – változatlanul tudok lelkesedni olyan tervért, amely a »szellem hídját akarja verni a népeket elválasztó szakadékok fölött«: hogy az írók hozzák helyre, amit a politikusok elrontottak. De hát hogyan képzelhető el a »kultúrközeledés« két nemzet közt akkor, amikor az egyik nemzet nem engedi be országába a másik íróit, akik nyelvük és nemzetük kultúráját viszik testvéreikhez a szomszédba? (...) a biharfüredi értekezlet csak akkor végezhetne hasznos munkát, ha határozottan szembe tudna szegülni a román kormánynak avval az irányzatával, mely a magyar kultúra romániai útjai elé érthetetlen politikai sorompókat állít. Ez az irányzat pedig bizonyosan összefügg a román kormány egész kisebbségi politikájával. Tiltakoznak-e a román írók a kultúra és az európai testvériség nevében ez ellen a ferde kisebbségi politika ellen? Ha igen: a román kultúra nagyszerű érettségéről és szabadságáról tesznek tanúbizonyságot, s minden lelkes rokonérzésem az övék. Ha nem: akkor semmiféle biharfüredi találkozónak nem látom értelmét.” Erre a nyilatkozatra egy másik biharfüredi meghívott, Zilahy Lajos adott feleletet, mint írta: „Szeretném meggyőzni Babits Mihályt, hogy a román hatóság és az a román irodalom, amellyel mi találkozni akarunk, s amelynek megismerésére és az emberi szellem jegyében való kapcsolataira őszintén vágyunk, a szóban forgó sérelmek kapcsán semmiféle összefüggésben nincs egymással.”<sup>42</sup>

Babits nyomban nyílt levélben válaszolt Zilahy Lajosnak, s ebben az újabb nyilatkozatában már részletesebben és árnyaltabban foglalt állást a bukaresti hatóságok elutasító határozata és a biharfüredi meghívás lemondása ügyében.<sup>43</sup> „A biharfüredi gondolat – érvelt – nekem eredetileg éppoly rokonszenves volt, mint Zilahynak. Román és magyar írók kézfogása. Találkozás egy kicsi szigeten, a nemzeti viszályok, politikai torzalkodások hullámai fölött! Gyönyörű álom, s változatlanul hiszem, hogy több mint álom. A sziget létezik, s ezen a szigeten valóban találkozni fogunk. Csak éppen nem gondolom többé, hogy ez a sziget Biharfüreden van. Egyáltalán nem gondolom, hogy a földrajzi mappán van.” Véleménye szerint a sérelem, amelyet el kellett szenvednie, nem az ő személyét, hanem a magyar irodalmat érte, annak ellenére, hogy ő, mint ennek az irodalomnak a képviselője mindig az európai kultúra egységét hirdette. A kulturális együttműködés eszméjéről mindazonáltal nem akart lemondani, ellenkezőleg ismét hitet tett a magyar és román irodalom testvérisége mellett, s bízott abban is, hogy a két szomszédos nép közeledését végül is az irodalom fogja megalapozni. Ezt a meggyőződését a következőkben fejezte ki: „Dehát lemondjunk a kulturális kölcsönösség és testvériség missziójáról? Lemondjunk a találkozásról, a szigetről, a kézfogásról a politika sorompóin át? Szó sincs róla, erről nekünk sohasem szabad lemondanunk. S nincs is ok rá, hogy lemondjunk. A szigetet, ahogy mondtam, valóban létezik, csak éppen hogy nem a földrajzi mappán fekszik. Ez a sziget maga az irodalom, ahová mindannyiunknak van bejárásunk, sőt tehetségünk arányában bizonyos fennhatóságunk is. Itt csak tőlünk függ, hogy leromboljuk a sorompókat, s a magyar és román kultúrát gazdagítsuk egymás ízeivel. Csak tőlünk függ, hogy a két nép szellemét egymás megértésére vezessük. Ehhez nincs szükség semmiféle értekezletre s intézményes mozgalomra: politika és államhatalom semmit sem tehet ez ellen. Itt az írás maga válik előbb-utóbb cselekedetté, s az író, mint író, hatályosabb politikus a politikusoknál. Biztosra veszem, hogy irodalmaink élni is fognak ezzel a nemes, lassú, de tagadhatatlan hatalmukkal a jó cél érdekében. A magyar irodalom egyre több és több érdeklődéssel fog fordulni a román felé, annál inkább, mert a nyelvi különbségeken át az erdélyi írók közvetítőül és tolmácsul szolgálhatnak. S ha a román literatura hasonlóan elfogulatlan rokonszenvvel tárja ki ablakait a magyar szellem hatásai előtt, talán előkészítheti az időt és levegőt egy új »biharfüredi találkozóra“.”

#### *Epilógus: „Rólad álmódtam Erdély”*

Babits végül is nem térhetett vissza arra a földre, ahol ifjúságában oly igen termékeny éveket töltött, az erdélyi magyar irodalomra és az erdélyi magyarság sorsára azonban mindvégig szeretettel figyelt. Ennek a figyelemnek az eredménye *Erdély* című verse is, amelyet Erdély egy részének visszacsatolása után írt 1940 szeptemberében.<sup>44</sup> Az akkori magyar közvélemény és az akkori magyar irodalmi élet egyöntetű lelkesedéssel fogadta a visszacsatolást, annak a történelmi igazságtalanságnak a részleges jóvátételét látta benne, amelyet a kikényszerített trianoni szerződés okozott, s nem ismerte fel a revíziós politika átmeneti sikerének végzetes következményeit, azt hogy a visszatért területek fejében az ország kormányszata a német és olasz fasizmus mellett kötelezte el magát, s lemondott a nemzeti függetlenség védelméről. A történelmi igazság érvényesülését köszöntötte Babits már *Áldás a magyarra* című versében, midőn 1938 novemberében a Felvidék magyarlakta

<sup>42</sup> *Biharfüred. Magyarország* 1935. dec. 31.

<sup>43</sup> *Biharfüred. Válasz Zilahy Lajosnak. Magyarország* 1936. jan. 1.

<sup>44</sup> Megjelent a *Híd* 1940. szept. 17-i számában, az összegyűjtött versek újabb kiadásából hiányzik.

területeinek visszacsatolását üdvözlölte: „Lám, igaz jószágunk visszatér kezünkre, / bár a világ minden fegyvere őrizze. / Mert erős a fegyver és nagy hatalmasság, / de leghatalmasabb mégis az igazság.” Ugyanakkor azt is jól tudta, hogy a magyar politikának nem szabad mintegy viszonzásképp meghódolnia a terjeszkedő német birodalom előtt, s ezért a történelmi jóvátételt köszöntő költemény a nemzeti függetlenség védelmére szólít fel: „Ebből tudhatod már, mi a magyar dolga, / hogy az erős előtt meg ne hunyáskodna. / Erős igazsággal az erőszak ellen: / így élj, s nem kell félned, veled már az Isten. / Kelnek a zsarnokok, tűnnek a zsarnokok. / Te maradsz, te várhatsz, nagy a te zálogod.” Ezek az intő és óvó szavak ahhoz a politikai elgondoláshoz illeszkedtek, amelyet a „szellemi honvédelem” programja hirdetett, s valóban Babits kései verseiben ennek a „szellemi honvédelemnek” az antifaszizmusa és háborúellenessége is hangot kapott. Pontosan jelzi ezt *Ezerkilencszáznegyven* című költeménye, amelyet A Szellemi Honvédelem Naptára című 1940-es kiadványban tett közzé:

Fölforrtak az idők, egy nagy had a világ.  
Most gyűrd be, magyar, a süveded taraját,  
s amint büszke voltál harcaidra hajdan,  
légy büszke békédre e nagy zivatarban.  
Mert csodálatos és hősi a te sorsod:  
harcolnod kell, mikor más nyugodt és boldog,  
s mikor körülötted tombol az egész föld,  
te maradsz türelmes, mozdulatlan és bölcs.

Az *Erdély* soraiban e politikai figyelmeztetésnek és programnak nincsen jele, a verset inkább az Erdélyhez fűződő ifjúkori élmények nosztalgikus felidézése hatja át: a költő gyermekkori elvagyódásaira, az erdélyi történelmet elbeszélő olvasmányaira, majd fogarasi életének szép emlékeire utal:

Rólad álmodtam, Erdély,  
kamasz koromban, Erdély,  
messziről süvegeltek  
hegyek és fejedelmek.  
S ki voltál könyvem, Erdély,  
ezeregyéjem, Erdély,  
lettél ifjonti házam  
és tanuló lakásom.  
Három nagy évig, Erdély,  
laktam földedet, Erdély,  
ettem kürtös kalácsát  
s a tordai pogácsát.  
Ismertem színed, Erdély,  
tündérszín őszöd, Erdély,  
üveg eged metélő  
csúcsaid gyémánt élet.

A versnek ezek a sorai érzelmileg és gondolatilag annak a cím nélküli kéziratnak a mondanivalójával esnek egybe, amelyet Babits a kolozsvári Ellenzék című napilap alapításának (1880) évfordulójára írt, s végül is (tudomásom szerint) nem adott közre. A költemény érzelmi és gondolati alapjául szolgáló szövegrészlet a következő: „Félig-meddig én is erdélyinek érzem magam. Már gyermekkorom regényes álmai sokat bolygták a bérce tartományt, s mikor a sors testileg is odavetett, percig sem voltam én ott idegen utas. Hosszú, szent, fiatal éveket éltem ott, s úgy jöttem el mint aki visszatér majd, s nem tértem soha vissza...”<sup>45</sup> Ezeket a régebbi emlékekből épülő nosztalgikus vallomásokat követi az Észak-Erdély visszacsatolásán érzett öröm, a meghíúsult 1935-ös utazásra tett célzás, majd a vers zárósoraiban mégegyszer a nosztalgikus érzés, amelyet már a testi

<sup>45</sup> A szöveg valószínűleg az Ellenzék alapításának hatvanadik (1939), esetleg ötvenedik (1929) évfordulójára készült, a lapban azonban nem található, s a Babits műveit feldolgozó bibliográfiák sem jelzik megjelenését. Gondolatmenete különben érintkezik *Az én erdélyiségiem* című vallomás idézett gondolatmenetével is. OSZK, Babits-hagyaték, Fond III. 1548.

fájdalmaktól gyötört, halni készülő költő szomorúsága hat át. Babits ezekkel a sorokkal végleg elbúcsúzott ifjúságának erdélyi emlékeitől, s mint költő lezárta egy természeti, történelmi és kulturális élmények által meghatározott személyes vonzalom és elkötelezettség történetét:

Most versbe szállok, Erdély,  
az első hírre, Erdély,  
hogy varázsod határát  
sorompók el nem állják.  
Öreg pilóta, Erdély,  
ül így gépébe, Erdély,  
mégegyszer ifjúsága  
tájain szállni vágyva . . .<sup>46</sup>

---

<sup>46</sup>A vers eredeti kézírata a következő áthúzott és kihagyott szakasszal zárul: „Habár odáig Erdély, / el nem érhetek Erdély, / Hol régi lusta sziklám / ma is emlékezik rám. / Oh messze, messze Erdély, / messze még a nap Erdély, / hogy teljes lesz a munka / s az igazság se csonka.” *Babits Mihály Őszes művei*. Szerk. TÖRÖK Sophie. 1141.

## JÓZSEF ATTILA ÉS JUHÁSZ GYULA

József Attila és Juhász Gyula kapcsolatát föl lehet dolgozni úgy, ahogyan Péter László tette, azaz aprólékosan föltárni a két költő személyi érintkezésének adalékait. A feladatot meg lehet oldani úgy, ahogyan Szabolcsi Miklós, azaz gondosan felkutatni József Attila verseiben Juhász költői-eszmei befolyásának nyomait. A felszabadulás előtti korszak József Attila-recepcióját elemezve a két költő közös történetének egy harmadik megközelítési lehetősége kínálkozott. E recepciótörténetnek szerény, de szerves részét alkotja ugyanis az a kérdés, *hogyan látta a kor irodalmi közvéleménye a szegedi remete és nagy tanítványa kapcsolatát*. Az alábbiakban erre a kérdésre keresek választ.

A József Attila és Juhász Gyula kapcsolatát érintő kordokumentumok halmazát a két költő 1937-ben bekövetkezett halála két részre tagolja. Érintkezésükről átfogó kép, globális formula először 1937. dec. 5-én, a szárszói temetés napján született.<sup>1</sup> Annak, hogy ez a formula létrejöhesse, tárgyi feltétele természetesen a két költő valószínű kapcsolata, életüknek mintegy másfél évtized folyamán bontakozó, formálódó, összeszővődő anyaga volt. Mindenekelőtt az a körülmény, hogy 1922 első felében a szegedi poéta megismerkedett egy verseletet makói gimnazistával, elolvasta frásait, értesült viszontagságos életéről, fölismerte költői tehetségét és igyekezett őt elindítani költői pályáján. A szárszói tragédia másnapján kialakított átfogó kép azonban nem közvetlenül ebből és az ehhez hasonló nyers élettényekből szublimálódott. Megismerkedésükkel szinte egyidejűleg, attól elválaszthatatlanul kétféleképpen alakultak azok a legfontosabb kép-elemek, *mozaik-darabkáik* is, amelyekből később az összkép egybeállt.

Juhász nemcsak fölfedezte a makói gimnazistában a tehetséges költőt, de a *Szépség koldusa* kötet előszavában ragyogó emlékjelet is állított fölismerésének. Ez a monumentum minden olyan megállapítás ösforrása, amely a két alkotó viszonyára vonatkozik. A *Szépség koldusa* kötetéről frott 13 recenzió lemérhető, milyen szerencsésen befolyásolta a pályakezdő költő fogadtatását a tekintélyes mester meleg ajánlása, nemcsak a makói, szegedi, de a Népszava, a Világ, a Ma Este, a Kékmadár és az Echo du Danube<sup>2</sup> révén a fővárosi közvéleményben is. A felfedező gesztus emléke az évek során nem merült feledésbe. Fenyő László 1931-ben, Fejtő Ferenc 1935-ben utalt vissza rá. De maga a költő is fontosnak tartotta, hogy emlékeztessen erre 1936-os interjújában: „Mint költőt, Juhász Gyula fedezett fel Szegeden és ő írta első kötetemhez az előszót.”<sup>3</sup>

<sup>1</sup> A későbbiekben elemzendő formula az Esti Kurir, a M. Hírlap, illetve a Népszava 1937. dec. 5-én megjelent nekrológjaiban látott először napvilágot.

Itt említjük meg, hogy József Attila és Juhász Gyula kapcsolatával 1922 és 1945 között ismereteink szerint összesen kb. 100 cikk, illetve könyvrészlet foglalkozik részletesebben vagy érintőlegesebben. Olyan írás, amelynek tárgya ez a kapcsolat, mindössze 5–6 született ebben a korszakban.

Úgy véljük, hogy ha mind a 100 cikkre hivatkoznánk, ez fölöslegesen felduzzasztaná a jegyzetapparátus terjedelmét. Csak azokra a publikációkra utalunk, amelyeket szó szerint idézünk vagy amelyekre szükségesnek tartjuk külön felhívni a figyelmet.

<sup>2</sup> (NYÍGRÍ Imre), ny. i.), „*Szépség koldusa*”. Népszava 1923. jan. 27. – 6.; József Attila versei. Világ 1923. ápr. 22. – 10.; MÁRER György, *Rikkancs, aki ünnepi beszédeket gyárt kaszinói urak számára*. Ma Este 1924. aug. 28. – 18.; FENYŐ László, *Szépség koldusa*. Kékmadár 1923. ápr. 16. – 112.; *Un nouveau poète hongrois: Attila József*. L' Echo du Danube 1922. dec. 29. – 6.; ez utóbbi frást magyar fordításban újraközölte a Makói Reggeli Újság 1923. máj. 27-i számában (2. 1.), József Attila: egy új magyar költő címmel.

<sup>3</sup> FENYŐ László, *József Attila: Döntsd a tőkét, ne sátrákozz*. Nyugat 1931. jún. 16. – 833–834.; (FEJTŐ Ferenc), Fülöp Ernő, *József Attila költészete*. Korunk 1935. febr. – 116–123.; MOLNÁR Tibor, *Beszélgetés a magyar Panait Istratival*. Brassói Lapok 1936. júl. 5. – 4.



A költőavatásról alkotott kép az idők folyamán néhány ponton jelentős változást szenvedett. Németh Andor 1928-as életrajzában meglelevenedett és kerekded formát kapott. A szerző, akinek a költő nyilván elmesélte 1922 augusztusában Juhásznál tett látogatását, ehhez az eseményhez kapcsolta a felfedezés tényét. Így keletkezett az a közismert anekdota, hogy a fiatal költő mezítláb begyalogolt Makóról Szegedre, felkereste verseivel Juhász Gyulát. A szegedi költő nyomban felismerte tehetségét és elcipelte őt egy helyi szerkesztőségbe.<sup>4</sup> Valójában Espersit János volt az, aki a nála vendégeskedő Juhászt – fél évvel a Németh Andor által leírt eset előtt – összeismertette a makói diákkal. Érdekes, hogy ez a tény még Espersit emlékezetében is elhomályosult. 1929-es írásában azt állította, hogy akkor figyelt föl a költőre, amikor annak kötete már készülöben volt, s amikor Juhász vállalkozott az előszó megírására.<sup>5</sup> Még jobban eltorzult a felfedezés aktusa a Magyar Hírlap 1927-es cikkében, ahol Juhásznak egy, a *Tiszta szívvel* c. versről írott tanulmányt tulajdonítottak.<sup>6</sup>

A kettős portré másik fontos előregyártott elemét a halás tanítvány szolgáltatta a mestere iránti tiszteletét kifejező verseivel, köztük a Juhász Gyuláról való nótával és a sorozat kései záródarabjával, a *Meghalt Juhász Gyula* c. költeménnyel. Először a *Szeged alatt* c. szonettnek volt sajtóvisszhangja: a Makói Reggeli Újság 1922. dec. 12-i száma egy irodalmi estről tudósított, amelyen „Espersit János Juhász Gyula három versét szavalta, majd pedig József Attila főgimnáziumi tanulóinak egy Juhásztól írt szonettjét is előadta”. Fenyő László a *Juhász Gyulához* c. költeményt, a „dagadó lendületű alkajoszi ódát” emelte ki, mint a *Szépség koldusa* kötet „legerősebb darabját”. Espersit a *Juhász Gyulának* c. utolsó strofáját idézte, a Juhásznak ajánlott szonettciklusról pedig így emlékezett meg: „Nálam van a Kosmosz éneke című szonett-koszorúja, a hozzá készült címlappal és négy illusztrációval. Ezt a tizenöt szonettet a legnagyobb magyar szonettírónak, Juhász Gyulának, örök atyjának és bátyjának ajánlotta.”<sup>7</sup>

A mezítlás látogatás fentebb említett anekdotája mellett egy másik panel szabadalmazása is Németh Andor nevéhez fűződik: „Ettől kezdve Juhász Gyula és barátai állandó figyelemmel kísérték a makói gimnázium jeles tanulóját, akit ezzel a horatiusi idézettel buzdít a költő egyik levelében: „Durate et vosmet rebus servate secundis.” A Juhász és József Attila levélváltásából kiemelt latin buzdítás, amelynek magyar jelentése: „Bírájátok ki, az életetek még kell a jövőnek” Juhász tévedése folytán ettől kezdve hosszú ideig horatiusi idézetként szerepelt az irodalomban. Csak az utóbbi időben derült ki, hogy a mondat Vergilius Aeneidéből származik.”<sup>8</sup>

A kettős portré negyedik összetevőjének, a tanítvány verseiben föllelhető Juhász-hatásnak a két költő életében igen szegényes irodalma volt. Fenyő László a *Szépség koldusa*, Kárpáti Aurél a *Nem én kiáltok* egyes darabjaiban figyelt föl a Juhász-hang jelenlétére. Halász Gábor 1935-ben, Fejtő Ferenc 1936-ban nevezte visszatekintve a fiatal József Attilát Juhász-tanítványnak. Baróti Dezső a kései Juhász-költemények és József Attila népi hangja között állított föl figyelemre méltó párhuzamot. Féja Géza, miközben József Attila líráját erőszakkal belekényszerítette a maga keletiség-konceptiójának kereteibe, rámutatott egy máig kihasználatlan összevetési lehetőségre: a Medáliák-típusú versek és Juhász japános modorban készült darabjainak rokonságára.<sup>9</sup>

Végül két érdekes elszigetelt mozzanatról kell megemlékeznünk: Márer György arról tudósított, hogyan vélekedett Juhász a Lázadó Krisztus-perről. Espersit János pedig arra hívta föl az utókor figyelmét, hogy József Attila és Juhász Gyula 1926-ban Bécsben néhány napot együtt töltöttek.<sup>10</sup>

A József Attila–Juhász Gyula kettős portré néhány fontos alapeleme tehát a harmincas évek derekára elkészültek, de ahhoz, hogy egységes képpé álljanak össze, szükség volt még egy összetevőre: arra, hogy a kortársak párhuzamot vonjanak a mester és tanítvány tragikus halála között, hogy a két nevet a sorsközösség

<sup>4</sup>NÉMETH Andor, *József Attila*. Literatura 1928. aug. – 258–261.

<sup>5</sup>ESPERTSIT János, *Három költő. Makai Emil, Juhász Gyula, József Attila*. in *Csanád vármegye tíz évvel Trianon után*. Szeged 1929. – 127–133.

<sup>6</sup>Mi készül? M. Hírlap 1927. okt. 9. – 19.

<sup>7</sup>Makói Reggeli Újság 1922. dec. 12.; FENYŐ László, *Szépség koldusa*. Kékmadár 1923. ápr. 16. – 112.; ESPERSIT János, *Három költő* ... in *Csanád vármegye tíz évvel Trianon után*. Szeged 1929. – 127–133.

<sup>8</sup>NÉMETH Andor, *József Attila*. Literatura 1928. aug., 258–261.

<sup>9</sup>FENYŐ László, *Szépség koldusa*. Kékmadár 1923. ápr. 16., 112.; KÁRPÁTI Aurél, *Új költők*. Pesti Napló 1925. márc. 15., 12.; HALÁSZ Gábor, *Új verseskönyvekről*. Nyugat 1935. ápr. 316–326.; FRANJO FEJTŐ, *O Madžarskoj poratnoj književnosti*. Hrvatska Revija (Zágráb) 1938. okt.; BARÓTI Dezső, *Juhász Gyula*. Szeged 1933. – 59.; FÉJA Géza, *József Attila: Medvetánc*. Magyar Írás (Kassa–Tornalja) 1935. márc. – 83–85.

<sup>10</sup>MÁRER György, *Rikkancs, aki ünnepi beszédekert gyárt a kaszinói urak számára*. Ma Este 1924. aug. 28., 18.; ESPERSIT János, *Három költő* ... in *Csanád vármegye tíz évvel Trianon után*. Szeged 1929. 127–133.

erős kötelékével fűzzék egybe. Az analógiák szálai, amelyekből e köteléket fonták a következők: Mindkét költő súlyos idegban szenvedett. Többször kíséreltek meg öngyilkosságot. Szörnyű betegségük karmaiból ideg-szanatóriumban próbálták megszabadulni. Végül mindketten önkéntes halálba menekültek. A tanítvány fél év múlva követte mesterét a sírba.<sup>11</sup>

Az előregyártott elemek leltára után most már rekonstruálhatjuk: hogyan látták a kortársak Juhász és József Attila kapcsolatát a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején. A globális képet legpontosabban talán Andreánszky István egy cikkéből vett idézettel szemléltethetjük: „A szegedi egyetemen Ady kortársával, Juhász Gyulával ismerkedik össze, aki fölfedezi benne a költőt. Juhász Gyula segítségével kap publikálási lehetőséget és ő hívja föl rá az irodalmi világ figyelmét. Akkor senki sem gondolta, hogy Attila és mestere öngyilkosságuk tragédiájában is sorstársak lesznek. Juhász Gyula alulmaradt súlyos ideg bajával vívott küzdelemben és önkézével vetett véget életének, amikor lelki szenvedései elviselhetetlenné váltak számára. Miként ő, Attila is összeroppant és követte mesterét a halálba a vasúti síneken. Egy esztendőben távoztak, maguk mögött hagyva az ideg-sanatórium vasrácsát.”<sup>12</sup>

A kép tehát – mint az idézet mutatja – kétpólusú volt. Kiemelte a kapcsolat kezdetét és végét, az alfát és omegát. Egyrészt a felfedezést és kapcsolatteremtést, másrészt a tragikus végkifejletet. A cikkek szerzői általában megelégedtek a sorspárhuzam megállapításával, olykor azonban „okozati” kapcsolatot mutattak ki kezdet és vég között. „Ez a drága barátság, íme végzetes lett” – írta egyikük. „Vajjon ez is sorsszerűség, hogy éppen Juhász Gyula fedezte fel, a magyar irodalom e nagy szenvedője?” – kérdezte a másik. „Akaratlanul is valami törvényszerűsége gondol az ember, amelyet egyszerűen magyar költői sorsnak lehet nevezni” – vélekedett a harmadik.<sup>13</sup> Jellegzetesen tudomány-előtti, antropomorf gondolkodásmód érvényesült tehát ezekben az írásokban, olykor még az a gondolat is fölrémlett, hogy a költővé avatás áldó gesztusa a 15 év során átoknak bizonyult.

A költővé avatásnak tulajdonított kiemelkedő dramaturgiai funkció teszi érthetővé, hogy a kortársak érdeklődését József Attila felfedezésének története kötötte le leginkább. A *Szépség koldusához* írott előszó szövetségserűen is közismertté vált, többek között Németh Andor, Saitos Gyula, Kelemen János és Barabás Tibor jóvoltából.<sup>14</sup> Úgy tekintettek rá, mint bevált jóslatra és Juhászt látnoki képességekkel ruházták föl. Az olvasót azonban a két költő megismerkedésének körülményei is érdekelték. Ezt az igényt volt hivatva kielégíteni a makói diák felfedeztetéssel végződő mezítábas szegedi gyalogtúrájáról szóló anekdota. A Németh Andor által elültetett magból több variáns sarjadt. Először Szombati Sándor mesélte el 1937. dec. 7-én, majd Németh Andor kétszer is újramondta. Ur György kezén novellává terebélyesedett, majd József Jolán adta elő. A Kanadai Magyar Munkás még 1944 végén is ezzel magyarázta a két költő megismerkedését,<sup>15</sup> annak ellenére, hogy József Attila makói életének közelebbi ismerői hevesen vitatták a történet főbb kitételeit. Először 1937-ben Saitos Gyula emelte föl szavát ellene, Galamb Ödön is cáfolni igyekezett, majd Aranyossi Pál és Lengyel Balázs szállt szembe a legendával. E vitáknak megvolt az a haszna, hogy tisztázódtak a két költő kapcsolatteremtésének valós körülményei.<sup>16</sup>

<sup>11</sup> A József Attila halála után készült, Juhász Gyulát is említő írások döntő többségében szerepelt ez a sorspárhuzam.

<sup>12</sup> (ANDREÁNSZKY István), St. Andreánszky, *József Attila, básnik, ktorý zutekal zo života*. Slovenské Smery 1938. ápr., 164–167.

<sup>13</sup> VASS László, *A balladás halott*. Magyar Nap (Moravská Ostrova-Přívov) 1937. dec. 19., 4.; (STERN Emil) Fekete Béla, *József Attila*. Híd (Szabadka) 1940. dec., 431–432.; HERCEG János, *József Jolán: József Attila élete*. Kalangya (Novi Vrbász) 1940. okt. 472–473.

<sup>14</sup> *József Attila összes versei és válogatott írásai. Németh Andor utószava*. Bp. 1938. 555–562.; SAITOS Gyula, *Íme a költő, aki indul magasba és mélybe...* Délmagyarország 1937. dec. 25., 51–52.; (Kelemen János) K. J., *A kortársak József Attiláról*. Kelet Népe 1942. máj. 1., 12.; BARABÁS Tibor, *József Attila a szegénység költője*. Bp. 1942. – 3–17.

<sup>15</sup> SZOMBATI Sándor, „Az ige több, mint a tett”. Pesti Napló 1937. dec. 7. – 10.; NÉMETH Andor, *Mit illik József Attiláról tudni?* Újság 1937. dec. 12., 31.; *József Attila összes versei és válogatott írásai. Németh Andor utószava*. Bp. 1938. 555–562.; UR György, *Egy költő indulása*. Pesti Hírlap 1942. dec. 15., 4.; (HARTMANN Mihály) H., *A szegedi szervezett munkásság nagysikerű József Attila estje*. Népszava 1943. máj. 19., 6.; Sz. I. (SZŐKE István), *Ki a tettes?* Kanadai Magyar Munkás 1944. nov. 30., 5–6.

<sup>16</sup> SAITOS Gyula, *Íme a költő, aki indul magasba és mélybe...* Délmagyarország 1937. dec. 25., 51–52.; GALAMB Ödön, *Makói évek*. Bp. 1941. 9.; (ARANYOSSI Pál) A. P., *József Attila élete nyomában*. M.

Az évek során a kezdet és a vég között történtek egyre több mozzanatára fény derült. A részletek iránti figyelem fokozódása részben annak tudható be, hogy a túlélők minden lezárt életpályával szemben emlékező attitűdöt vesznek föl; részben pedig annak, hogy az idők folyamán mindkét költő, de főként József Attila rangja nagyot emelkedett, s így az érdeklődés a korábban elhanyagolt apró adalékokra is kezdett kiterjedni. Folytatódott József Attila Juhászhoz írott verseinek közzététele, újraközlése, idézése és kommentálása. A Szép Szó 1938-ban megjelentette a *Kozmosz énekét*, Szélpál Árpád 1939-ben, Vér György pedig 1942-ben közzölte a *Meghalt Juhász Gyula* c. verset. Némedy Gyula 1939-ben, Magyar László pedig 1942-ben újraközölte a *Szeged alatt* c. szonettét. Utóbbi cikkében a Juhász Gyuláról való nótát is idézte.<sup>17</sup>

A kortársaknak azonban a verses tiszteltetés ünnepi pillanatainak számbavételén túl arról is volt mondani-valójuk, hogyan ítélte meg a fiatal költő mesterét magánbeszélgetésekben. „Az élő magyar költők közül – írja Galamb Ödön könyvében a húszas évek első felére emlékezve – Attila is, én is Juhász Gyulát éreztük a legmélyebbnek, legteljesebben költőnek. Juhászt Attilával többször felkerestük Szegeden. Ballagtunk a szűk, azóta újjáépített tiszaparti utcákon. Juhászt láttuk meg előttünk, talán valamely festőbarátjával. – Milyen különös érzés – jegyezte meg Attila, – hogy itt meg előttünk Magyarország legnagyobb költője.” Bánya László pedig a harmincas évekre vonatkozóan elevenített föl olyan beszélgetéseket, amelyeken a költővel együtt izelgették – többek között – Juhász legszebb verseit.<sup>18</sup>

A két költő halálát követő években többször felidéződött a tévesen Horatiusnak tulajdonított latin mondat, olykor – pl. Magyar László cikkében – baljós hangsúllyal, mintha életükkel mindketten tragikusan rációltak volna a biztatásra: „Nem tudták megerősíteni és megőrizni magukat az elkövetkezendő dolgokra”. De most már az idézés a latin biztatás szövegkörnyezetére is kiterjedt, az 1922 augusztusi levélváltás több ízben teljes terjedelmében megjelent. A József Jolán könyvében közzétett levelek között is volt néhány, amely fényt vetett a két költő kapcsolatának egy-egy mozzanatára.<sup>19</sup> S a tárgyi emlékek tanúságtételét sokoldalúan kiegészítették a visszaemlékezések. Közismertté vált József Attila részvétele Juhász költői pályafutása 25. évfordulóján rendezett ünnepségeken. Megörökítették a két költő balsikerű közös látogatását egy, a Margitszigeti Nagyszállóban lakó magyar írónál. Ráműtattak, milyen szerepe volt Juhásznak abban, hogy József Attila a szegedi egyetem hallgatója lett. Felelevenítették a szegedi fiatal költők körében töltött estéiket. Szóba került bécsi együttlétük. Saitos Gyula emlékezete egy viszonylag késői találkozásukat is megörizte: „Amikor 1929-ben, január 27-én, Ady Endre halálának tizedik évfordulóján a makói széplelkek páratlan sikerű Ady emlékestet rendeztek, amelyen Juhász Gyula alkonyuló életének utolsó gyönyörű fellángolásaként egy csodás, könnyes megemlékezést mondott Adyról, József Attila is eljött Makóra s tett keserű vallomást arról, hogy „eddig életének ... legboldogabb esztendeje a makói villanytelep cseresznyefáinak árnyékában telt el”. Darvas József egy érdekes riportban Juhász édesanyjának József Attiláról alkotott véleményéről tudósított: „– József Attilát, szegényt, nem szerettem – mondja, kicsit bűnbánóan. – Azért nem, mert mindig olyan lázongó volt. Sose volt megelégedve a sorsával, meg a szegénységével ... Pedig a szegénység miatt nem szabad lázongani, mert egyikünknek ezt ad az Isten, másikunknak azt ...”<sup>20</sup>

Így jött tehát létre, a kor publicistáinak kollektív erőfeszítésével Juhász Gyula és József Attila közös portréja. Az olvasók, a portré szemlélői természetesen nem ismerték a kép minden egyes elemét. Annylt mindannyian tudtak, hogy a szegedi költő felfedező gesztusa révén kapcsolódott össze, s ez az életszakaszuk

Csillag 1942. febr. 1., 114–115.; LENGYEL Balázs, *Galamb Ödön: Makói évek*. Jelenkor 1944. febr. 15., 11.; MAGYAR László, *Hogyan ismerte fel Juhász Gyula egy makói kisdiákban a magyar költészet nagy lángelméjét: József Attilát?* Esti Kurir 1942. ápr. 4., 9.; „Az utolsó harcos”. Pest 1941. aug. 23. 9.

<sup>17</sup>Szép Szó 1938. júl. 469–476.; SZÉLPÁL Árpád, *József Attila emlékezete*. Népszava Naptár 1939. – 45–48.; VÉR György, *Fakereszt a szegedi temetőben*. Újság 1942. ápr. 26. – 8.; NÉMEDY Gyula, *Juhász Gyula és József Attila kiadatlan versei a szegedi Juhász-múzeumban*. Színházi Élet 1942. ápr. 26.; MAGYAR László, *Hogyan ismerte fel Juhász Gyula ...* Esti Kurir 1942. ápr. 4., 9.

<sup>18</sup>GALAMB Ödön, *Makói évek*. Bp. 1941. 18–19.; BÁNYAI László, *Négy szemközt József Attilával*. Bp. 1943. – 180.

<sup>19</sup>MAGYAR László, *Hogyan ismerte fel Juhász Gyula ...* Esti Kurir 1942. ápr. 4., 9.; *Tetenre hívás. József Attila 1905–1937*. Kanadai Magyar Munkás 1940. nov. 7., 4–6. JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*. Bp. 1940. 204–206, 207, 210, 217, 234, 279.

<sup>20</sup>SAITOS Gyula, *„Íme a költő ...”* Délmagyarország 1937. dec. 25.; DARVAS József, *Szegedi képek*. Kis Újság 1941. nov. 30., 4.

mindkét részről betegséggel, öngyilkossággal zárult le. Abból, ami a két szélső pont között történt, ki-kí több-kevesebb részlettel ismerkedett meg.

Van azonban ennek a képek egy gyengén kidolgozott részlete. Amilyen sok szó esett az idézett írásokban kölcsönös rokonszenvről, szép emberi megnyilvánulásokról, olyan kevés érdemleges hangzott el arról, ami két közelálló költő esetében a leglényegesebb: a költészetük közötti összefüggésről. A cikkírók, számba véve a József Attilát ért költői hatásokat, nemegyszer meg sem említették Juhász nevét. Ha viszont József Attiláról, mint Juhász tanítványáról szó esett, a mester befolyását a korai korszakra korlátozták, s olyan tehernek tekintették, amelytől meg kellett a költőnek szabadulnia, hogy eredeti hangját megtalálhassa. A Tükör c. lap 1940. augusztusi számában megjelent – egyébként szellemes – írás tárgya például a két költő alkati ellentétének kifejtése volt.<sup>21</sup> Következésképp, gyakran költészetükben is az eltérő vonásokra esett a hangsúly. Nagy körülönbségük ezen a ponton mint távolító tényező jött számba.

A jelenség részletes szemléltetésénél tanulságosabb lesz, ha okaira mutatunk rá. Mindenekelőtt figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy József Attila halála után megindult az a folyamat, amelyet Szalatnai Rezső a költő keserű megdicsőülésének nevezett. Azok az írások, amelyekben a két költő neve együtt fordult elő, egy-két kivételtől eltekintve e klasszikussá válási folyamat részét képezték, középpontjukban József Attila alakja állt, s Juhász Gyulának csak mellékes szerep jutott bennük. Ehhez hozzájárult egy tudománytörténeti ok: a hatáskutatásba belevesző pozitívizmus ellenhatásaként ezekben az években az egyik költőnek a másikra gyakorolt befolyását legjobb esetben szükséges rossznak tekintették. A két előbbinek egy történeti ok adott nyomatókat: a Nyugat ún. második nemzedéke a maga törekvéseit az előző generációval való ellentét formájában tudta kifejezésre juttatni. Juhász Gyula nevéhez gyakran az elefántcsonttorony-költészet, a lírai impresszionizmus, a szépségkultusz fogalmait kapcsolták, szemben a második nemzedék szociális elkötelezettségével, lírai realizmusával. Nem hagyhatjuk számon kívül azt sem, hogy József Attila 1924–25 körül túlélt az elsődleges, szembeötlő Juhász-hatás korszakán, s ezt a felületes szemlélő a közöttük levő folytonosság teljes megszakadásának vélhette. A skatulyák, amelyekbe a húszas évek második felétől József Attila költészetét a kritika beosztotta, ugyancsak elkülönítették egymástól a két költő világot: csavargó líra, népi hang, szocialista költészet, pszichoanalitikus líra – csupa olyan minősítés, amely Juhász költészetétől idegennek tetszett. A legfontosabb ok azonban az volt, hogy József Attila költészete halála után egy-két hónappal összehasonlíthatatlanul magasabb helyet kapott a hierarchizáló természetű irodalmi tudatban, mint a Juhászé. A fiatalabb társ a klasszikusok sorába emelkedett. Neve mellé leggyakrabban Csokonai, Petőfi és Ady nevét írták le. A kritikai protokoll falat emelt mester és tanítvány közé. Juhász felfedező gesztusa hovatovább szolgálattételnek minősült, amellyel a szegedi poéta csak azt a kötelességét róta le, amelyet mások, például Babits Mihály elmulasztottak megtenni.

Végezetül két olyan kortárs nevét említjük meg, akik áttörték a kor gondolkodásának korlátait, s tülmutatva a fölvázolt kettős portré keretein egy későbbi, realisabb kép kialakítását előlegezték. Az egyik Kelemen János, aki a Kelet Népe József Attila-számában mintha Baróti Dezső 1933-ban odavetett megjegyzését gondolná tovább: „Első verskötetében József Attila Tóth Árpád és Juhász Gyula klasszikus ízü verselésén próbálja ki képzeletének erejét, csiszolgtatja költői nyelvét. Juhász Gyula közelebb áll hozzá. Szeged magános nagy költője ekkoriban lazítgtatja parnasszista korszakának zárt formáit, s ahogy elsüllyed a Tiszapart és az Alsóváros világában, úgy lopakodnak be verseibe egy mélyebb világ szelíd merészségű képei, hangulatai, a népi ihletésű új költészet első hírnökei. Költészetünkben Juhász Gyula az első, aki külső indítékok, szerepfelmondási szándék nélkül tud azonosulni az igénytelenséggel, a szegénységgel. Ez az emberi és költői elfogulatlanság József Attilában rokonra talál. Első verseiben Juhász Gyulának még csak irodalmi hatását látni, az alkati rokonság a későbbi versekben derül ki.” Galamb Ödön alábbi rövid megjegyzése pedig azért jelentős, mert konkrét támpontokat ad arra nézve, milyen típusú Juhász-versek iránt lelkesedett a fiatal költő: „Csodáltuk az Anna-dalok misztikus elragadtatását, a Milyen volt alig kimondható érzelmi mélységeit, szerettük hazafias verseinek a magyar értékeket sirató fájdmalmát.”<sup>22</sup>

József Attila és Juhász Gyula kapcsolatáról a két világháború közötti korszakban kialakított kép továbbfejlesztésének feltételei tehát az anekdotikus, tudományelötti, antropomorfi elemek kiküszöbölése, a filológiai ismeretek felhalmozódása, a realis költészettörténeti összefüggések felismerése, Juhász Gyula költészetének bizonyos fokú újraértékelése voltak. Mindez már a nagy történelmi fordulat után következett be.

<sup>21</sup> Juhász Gyula és József Attila. Tükör 1940. aug., 419–420.

<sup>22</sup> KELEMEN János, József Attila költészete. Kelet Népe 1942. máj., 10–11.; GALAMB Ödön, Makói évek. Bp. 1941. 18–19.

## SZABÓ LŐRINC ÉS JUHÁSZ GYULA\*

Adalékok egy barátság történetéhez

Szabó Lőrincet Juhász Gyulához — maga írja — „különös emberi kapcsok” fűzték.<sup>1</sup> Barátságuk nem lehetett olyan közvetlen és egyenrangú, mint amilyen Szabó Lőrinc és Illyés Gyula vagy/és a Válasz írói között bontakozott ki a húszas és harmincas években. Nem csak a tizenhét évnyi korkülönbség volt ennek akadálya. Szabó Lőrinc ifjúsága legfogékonyabb éveiben Adytól, Babitstól, Tóth Árpádtól és Kosztolányitól köteteket tudott idézni, Juhásztól csupán néhány verset. Juhász Gyulát sokáig „nyugati, keleti és parnasszista nosztalgiaikkal küszködő, félkonzervatív és túl magyaros közéleti költészetnek” vélte s csak saját költészete lázadó hangjainak lecsitultával lépett túl értékelésének elfogultságain. Nem véletlen, hogy ez időben egybeesett az „új arcú magyar poéták” jelentkezésével. Szabó Lőrinc helyesen látja, hogy Juhász Gyula költői teljesítményének elismerése nem szenvedett volna évtizedekre visszamenően késést és a magyar líra első vonalában tarthatták volna számon, „ha már indulásakor vagy legalább pályakezdése derekán létezett volna a magyar lírának egy olyan népi-újklasszikus frontja, amely egyenrangú a modernekével”.<sup>2</sup>

*Találkozások Juhász Gyulával* című, a Juhász Gyula-irodalom kiemelkedő alkotásaként számon tartott tanulmányában írja: „Emberileg, hat-hétvényi felületes ismeretség után, akkor kerültem különleges, forró közelségbe hozzá, amikor, azt hiszem, 1929-ben, bevitték a Schwartzerbe.”<sup>3</sup>

Szabó Lőrinc jól emlékezik. Juhász Gyula 1929. február 6-án lett először a Schwartzert — vagy ha úgy tetszik — a Siesta-szanatórium ápolója.<sup>4</sup>

A „hat-hétvényi felületes ismeretség” pedig így alakult. Az első „nyom” 1919 őszéről egy tervezett folyóirat idejéből maradt fenn. Békés István, aki Zsolt Béla váradi *Tavas*-ának mintájára irodalmi revüt tervezett a fiatal írók részére, néhány beérkezett író is szeretett volna megnyerni. November 4-én Debrecenből keltezett levelében olvassuk, hogy Juhász Gyulát is a munkatársak közt szeretné látni.<sup>5</sup> A lap azonban csak terv maradt.

A két költő először 1923 májusában találkozott Szegeden, Juhász Gyula huszonöt éves írói jubileumán, amelyre Szabó Lőrinc Az Est-lapok tudósítójaként érkezett Babits és Kosztolányi társaságában. Az Est május 23-i számában riportban számolt be a kétnapos ünnepségről. Legrészletesebben a szegedi munkásdalárda szombati, május 19-i tiszteletét ismerteti, és neki köszönhetjük Juhász Gyula rögtönzött válaszbeszédének megörökítését is. A vasárnapi ünnepségek során — s ez nem érdektelen adalék — a vendégek megtekintették a szegedi kultúrpalotát. Szabó Lőrinc nem írja, de tudjuk, hogy ez alkalommal két fénykép is készült „A közművelődésnek” szentelt palota lépcsőjén, mindkét felvételen Szabó Lőrinc is látható a jubiláns, Babits, Kosztolányi, az ifjú József Attila, Móra Ferenc, Szalay József és mások társaságában.

\*E tanulmányhoz különösen sok segítséget kaptam Lengyel Andrásról és Péter Lászlótól, akik megküldték xerox-másolatban a Móra Ferenc Múzeum, illetve a Somogyi Könyvtár Juhász Gyula és Szabó Lőrinc barátságával kapcsolatos kéziratait; *Kabdebó Lóránt* pedig rendelkezésemre bocsátotta Szabó Lőrinc-kutatásai számos eddig még nem publikált eredményét. Mindhármuk segítségét ezúton is köszönöm. T. J.

<sup>1</sup> SZABÓ LŐRINC, *Találkozások Juhász Gyulával*. Válasz 1937. máj. 257.

<sup>2</sup> Uo.

<sup>3</sup> SZABÓ LŐRINC, i. m. 258.

<sup>4</sup> PÉTER LÁSZLÓ, *Juhász Gyula élete dátumokban*. in JGYE 604.

<sup>5</sup> In *Érlelő diákevek*. Naplók, levelek, dokumentumok, versek Szabó Lőrinc pályakezdésének éveiből, emlékezesek az 1915–1920-as évekből. Szerk. KABDEBÓ LÓRÁNT. Bp. 1979. 188.



A Szabó Lőrinc riportját közlő lapszámban olvashatjuk Juhász Gyula *Őnarckép, 1923* című szonettjét, melyet minden bizonnyal a fiatal tudósító kért el Az Est számára. (Kéziratát Mikes Lajos, Szabó Lőrinc apósa őrizte meg.) E versben Juhász Gyula szinte a szegedi munkásokat üdvözlő beszédét ismétli meg, a költészet eszközeivel. „Amikor a magyar munkásságot mindenki cserbenhagyta és amikor engem is mindenki cserbenhagyni látszott, akkor találkoztunk mi először. Ez a barátság tehát a szenvedések tüzeiben edződött meg s éppen ezért örökkévaló” – olvassuk Szabó Lőrinc tudósításában. A versben pedig visszapillant a közelmúlt megpróbáltatásaira – „Véres szüret volt és a vad vadászok / Még mindig egymást lesik, keresik,” –, majd a reménykedés hangján tekint a jövőbe: „... várom, amíg megvirrad megint.”

Szabó Lőrinc Az Est riportereként 1924 októberében is megfordult Szegeden. Juhász Gyulával ugyan most nem találkozott, de cikkében többször is hivatkozik rá. Különösen érdekes, ahogy Juhász irodalomszervező törekvéseiről tudósít: „Juhász körül egész lelkes fiatal gárda alakult ki: József Attila mellett, aki most a szegedi egyetem hallgatója, Hontot, Aknait, Bercelli Anselm Károlyt és Szabadjait hallottam különösebben emlegetni” – vagyis az 1922-es *Lírai antológia* szerzőit.<sup>6</sup>

Juhász Gyula első megnyilatkozása Szabó Lőrincről – s ez ma furcsának tűnhet – elutasító. Szabolcsi Miklós 1961-ben Szegeden előadott tanulmányában – *Juhász Gyula-problémák* – elsőként figyelt fel a költő akkoriban keveset emlegetett *Vojtina új ars poétikája a fiatal költőkhöz* című versére.<sup>7</sup> A vers egyes részletei Erdélyi József, József Attila és legszembetűnőbben Szabó Lőrinc lírai törekvéseit bírálják. Idézem:

„... nem lehet, mit most sokan kívánnak,  
A kultúrát a porba dönteni.  
Vajúdik és szül még e szörnyű század,  
De nem halódik, ami isteni. [ . . . ]  
Minek kultúra? Úgyis kannibálok  
Vagyunk, legyünk hát: ez önismeret!  
Arany gazdája verte így vetését,  
Én már, lehet, konzervatív vagyok,  
De megtartom, mit bízván és remélvén  
Reánk testáltak bölcsek és nagyok!”

Az „Úgyis kannibálok vagyunk”: félreérthetetlen utalás a *Kaliban!*-ra, de akár a *Föld, erdő, isten* Babitscsal perelő költeményeire is. Kabdebó Lóránt szerint e vers a Babits–Szabó Lőrinc-vitának, a két költő évekig tartó eltávolodásának és a kirobbant nemzedéki harcnak egyik dokumentuma s egyúttal szegedi visszhangja.<sup>8</sup> Juhász Gyula töretlenül megőrizte Babits iránti szeretetét, így a vers költőbarátja iránti gesztusként is felfogható. A „Szabó Lőrinc-ellenesség” nem tartott sokáig, hisz 1926 őszén Juhász Gyula egy tréfás cikkében a Rabindranath Tagore-kultusz túlzásain élcelődve az indiai költőnél eredetibbnek, érdekesebbnek tartott magyar költők közé sorolta Szabó Lőrincet is.<sup>9</sup>

1927-ben Szabó Lőrinc – kényszerűen megválván ideiglenesen Az Est-lapoktól – folyóiratot indított, a *Pandorát*. Alkalma lett volna – mint 1919-ben Békés Istvánnal tervezte – Juhász Gyulát is megnyerni munkatársul, lapja azonban Az Est-lapokban induló fiatalok (a „Mikes-fiak”) fóruma lett, így a szegedi költőt nem szerepeltette. Szabó Lőrinc ez év novemberében találkozott másodszor Juhász Gyulával, a debreceni Ady Társaság alakuló ülésén. A díszvendégek – Babits és Juhász – között Szabó Lőrinc ezúttal is a legfiatalabb. Babits először jön Debrecenbe, írja Kardos Pál a Debreceni Független Újság november 27-i vezércikkében (*Költők köszöntése*). Juhász Gyula, akiben „nemes összhangban együtt a modernség s magyarság, a haladó akarat és a múlt iránti tisztelet”, a Tisza mellől, legmodernebb városunkból érkezik. „Szeged lelkét hozza ő Debrecenbe – folytatja Kardos kissé patétikusan – s jöttére a két legnagyobb város, a két nagy alföldi metropolisz szívének össze kell dobbannia.” Szabó Lőrinc pedig – hazajött. „Hazajött mint szerző és gyarapító fiú, hiszen költészete rá a bizonyosság, hogy gazdagodott nagy, tiszta érzésekben; munkái mutatják, hogy a tudásnak magasabb fokára hágott, hirdetett igéi igazolják, hogy lelkében csak erősödött a ’protestáló hit s küldetéses vétő’, – idézi Adyt s végül a város nevében megköszöni a jeles vendégeknek, „hogy jöttek

<sup>6</sup> Az Est, 1924. okt. 19.

<sup>7</sup> In JGyE 591.

<sup>8</sup> KABDEBÓ Lóránt, *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*. Bp. 1970. 190–191.

<sup>9</sup> JGyÖM 7:317.

meggyújtani a lángot, amely száz meg száz szívből együtt dobban ma fel a modern magyarság nagy vezéréért, az ötvenéves *Adyért*.<sup>10</sup>

Itt emlitem meg, hogy Szabó Lőrinc, debreceni barátjának, Kardos Pálnak levélvázlatot küldött, amikor a debreceniek Babits Mihály meghívását tervezték,<sup>11</sup> valamint azt is, hogy fennmaradt a Társaság elnöke, Juhász Géza és főtitkára, Kardos László által írt, Juhász Gyulát közreműködésre felszólító levél is.<sup>12</sup>

Juhász Gyula 1928 januárjában Ady kapcsán írja le ismét Szabó Lőrinc nevét: „Menekülni kellett [Ady] hatásától, a múltba vagy a jövőbe. Kassák Lajos és Szabó Lőrinc ez utóbbit tették.” Juhász a továbbiakban érdekes képet rajzol a fiatal generáció költőelődeiről – ez azonban messze vezetne témánktól.<sup>13</sup>

Egy Ady-ünnepély, a *Híd* körül csoportosult magyarországi, erdélyi és csehszlovákiai fiatalok Ady-ünnepé alkalmából találkozott legközelebb a két költő, ezúttal Budapesten. Juhász Gyula az 1928. május 19-én és 20-án rendezett ünnepség szónoka, az ekkor kiadott *Ifjú szívekben élek* című röpiratnak pedig munkatársa volt. Szabó Lőrinc ez ünnepségről tudósítást írt a Magyarországra, Juhász Gyulával pedig, kivel valószínűleg Debrecenben barátkozott össze, ellátogatott az Ernst-múzeumba. Erről az Ady Társaság Tóth Árpád-emlékünnepéről 1928. október 18-án többekkel együtt küldött képeslapról értesülünk: „Mikor találkozunk megint az Ernst-múzeumban, kedves Gyula? Addig is (sokáig) ölel igaz hived, Szabó Lőrinc”.<sup>14</sup>

Juhász Gyula 1928-ban csupán az Ady-ünnepség idején járt Budapesten. Május 5-én nyílt meg az Ernst-múzeumban a Magyar–Francia Társaság védnöksége alatt a párizsi Société du Droit des Auteurs rendezésében a *Francia nagymesterek* című kiállítás, melyen a két költő többek között Cézanne, Renoir, Bonnard, Matisse, Utrillo és Picasso remekműveiben gyönyörködhetett.<sup>15</sup>

1928 Juhász Gyula utolsó, viszonylag zavartalan esztendeje. Százötven (!) cikket és huszonnyolc verset publikált és – mint említettem – közéleti férfiúként is szerepelt. 1929 februárjában viszont a budapesti, Kékgolyó utcai Swartzer-szanatórium lakója lett, ahol, Szabó Lőrinc emlékezése szerint, a két barát „különleges, forró közelségbe” került.

Szabó Lőrinc éppen ebben az időben költözött új – az első saját – lakásba, a közeli Németvölgyi útra. A hely tehát, ahol Juhász Gyulát ápolták, nem esett messze otthonától. Szabó Lőrincnek saját, friss emlékei is voltak a sanatóriumról: 1928 novemberében ott ápolták feleségét, öngyilkossági kísérlete után.<sup>16</sup> Kabdebó Lóránt szíves közléséből tudom, hogy a költő valósággal megszojtotta feleségét a Siestából – felesége kapcsán későbbi emlékezéseiben így emlegette a sanatóriumot –, hogy a kibékülés és a Korzáti Erzsébettel tervezett végleges szakítás után szinte ha új életet kezdjenek. Néhány hétre csepeli barátainál húzták meg magukat, majd 1929 februárjában a már említett új lakásba költöztek.

Innen látogatta meg Szabó Lőrinc Juhász Gyulát, „az ismerős jogán és csak később”, mint írja emlékezésében.<sup>17</sup> Juhász Gyulát régi barátai ekkoriban már mellőzték; nincs adatunk például Kosztolányi és Babits vagy a neuraszténia gravisszal viaskodó József Attila látogatásairól. Ekkor jelent meg a költő betegágynál Szabó Lőrinc. Emlékezésében bizonyára több látogatás tapasztalatát összegezi. Tavasz lehetett, április eleje vagy közepe az első látogatás idején. „Mint egy kínlódo tárgy, ült mellettem a kertes udvar egyik padján; nagy kérére felkelt, és lassan, gépiesen sétálni kezdett.” A beteg barátot nehéz volt szóra bírni s ekkor Szabó Lőrinc, elkeseredésében különös terápiába kezdett. „Azonosítottam magamat a beteggel – írja –, igazat adtam minden komorságának, hogy ingereljem. – Állj bosszút a kínzódon azzal, hogy nem veszed tudomásul! Kezdd figyelni agyadban az iszonyúság férgeit, és mondd neki azt, hogy 'nem fáj, hanem érdekel!'” – vagyis a

<sup>10</sup>Vö. [KARDOS Pál?], *Feledhetetlen ünnepe volt Debrecennek a vasárnapi Ady-nap. Babits Mihály, Juhász Gyula, Szabó Lőrinc hódoltak az ötvenéves Ady emlékének*. Debreceni Független Újság, 1927. nov. 29.; KARDOS Pál, *Költők jártak Debrecenben*. Alf. 1961/3. sz. 127–132.

<sup>11</sup>*Szabó Lőrinc–Kardos Pálnak*. Bp. 1927. nov. 23. in SZABÓ Lőrinc, *Napló, levelek, cikkek*. Szerk. KABDEBÓ Lóránt. Bp. 1974. 182.

<sup>12</sup>JGYÖM 3:300.

<sup>13</sup>JGYÖM 8:147.

<sup>14</sup>Móra Ferenc Múzeum, ltsz.: 55.896.

<sup>15</sup>Az Ernst-Múzeum kiállításai. XCVII. Bp. 1928. márc. A májusi kiállításról a katalógus hátlapján olvashatunk.

<sup>16</sup>KABDEBÓ Lóránt, *Vékesné Korzáti Erzsébet emlékezete*. Kort. 1980/5. sz. 782–783.; KABDEBÓ Lóránt–KELEVÉZ Ágnes, *Ismeretlen Szabó Lőrinc-dokumentumok*. UI. 1980/11. sz. 79–84. *Szabó Lőrincné naplója és levelei 1928. augusztusától október 31-ig*. Kézirat.

<sup>17</sup>L. a 3. számú jegyzetet.

később Németh László által is megfogalmazott „gályapadból laboratóriumot!” – elvét ajánlotta költőtársának. „Lelki technikát vázoltam föl, módszeret rögtönöztem, felnagyítottam a magam hasonló kínjait, és magasztaltam kedvelt lelkigyakorlatomat, a buddhista önmegváltást: a fájdalom vállalását és megsemmisítését. Ijesztő dolgokat találtam ki magamról az élet gonoszságának és aljasságának példázására, egy részüket nem is kellett kitalálni. [...] Sejtlemem sincs róla, hol futott össze a határ a valóság és hipnotizáló ihlet között.” Költőket idézett – „emlékszem, milyen sokat segített Baudelaire...”<sup>18</sup>

A háromórás beszélgetés eredményes volt: a beteg megszólalt és újabb látogatásra hívta barátját. Szabó Lőrinc ötször vagy hatszor ismételte meg ez ihletszülte sajátos „kezelést”, egyre jobban elnyervén Juhász Gyula bizalmát. Egy alkalommal – Péter László szerint május elsején<sup>19</sup> – Juhász Gyula kísértél Szabó Lőrinc társaságában a szanatóriumból. Villamosra ültek és ellátogattak a „budai öskertbe”, a farkasréti temetőbe, Tóth Árpád sírjához. „Gyermekek szavakkal a szomszéd halottól 'kértünk kölcsön' egy-egy szál virágot, és azt tettük le Tóth Árpád sírjára.”<sup>20</sup> Időben előre szaladva: Juhász Gyula 1929 novemberében is ellátogatott Tóth Árpád sírjához, bár ekkor minden bizonnyal más kalauza akadt. E látogatás emlékét idézi az 1930-ban írt *Tóth Árpád sírjánál* című költemény. Szabó Lőrinc és családja – s ezt bizonyítani fogom – Juhász Gyulával pesti kezelésének csak első hónapjaiban – 1929. június 22-ig – tartotta fenn a kapcsolatot.

„A legközelebbi kirándulás főeseménye az volt – írja Szabó Lőrinc –, hogy a beteg költő eljött ebédelni hozzánk a Némethölgyi útra.” Juhászra – mint Szabó Lőrinc várta – jótekonny hatással volt a polgári otthonnal és családi élettel való ismerkedés. Ebéd előtt hármasan sétáltak Kisklárával s az ebéd is jól sikerült; Juhásznak „a palacsinta különösen ízlett” – emlékszik a látogatásra 1937-ben Szabó Lőrinc.

A költő két-három látogatásról tud még, majd megjegyzi: „Az intézeti korszak utolsó szakaszáról nincs emlékem; lehet, hogy belefáradtam és elmaradtam.”<sup>21</sup>

A Szabó–Juhász kapcsolat következő dokumentuma egy Szegedről küldött fénykép: „Szabó Lőrincnek, régtelen hálával: Szeged, 1929. XII. 25 Juhász Gyula”.<sup>22</sup> A képet és első levelét december 27-én postázta „Kilényi Irma, Juhász Gyula titkára” –, aki így írta alá sorait. A dedikáció indítékára is fényt vet a levél: „Az Ön Pesti Naplóbeli karácsonyi költeményét – tudósít a titkár – nagy elragadtatással olvasta [Juhász Gyula] s állította, hogy ezt Ő inspirálta. 'Lásd, valahogy ezt a verset én éreztem, s Szabó Lőrinc írta meg' – mondta másnap.” Megható olvasni az emberek közül kirekesztett – s részben önmagát kirekesztő – költő üzenetét: „Igen gyakran beszélget Önrel, felejtethetetlen emléke az Önnél töltött nap” – fejezi be levelét Kilényi Irma, Juhász Gyula szíves üdvözlését tolmácsolva.”<sup>23</sup>

A levélben említett költemény a Pesti Napló 1929. december 25-i számában közölt Szabó Lőrinc-vers, *A első végtelenben*. A méltán híres költemény, az 1932-es *Te meg a világ*-kötet legjobb darabjai közé tartozik. (A költő monográfiája, Kabdebó Lóránt *Utak a belső végtelenhez* címmel foglalja össze Szabó Lőrinc 1927–1928 közötti műveit.) A verset Szabó Lőrinc már a kötet számára is jelentősen átdolgozta, az első közlésből idézek, melynek lapkivágatát Juhász Gyula mindhalálig megőrizte:

Szellemem néha a test árjába merül le  
és elivódva, mint a por, mit beveszek,  
nézi, bent, szivacsos éjszakába kerülve,  
hol a hús eleven tájai rengenek,  
nézi kábultan és mélyebben, mint szerelmes  
test tudja csápjait titokba nyújtani,  
azt a kegyetlen és örök gépet, amelyhez  
parancsait az ész hiába küldözi.

<sup>18</sup> SZABÓ Lőrinc, *Találkozások Juhász Gyulával*. 259.

<sup>19</sup> L. a 4. számú jegyzetet.

<sup>20</sup> Szabó Lőrinc, i. m. 260–261.

<sup>21</sup> Uo.

<sup>22</sup> Ifj. Szabó Lőrinc tulajdonában.

<sup>23</sup> MTA Ms 4682/259

„Állj meg!” kiáltom, és „Ne fájj” s „Tedd ezt!” – Hiába,  
a vak gép odabent csak zörömböl tovább  
és akaratomon belül, magába zárva,  
külön törvény szerint él bennem egy világ.

A vers folytatása – „—Utaztál valaha, álmodban, képzeletben, / a vér sodrán...” stb. – József Attila *Ódája* egyik előzményének tekinthető. Juhász Gyula azonban leginkább a „külön törvény szerint él bennem egy világ”-gal tudott azonosulni. Ezt bizonyítja a vers sajátosan Juhász Gyula-i áthangszerelése, a feltehetően a Szabó Lőrinc-vers megjelenése utáni napokban írt és Szabó Lőrincnek ajánlott költemény: *A Rém*

Bennem jár, hallom, mint kopog  
Álomtalan, vak éjeken,  
Kopog, dobog, indul, megáll  
És jár tovább hűségese.

Figyeli néha: alszom-e?  
Figyelem néha: alszik ő?  
Felettünk ápolónk viraszt,  
A végtelen és bús Idő.

Hiába várok, nem pihen,  
Kopog, dobog, jár, kél a Rém,  
S álomban is hallom, amint  
Föl és lejön, megy, feketén.

Már néha azt hiszem; no most  
Vállamra teszi újait.  
De nem. Megint indul, megáll,  
Megáll és indul. Árnya int...<sup>24</sup>

A verset – betegsége önlátletétét – Juhász Gyula nem véletlenül szánta a Pesti Naplónak, ahol Szabó Lőrinc ihlető költeménye is megjelent. Kilényi Irma 1930. január 17-én egyenesen arra kéri Szabó Lőrincet: „nézzén utána, megkapta-e a Pesti Napló Juhász Gyula közlés céljából beküldött 'A Rém' című versét, s ha igen, miért nem keríti sorját. Gyulát nagyon bántja, egyrészt mert azt képzeli, olyan rossz a vers, hogy nem lehet közölni, másrészt mert Szabó Lőrincnek van ajánlva s Önnek akart örömet okozni vele.”<sup>25</sup>

Mielőtt a vers sorsát végigkövetnénk, olvassunk bele a Kilényi Irma 1929. december 27-i soraira érkezett válaszlevelekbe. Juhász Gyulának külön-külön írt Szabó Lőrinc és Szabó Lőrincné, Kilényi Irma híreit ugyan- csak Szabó Lőrincné köszönte meg, újabb értesítéseket kérve. (A levelek dátuma: Budapest, 1930. január 12.<sup>26</sup>)

„Kedves Juhász Gyula – írja Szabó Lőrincné –, igazán nagy örömet szerzett, hogy elküldte a fényképét és megüzente, hogy nem érezte [magát] rosszul minálunk. Ha ezt akkor mondja meg, föltétlenül forszíroztam volna, hogy többször átjöjjön hozzánk, hisz oly közel voltunk egymáshoz. [...] Tudja, hogyan értesültünk hirtelen elutazásáról? Mikes Margit, a húgom – talán ismeri a verseit – sokszor akart Lőrincel vagy nélküle bemenni magához. Egy nap vett egy cserép virágot s bement, egymagában. A portástól tudta meg, hogy maga két nappal előbb hazament Szegedre. Ezután íratja meg Lőrinc a maga hazamenetele hírét a Magyarországbán.”

Juhász Gyula, tudjuk, 1929. június 22-én utazott haza. A Magyarország június 26-án valóban hírt adott a költő gyógyulásáról. Sajnos a javulás nem volt tartós, Juhász Gyula július 6-án visszament a Siestába. 1929. november 13-án ismét hazament, majd november 22-én beköltözött a szegedi Idegklinikára, melynek hosszabb- rövidebb megszakításokkal végleg lakója-kezelte maradt.<sup>27</sup> Szabó Lőrinc, mint a fenti adat is igazolja, 1929

<sup>24</sup> A kézirat alapján. Ld. MTA Ms 4705/88

<sup>25</sup> MTA Ms 4682/260

<sup>26</sup> Mindhárom levél a szegedi Somogyi Könyvtár Kilényi-gyűjteményében található.

<sup>27</sup> PÉTER László, i. m. 604–605.

őszén már nem kereste fel barátját. Kapcsolatuk a december 25-i vers következményeként folytatódott, Juhász Gyula kezdeményezésére.

E kitérő után egészében bemutatom Szabó Lőrinc Juhász Gyulához írt – egyetlen fennmaradt – levelét:

„Kedves Gyulám, – végtelenül jól esett megemlékezésed. A te képed az első írói fénykép, amelynek csakugyan örülni tudtam. Én is meg vagyok róla győződve, hogyne! hogy amit egymásnak a szanatóriumban panaszolgattunk, megmaradt bennem. Sőt azt hiszem, talán másutt is megmaradt a nyoma, bár egy kis kétségbeesésért és sötétségért igazán nem kell a szomszédba mennem. Közben nálunk nagy újság lett: december közepén megszületett a kisfiam. Mindnyájan megvagyunk, legjobban a kicsikék. A minap *csörögés* ebédnél eszébe jutottál a kis Klárának is! [Tehát a nevezetes ebédem nem palacsintát, hanem fánkot ettek – pontosíthatjuk az 1937-es emlékezést – T. J.] Szeretnék időnként biztosat és sokat tudni rólad. Kíváncsi és remélem a legjobbakat. Van még néhány jó könyvem, gyere fel értük. A viszontlátásig sok-sok szeretettel ölel igaz barátod és vetélytársad, Szabó Lőrinc.” [A költő kiemelései.]

Paku Imre, aki Kilényi Irma halála után sokat tett Juhász Gyula hagyatékának megmentéséért, az általa szerkesztett Juhász Gyula Emlékkönyvben közzétette Szabó Lőrinc két másik költeményét (*A belső végtelenben* viszont hiányzik kötetéből), a *Találkozás*-t, mely a Pesti Napló 1930. január 26-i számában jelent meg először, s a költő életében kiadott kötetekből hiányzik – jellegzetes, az önmegszólító típusú versek közé sorolható költemény; Juhász Gyulával való összefüggését nem látom igazoltnak –, és a Juhász Gyulának ajánlott *Halálfelelem* című költeményét.<sup>28</sup> Utóbbi szintén a Pesti Naplóban jelent meg először, 1930. május 25-én – dedikáció nélkül, majd Zolnai Béla szegedi folyóirata, a Széphalom közölte, immár a költőnek szóló ajánlással. (A Somogyi Könyvtár megőrizte mindkét vers lapkivágatát. Kilényi Irma szerint a verseket Szabó Lőrinc a Juhász Gyulánál tett látogatás hatása alatt írta. A *Találkozás* – bár bizonyára tetszett Juhász Gyulának – e feltételezést számomra nem igazolja.)

Szabó Lőrinc, aki 1919-ben a pesti Centrál kávéházban kötött barátságot Zolnai Bélával, munkatársa lett az 1927-ben induló folyóiratnak. Kilényi Irma már a Széphalom tervezgetése idején felhívta figyelmét öreg szakállas barátjára, Juhász Gyulára, aki „nagyon-nagyon mostoha elbánásban részesül minden lapnál”, és a mellőztetés az anyagiánál is jobban fáj neki.<sup>29</sup> Juhász Gyula valóban a Széphalom főmunkatársa lett, egyik – ifjúkori – versét például faksimilében közölte Zolnai. (A Széphalom szerkesztője 1930. január 3-án Münchenből tréfás, ultimátumszerű levelet küldött Szabó Lőrincnek, melyben bejelentette, hogy igényt tart *A belső végtelenben* átvételére.<sup>30</sup> A vers meg is jelent a január–februári számban.) Tudjuk, hogy Juhász Gyula mennyire szerette volna nyomtatásban látni *A Rém* című, Szabó Lőrincnek ajánlott költeményét. Feltételezem, hogy a Pesti Napló passzivitása után maga Szabó Lőrinc juttatta el Juhász költeményét Zolnaihoz, a maga nemrégiben már megjelent – Juhász gesztusát saját dedikációval viszonzó – *Halálfelelem* című költeményével együtt. Mindkét vers a Széphalom 1930 május–júniusi számában jelent meg, szépen dokumentálva a két költő barátságát.

Juhász Gyula és Szabó Lőrinc kapcsolata ezután néhány évig szünetelt, de 1930-ban és a következő évben Kilényi Irma – eleget téve Szabó Lőrincnek kérésének – időnként tudósításokat küldött Szabó Lőrincnek szegedi barátja állapotáról. Ezek a levelek elsősorban azért érdemelnek figyelmet, mert híven – néha szó szerint – idézik Juhász Gyula szavait, véleményét saját sorsáról és az irodalmi életéről. Így a más összefüggésben már említett 1930. január 17-i levélben a következőket olvassuk: „Higgye el, ez így van: az első Baumgarten lesújtott, a második feleml” – mondta a minap is. [...] Mindenesetre szegénykém sokat humorizál afőlött, hogy egy Baumgarten-díjas költő azt az – elmekórházban veszi át!”<sup>31</sup>

Szomorúbb hangulatot tükröz az 1931. január 1-i hosszú levél. „Semmi nem érdekli [Juhász Gyulát], csak az, hogy Róla mit mondanak, mit írnak, mikor és hol szavalják a verseit, s olyan féltékeny az újakra, a fiatalokra, Mécs Lászlóra és Illyés Gyulára, úgy hogy én laikus ésszel úgy vélem, az egész bajt valahogy itt kellene megfogni, erről az oldalról s nem az alkoholizmust és szexuális okokat kell a betegség kiváltóinak venni. Tudja, mit mondtott nekem az öszel? „Írigylem Ady Endrét, az legalább programszerűen tette tönkre az életét, de én még meghalni sem tudok, ahogy szeretnék!”

Kilényi ezután saját, a költő érdekében tett erőfeszítéseiről ír, majd így folytatja: „Az Ön levelét zsebre tette, nem olvasta el, éppen nagyon rossz órában volt akkor, sírva borult a díványra, hogy ő nem akarja az újévet megérni, majd ő segíteni fog magán addig s így, ebben a tónusban, – úgy, hogy nem is tudom, örült-e vele? [A

<sup>28</sup> JGyE 497–499.

<sup>29</sup> Kilényi Irma–Zolnai Bélának. Szeged, 1926. nov. 7. MTA Ms 4124/489

<sup>30</sup> MTA Ms 4683/113

<sup>31</sup> L. a 25. számú jegyzetet.



levél, dátumából következően, karácsonyi üdvözlét lehetett – T. J.] Mindenesetre nagyon kérem, ha ír még neki, a lehetőség szerint pesszimistikus hangnemből írjon, nem bírja el a más örömet; hogy más egészséges, az előtte főbenjáró bűn.” A hűséges titkár – talán önkéntelenül – megismétli Juhász Gyula Szabó Lőrincnek szóló dedikációját: „*Végtelen hálával* gondolok Önre, hogy így segít Gyulát szeretni”, majd lemondóan hozzáfűzi: „de most már látom, hogy még a szeretet is gyöngye, ha nem lehet vele Öt felemelni.”<sup>32</sup> [Kiemelés: T. J.]

Tudomásunk van róla, hogy Juhász Gyula szegedi fekete évei alatt gyakran emlegette Szabó Lőrincet. Így – ha nem is tökéletes – anagrammát készített a költő nevére – „bősz szobaőrző cibil” –; a más költők nevére írt anagrammák kéziratmásolatának hátlapjára Kilényi feljegyezte: „Juhász Gyula írta az idegklinika egy igen jó éjszaka után.”<sup>33</sup> Az Ilia Mihály által összeállított *Themata*-kötetben is megtaláljuk Szabó Lőrinc nevét, Juhász Gyula pesti és erdélyi művészbáratái között. (A följegyzés – megírásra váró témák jegyzéke – Ilia Mihály szerint valószínűleg 1929 márciusa után készülhetett.)<sup>34</sup>

Féja Géza 1934 márciusában Buday György, Magyar László és Tolnai Gábor társaságában meglátogatta Juhász Gyulát Fodor utcai lakásán – kihasználva a cerberusként őrködő Mama távollétét.<sup>35</sup> A látogatásra emlékezve évtizedekkel később megjegyzi, hogy Juhász „dicsérte Szabó Lőrinc nemrégiben megjelent verseit”<sup>36</sup> – valószínűleg az 1934 elején a debreceni Új Írók sorozatában kiadott *Válogatott versei*-t, melyből feltevésem szerint dedikált példányt kaphatott a költőtől.

Ugyancsak Magyar László kálauzolta el Szabó Lőrincet Juhász Gyula betegágyához 1936-ban, amikor a szegedi Bethlen Gábor Kör meghívására Féja Géza társaságában szerepelt a Tisza-parti városban. És megismétlődött a Siestából ismerős szituáció, azzal a különbséggel, hogy a fal felé forduló költőt most sokkal nehezebb volt rémei közül kiragadni. Juhász Gyula végül megszólalt, nemrégiben megjelent *Fiatalok, még itt vagyok!* című kötetéről is beszélt, ha pesszimistikusan is. Szabó Lőrinc jól tudta, minek örülne legjobban Juhász Gyula: „– Csakugyan azt hiszed, hogy csinálhatnék még valamit? – fordult aztán hozzám, én pedig, szinte átvéve az örültségét, mely tán nem is volt örültség, ott, a helyzet és a pillanat szuggesztíójában, sorokat próbáltam rögtönözni, verssorokat a tőle hallott közlések alapján, mintha őbelőle beszélnek. És már mosolyogtunk: két költő játszott a halál árnyékában, két felnőt, aki eltört gyerekjátékok darabjait illesztgeti és keresgeti.” Juhász Gyula annyira feloldódott, hogy Szabó Lőrinc két sorát is idézte: „Nyitott szemmel nézek bele / a rettenetes semmibe”.<sup>37</sup> Sajnos a költő egy év múlva valóban belenézett „a rettenetes semmibe”. Néhány nappal Juhász Gyula öngyilkossága előtt Szabó Lőrinc ismét Szegeden járt. Szombaton, 1937. április 3-án tervezte is barátja meglátogatását, de maga is beteg volt s azt sem tudta, hol találja Juhászt, otthon-e avagy a Klinikán. Kedden a lapokból értesült a tragikus hírről.<sup>38</sup>

Amit epilógusként az eddigiekhez fűzhetek, lényegileg a barátság egyoldalú, Juhász halála utáni folytatása Szabó Lőrinc részéről. Ennek első dokumentuma maga a költő többször idézett Válasz-beli tanulmánya, a *Találkozások Juhász Gyulával*. Szabó Lőrinc 1937. augusztus 31-én levélben fordult Juhász Gyula édesanyjához és kérte, hogy engedje át fia egy költeményét „Az Est idej karácsonyi ajándékkönyvébe, a Hármaskönyvbe.”<sup>39</sup> A kérésre a költő húga, Király Péterné Juhász Margit válaszolt, csatolva Juhász Illésné beleegezve sorait. Egyben megköszönte Szabó Lőrincnek „szegény jó Gyulánkról a Rádióban tartott meleghangú, szép megemlékezését” – ez majdnem azonos a Válasz májusi számában megjelent tanulmánnyal – és így folytatta: „Talán nem is tetszik tudni, hogy Gyula a legutolsó időben – ha néha sikerült egy félórásra beszédre bírnom – milyen szeretettel beszélt Önről. Én ugyanis naponta elvittem neki újságjainkat – 3–4 fővárosi lapot is – amelyeket ő, ha senki nem volt a szobájában végig olvasott. Egy ízben, pár héttel halála előtt az Ön egyik 'Az Est'-ben megjelent

<sup>32</sup> MTA Ms 4682/261 I–II.

<sup>33</sup> JGYÖM 8:491.

<sup>34</sup> JUHÁSZ Gyula, *Themata*. Szerk. PÉTER László. Jegyz. ILIA Mihály. Szeged, 1983. 47.

<sup>35</sup> FÉJA Géza, *A magyar költő véres könyve*. Látogatás Juhász Gyulánál, aki elmenekült az életből. A szerelem és Ady emlékei. Mo., 1934. márc. 21. Vö.: MAGYAR László, *Néhány óra Juhász Gyula önkéntes börtönében*. „Fiatalok, még itt vagyok...” címmel verseskötete jelenik meg. MH 1934. ápr. 1.

<sup>36</sup> FÉJA Géza, *Juhász Gyula rejtélye*. Kortárs, 1958/2. sz. 255.

<sup>37</sup> SZABÓ Lőrinc, i. m. 262–264. Vö. Szabó Lőrinc: *Nyitott szemmel*. P N 1933. júl. 9.

<sup>38</sup> Szabó Lőrinc: *Találkozások Juhász Gyulával*. 264–265.

<sup>39</sup> Móra Ferenc Múzeum. Ltsz.: 54. 150

verséről beszélt s mikor említettem neki, hogy azt véletlenül nem olvastam, kikereste s ő maga fel is olvasta.<sup>40</sup> (Valószínűleg a *Gyengeség* című március 7-én megjelent Szabó Lőrinc-vers nyerte el Juhász Gyula tetszését. A költőnek még a következő versei jelentek meg Juhász Gyula halála előtt 1937-ben: *Az Estben: Tél* – január 10.; *Barátaimhoz* – január 24.; *A zene* – február 13. és a *Hazafelé* – február 21-én.) A költő húga egyúttal felajánlja fivére *A Rém* című, Szabó Lőrincnek ajánlott verse kéziratát, Szabó Lőrinc pedig október 18-i válaszában köszönettel jelzi: „boldog volnék, ha Nagyságos Asszony elküldené kedves emlékeim közé a nekem dedikált Juhász Gyula-vers kéziratát.”<sup>41</sup> Ez ma a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában van, Szabó Lőrinc hagyatékának részeként.<sup>42</sup> Itt jegyzem meg, hogy Az Est Hármaskönyve 1938-as kötete közölte Juhász Gyula *Búcsú* című versét a Szabó Lőrinc által összeállított *Magyar költők a háború után* című versantológiában. Ennek Bevezetőjében Juhász Gyuláról is megemlékezik.

A következő, 1939-es Hármaskönyv részére kéziratot – szerelmes levelet és fényképet – kért Szabó Lőrinc – Kilényi Irmától. Szabó Lőrinc *Álom és valóság* címmel cikket írt a költő Anna-szereelméről, közölte Sárváry [sic!] Anna egyik utolsó interjút, két Juhász Gyulához frott ismeretlen szerelmes levelet (ezekről a kritikái kiadás kiderítette, hogy írójuk Gelléri Jolán volt) és az 1923. május 21-én Szegeden a Tisza-parton készült fényképet, ovális kivágásban.

Kilényi Irma ezután is felkereste leveleivel Szabó Lőrincet. Utolsó fennmaradt levelét 1942. február 22-én írta – ebben egy – egyelőre azonosítatlan – Szabó Lőrinc-emlékezés kéziratának megküldését kérte.<sup>43</sup> 1941. április 27-én – és máskor is – a Juhász-kultusz ápolásáért tett küzdelmes lépéseiről számol be. „Mert mondja, kedves, jó Szabó Lőrinc – írja –, hogyan lehetne ebben a bombázáporos tavaszban élni, ha nem így? Ez a kultusz az én 'óvóhelyem'.”<sup>44</sup>

<sup>40</sup> MTA Ms 4705/89

<sup>41</sup> Móra Ferenc Múzeum. Ltsz.: 54 129

<sup>42</sup> L. a 24. sz. jegyzetet.

<sup>43</sup> MTA Ms 4682/267

<sup>44</sup> MTA Ms 4682/265

## Erdélyi humanisták bejegyzései Brunfels Herbariumába

Bern város orvosától, Otto Brunfelstől (1488–1543) 1530-ban jelent meg az a háromkötetes, nagy latin botanikai munka (*Herbarium vivae eicones*), melynek egyik 1531–32-ben kiadott példányát a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára őrzi Q.83. jelzettel. Jelen írásunk célja e kötet kéziratos bejegyzéseinek elemzése, mivel úgy hisszük, hogy ezek az adalékok nemcsak a Melius Péter előtti botanikai ismereteinket egészítik ki, hanem feljegyzőiknek életrajzát is. A Herbarium két korai tulajdonosa ugyanis Sebastianus Pauschner és Joannes Lebelius voltak. A címlapra írt megjegyzés szerint:

„A füveknek és tábláknak ez a jeles és nagyon drága kötete Joannes Lebeliushoz, Sebastianus doktor szebeni orvostól, az ő hosszantartó betegségében jutott, saját használatára.”<sup>1</sup>

Kik voltak ők, hogy nevük olvasásakor érdemes megállnunk?

Sebastianus Pauschner az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője. Életével, munkásságával Borsa Gedeon foglalkozott,<sup>2</sup> aki a Szebenben megjelent orvosi munka keltezési idejét 1550 helyett<sup>3</sup> 1530-ra teszi. Pauschner nevét nemcsak a „Libellus de remediis adversus luen pestiferam” című munka őrzi meg, hanem egy számtankönyv is, melynek 1513-ból keltezett előszavából iskoláinak egyik helyére, Krakkóra következtethetünk.

Borsa Gedeon feltételezése szerint az orvostudományt Olaszországban tanulta ki, majd 1528-tól élete végéig Nagyszeben város alkalmazta. Születésének (1490–95) és halálának (1534–35) éve bizonytalan. A Herbarium tehát tőle került Lebeliushoz, aki korának ugyancsak művelt humanistája. Életrajzi adatai ugyanolyan hiányosak, mint Sebastianus Pauschneré.

Hans Wolf kutatása szerint<sup>4</sup> Lebelius<sup>5</sup> 1475–1485 között született Besztercén. Nevével János király 1527. január 25-én Esztergomban keltezett rendeletében találkozunk, ahol is a besztercei tanácsnak meghagyta, hogy Christianus Heyzt és Joannes Lebelius a kisdemetri plebánia közös birtokában védelmezze. De Lebelius nem maradt itt túl sokáig, s talán még ez évben Walthersdorfban, 1529-ben pedig már Nagyszebenben tűnik fel. Itteni működéséről is rendelkezünk egy adattal: 1540-ben „der dortige Spitalsprediger”-ként említették őt<sup>6</sup> úrvacsora ügyben. 1542-től Talmesch szász községben működött evangélikus lelkészként. Innen 1545-ben Budakra került. Itt írta meg alábbi *Memorabilia Transylvaniae* és *De Oppido Thalms*, *Carmen Historicum* című munkáját.

A „*Memorabilia Transylvaniae*”-nak csak a tartalmát ismerjük, de Johann Seivert – ki olvasta a munkát – véleménye szerint igen sok újat, történészek állításaival ellentétet tartalmaz. Hét részben tárgyalta Erdélyt: neveit, termékenységet és római gyarmatait, az erdélyi németek vagy szászok eredetét, az első német városok alapítását, Beszterce történetét és jelenlegi állapotát, Nagyszeben várost.<sup>7</sup>

<sup>1</sup>Hoc Herbarum et eius Iconum Volumen egregium, et percharum ad Johannem Lebellum a domino Doctore Sebastiano physico Cibiniensi in eius longius etatis(?) egrotatione pervenit ad usum proprium.

<sup>2</sup>BORSA Gedeon, *Sebastian Pauschner, az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkái*. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 27, Bp. 1963. 257–271.

<sup>3</sup>Eine kleine Unterrichtung, wie man sich halten soll, in der Zeit der ungütigen Pestillenz. Hermannstadt, 1530. – RMNy 10.

<sup>4</sup>WOLFF, Hans, Johannes Lebel, ein siebenbürgisch-deutscher Humanist. A segesvári evang. gimn. ért. 1893/94. 3–32. – Ism. HEINRICH Gusztáv, EPhK 1896. 87–91.

<sup>5</sup>Német nyelvű tanulmányban Lebel. Mi a latin névalakot használjuk.

<sup>6</sup>ROTH, Erich, *Die Reformation in Siebenbürgen* I. Köln–Graz, 1962. 102.

<sup>7</sup>L. a 4. sz. jegyzetét.

Másik művét Seivert ki is adta Szebenben 1779-ben. A „De Oppido Thalmus, Carmen Historicum”-ot Lebelius 1542-ben írta meg, s később, 1559-ben átdolgozta.<sup>8</sup> Ebben a latin nyelvű, hexameterekben írt munkában Talmács történetének keretébe egész Erdély történetét belefoglalta. A Seivert-féle kiadás az OSZK-ban megtalálható.<sup>9</sup>

Budaki tartózkodása idején egyházmegyéje esperesévé választották, ahol lelkesen védte vallását. Meggyőzését Bornemisza Pál püspökhöz és Kolozsvári Péterhez küldött levelei is jelzik. Majd, bizonynyal előrehaladott kora miatt, lemond hivataláról és Gensdorffa vonul vissza. „III. October, Johannes Lebelius, pius senex antecessor meus moritur in Gensdorff 1566.”<sup>10</sup>

A XVI. századi humanista szerző neve és ránk maradt munkája eléggé ismeretlen a kor kutatói előtt.

Herbáriumunk XVI. századi bejegyzései két kéztől származnak. Az egyik minden valószínűség szerint Pauschneré, aki a kötet – feltételezhetően – első tulajdonosa volt, a másik Lebeliusé. A Herbáriumban néhány XVII. századi kézírás is előfordul, ezekkel most nem foglalkozunk.

Lebelius kézírásának azonosítása egyértelmű, ő ugyanis nemcsak a címlapon nevezi meg magát a könyv új tulajdonosaként, hanem akkor is, mikor egyéni tapasztalatait hozza fel példaként egy-egy gyógynövény gyógyászati alkalmazásakor.

A Lebelius írásától eltérő korábbi és kiirtabb írásképet – a metszetek melletti magyar és néhány erdélyi szász növénynevet – majdnem bizonyosan tarthatjuk Pauschner kezétől származónak. Jelen kötetünk kiadási éve 1531–32, s Pauschner – mai ismereteink szerint – 1534–35-ben „hosszas betegség” után már nem él, magyar növénynevei botanikatörténetünk Melius Péter előtti időszakának első emlékei közé tartoznak. És mivel nyelvemlékeink határára esők ezek az elnevezések, s olyanok is akadnak közöttük, amelyeknek itt található a legkorábbi előfordulása, közülük őket:

*I. Herbarum vivae eicones . . . Argentorati 1532, Jo. Schottus*

wtyfw	– Plantago Maior
fekete hwnyör	– Helleborus Niger
wyzyteok	– Nenujar, Claus Veneris etc.
Martý Lapwh	– Personantia, Lappa, Ungula caballina
farkas Alma	– Aristolochia
kýgyó trank kýgyó wýragh	– Aros, Serpentina minor, Luff minor, Iarus, Barba Aaron
kýgyó trank sunt serpentarie	– Colubrina
kapothnyak	– Asarvm
Nadál fw	– Symphyton, Petraeum, Consolida Minor
Sanikor	– Diapensia
Zarka lab	– Consolida Regalis
Sarlo lewele fw	– Betonica
Zenth georgh fw vel vyraga	– Herba Paralysis
feoldj fwsth	– Fumus terrae
Rokamonya	– Satyrion mas
Eokeor Nyelw	– Buglossa sylvestris
Zapora fw	– Verbena Masculina
Chyalyan	– Urtica
Pezertze	– Marrubium
Borosthyán	– Hedera Terrestris
Atraczel	– Cynoglossa minor
szaazfw vel folyo fw	– Vinca Pervinca

<sup>8</sup> De oppido Thalmusch. Carmen historicum. (Ed. Joannes SEIVERT.) Cibinii, 1779.

<sup>9</sup> Ma már ez a kiadás is ritka, mindössze öt példányt ismer az OSZK nyilvántartása. OSZK-jelzet: 217 914.

<sup>10</sup> Heinrich (4. sz. jegyzet), 88.

galambegý  
 Ronthofw  
 Mayfw  
 Wad len  
 Ebteý  
 Malwa  
 Confreyt magh  
 Basilicom  
 feyer lilium  
 Basa rosa, Peonia  
 Isten Zakala  
 Belendfw  
 poleýfw  
 Sar fw  
 Ewt wýný fw  
 were hwlo fw  
 chýwkwem  
 Konkotý  
 anyá fw  
 Wraticokoro  
 Eb kapor  
 Pýnponýa

— Persoliata mascula  
 — Saxifragia  
 — Hepatica  
 — Linaria  
 — Esula  
 — Malua hortensis  
 — Coriandrum  
 — Basilicvm  
 — Lilium Conuallis, uel syluestre Lilium  
 — Rosa Benedicta, Herba casta (kézirással)  
 — Capillus Veneris  
 — Hyoscyamus  
 — Pulegium  
 — Catapucia  
 — Quinquifolium  
 — Chelidonia  
 — Anagallis  
 — Nigella  
 — Matricaria  
 — Tanacetum  
 — Cotula foetida  
 — Buphtalamon

## II. Novi herbarii tomus . . . Argentorati 1531, Jo. Schottus

Borosthyán  
 kechke zakal  
 hwnýor  
 kw rontho fw  
 keomýn  
 kakukffw  
 war fw vel gerynd fw  
 Nadaly fw hec Quoque est  
 species consolidaria wad salua  
 kertý zeoleo vel Eb zeoleo  
 Eoth lewele fw  
 Eper lewel  
 Eztragh orra  
 Zarwas Nýelw  
 Zenth Benedek füwe  
 wýzy lilium, Sarga lilium  
 Lapwh  
 kýralý koronaya  
 Bogachkoro  
 Soska vel sosgyan  
 Malwa  
 feketewrein (?)  
 Wratykh koro  
 polipodium papragh  
 Kadla fw vel kýralne azzoný  
 kapoztaya fordolo fw vel  
 Wad Nardus

— Hedera  
 — Caprifolium  
 — Pulicaria mascula  
 — Parietaria  
 — Floniculum  
 — Serpillum  
 — Scabiosa  
 — Solidago  
 — Eupatorium  
 — Solatrum, Solanus, Maurella etc.  
 — Pentaphyllon maius  
 — Fragaria  
 — Rostrum ciconie, Acus Muscata (kézirással)  
 — Scolopendrium  
 — Garyophyllata  
 — Acorus  
 — Lappa  
 — Melilotvm  
 — Bartendystel  
 — Acetosa  
 — Malva  
 — Artemisia  
 — Tanacetum  
 — Filicula  
 — Valeriana



A Herbarium Pauschnertől nem véletlenül került Lebeliushoz, aki ez időben ugyancsak Szebenben volt kórházi lelkész és orvos (?). Weszprémi István így írja: „Sebestyén mester, szebeni orvos és botanikus, Lebelius János erdélyi gyakorlóorvos tanítója.”<sup>11</sup>

Hogy Lebelius orvos lett volna, arra biztos adatunk nincsen, az azonban bizonyos, hogy Lebelius sok helyen utal az általa is alkalmazott gyógymódra, például mikor idősebb fia 1546-ban, a beszercei piacról Budakra hazatérés közben véletlenül a kocsirol az útra esett, és a nehéz kerék átment rajta, s összetörve félholtan került haza.<sup>12</sup>

Lebelius fiatakoráról, mint már jeleztük, eddig nem tudtunk semmit, s így a botanika és orvostudomány iránti érdeklődését részben Sebastianus Pauschner orvoshoz fűződő ismeretségével, részben széles körű érdeklődésével magyarázhattuk. Megjegyzéseiből azonban most több is kiderült: tanulmányokat folytatott Krakóban, s valószínű Olaszországban. A kötet elején Brunfels felsorolja azon szerzőket, akiket leggyakrabban idézett művében. Lebelius néhány név mellé megjegyzéseket fűzött:

*Nicolaus Leonicens* „inter medicos Italie praestantissimus. Vidi hunc Bononie semel, Anno 1518.”

*Joannes Vigonius* „hunc Joannem de vigo Januensem medicum Anno domini 1518. comperi et vidi Rome apud Cardinalem S. Sixti agentem.”

Ezek szerint Lebelius 1518-ban nemcsak Bolognában volt, ahol – szerinte – Itália legjelesebb orvosát láthatta, hanem Rómában is megfordult, ahol a Szent Sixtus kardinálisánál egy másik neves orvossal találkozhatott.

Más helyütt pedig krakkói iskolaéveire emlékezik vissza, amikor a nyomtatott szövegben Cristophorus Hegendorff néhány megjegyzését olvasta a halak eredeti nomenclaturájáról. Azt állítja, hogy Hegendorff iskolatársa volt, s együtt tanultak, mikor még fiatalok voltak, Krakóban, 1506-ban, Joannes Glagovius magiszternél.<sup>13</sup> Vajon azzal a Hegendorff-fal tanult együtt, akinek 1527-ben megjelent három nyelvű „Rudimenta” című munkáját Sylvester János értelmezte magyarul?<sup>14</sup> A krakkói egyetem matrikuláiban egyikük neve sem szerepel, de ez nem zárja ki, hogy ott jártak egyetemre.<sup>15</sup>

A marginális megjegyzések orvosi tapasztalatokat, botanikai megfigyeléseket, életrajzi adalékokat tartalmazó utalásaiban két történelmi vonatkozású is akad. A Ferdinánd császár származását leíró soroknál érdekesebbek a Gosztonyi János győri püspökről szólók:<sup>16</sup> „Ez a ferrarai Mainardus doktor egykor orvosként tisztelendő Gosztonyi János győri püspök úrnál élt, aki (ti. Gosztonyi) később erdélyi fejevári püspökké lett és Zápolya János magyar király által Kolozsvárról nyomorultul meggyilkoltatott”. Ezt az adatot Weszprémi István felhasználta Mainardus doktor életének leírásakor.<sup>17</sup>

<sup>11</sup> WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Második száz, 2. rész. Ford. Kővári Aladár. Bp. 1968. 945.

<sup>12</sup> *Nimirum οὐμφύτων* grecanice appellata: a consolidatione: quia fractos aut contusos artus consolidet, quod ego Jo. Leb. (Joannes Lebelius) in filio meo anteriori natu, mirifice probavi Anno domini 1546 cum de Emporio Bistriciensis Budacum reversurus: casu e quadriga in via lapsus: onusta rota per medium δὲ ἀσφαλματιον perambulante: contusus: semianimis domum veheretur. (I/77.) – Az idézett hely megadásában római számmal a Herbarium kötetszámát, arab számmal pedig az azon belüli lapszámot jelöljük.

<sup>13</sup> *Iste Christophorus Hegendorffinus fuit Cracovie Conscholasticus meus, una litteris incumbentes, dum adhuc essemus adulescentes. Anno domini 1506. sub magistro Joanne de Glagovia. (III/11.)*

<sup>14</sup> RMNy 7.

<sup>15</sup> A nehézség inkább abban van, hogy a Rudimentát író Hegendorff a szakirodalom szerint 1500-ban született. Vajon nem korábban?

<sup>16</sup> *Iste Joannes Mainardus doctor ferrariensis egit olim Medicum Apud Reverendum Dominum Joannem Gosthon Episcopum Jauriensem, qui postea Episcopus Albensis Transilvanensis effectus est et a Joanne de Zapolya Rege Hungarorum Colusvarii misere trucidatus. (III/40.)*

<sup>17</sup> Vö. WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Első száz. Ford. KŐVÁRI Aladár. Bp. 1960. (Weszprémi adatfelhasználása helyes, Kővári fordítása pontatlan.) – A bejegyzést megőrző Herbarium a debreceni Református Kollégium Könyvtárába Kazzay Sámuel debreceni patikus (Weszprémi barátja) gyűjteményéből került. Kazzay kéziratos katalógusában (OSZK Kézirattára, Fol. Lat. 11.) szintén megemlíti Lebelius bejegyzéseit.

Lebelius szerteágazó figyelme nemcsak az egyes növények elterjedtségére,<sup>18</sup> hanem például a főzésben való felhasználására is kiterjedt.<sup>19</sup> Megemlíti olyan ételt, melyet Rómában evett,<sup>20</sup> vagy amely Konstantinápolyban általános és jóízű.<sup>21</sup> Többször utal hazai főzési szokásokra.<sup>22</sup>

A bejegyzések érdekességét a gyakorlatban használt receptek leírása csak fokozza. Például a csípőcsont és a lágyéki,<sup>23</sup> a vadhús,<sup>24</sup> a vérfolyás<sup>25</sup> vagy a gyomorbántalmak<sup>26</sup> elleni experimentumok. Nem ritkák nála az ilyen észrevételek sem: „Ilyen fa (ti. Resina lentiscina, Mastyx) volt Danielis Zsuzsanna kertjében”;<sup>27</sup> „nálunk a hegyek alatt vadon nő (Oleum petroleum)”;<sup>28</sup> vagy „Erdélyben közönségesen ismert fák, folyópartokon a szokásos nagyságra nőnek (Bacce Lauri)”<sup>29</sup> stb. Az olaszkölesnél jónak látja odaírni: „Fenich a románoknál és Erdélyben vetik”<sup>30</sup> Gyakran olvashatunk érdekességeket a Brunfels által idézett orvosokról.<sup>31</sup>

Végezetül felhívjuk a kutatók figyelmét arra, hogy a Herbárium III. részében gyakran adja meg Lebelius a tárgyalt növények erdélyi száz, román, sőt néhol még török nevét is.

Hübert Ildikó

#### Újabb adatok az Árgirus-széphistóriához

Nagy Péter még kéziratban szíves volt megmutatni nekem Árgirus-tanulmányát.<sup>1</sup> Ötletekben, új feltevésekben gazdag dolgozatában (többek között) a széphistória kezdőszakaszainak régebbi értelmezéséhez tér vissza. Eszerint Gyergyey Albert itt nem azt mondja, hogy az Árgirus-históriát olaszból fordította, hanem azt, hogy korábban olasz krónikákból tündérországról szóló históriát fordított, ezúttal viszont ifjú Árgirusról fog szólni:

A tündérországról bőséggel olvastam  
Olasz krónikából, kit megfordítottam,  
És az olvasóknak mulatságul adtam,  
Magyar versek szerint énekbe foglaltam.

Leszen most beszédem ifjú Árgirusról...<sup>2</sup>

<sup>18</sup> II/73. A De nasturtio mellé írva: Similiter utuntur Polonici, Bohemici, Hungarici et Transsilvani populi, praecipue Saxones...

<sup>19</sup> III/16. A Lampsana Brassicae generis, alias napiumhoz: Barcz odder vrsun brauca. Brauca vrsina Beren klaw odder Barcz. Die Polaken machen ein Saur koch drauss.

<sup>20</sup> III/10. A Purpureae, Buccinae, Ioniae, Myaces, Tellinae...-hez: Tellure seint die kleine weisse schnecken, die man wie die krewsen kocht. vnd ist in Italia. Zu Rom hab ich ir gessen.

<sup>21</sup> III/10. A Conchula Iudica, Blacta Byzentia-hoz: Constantinopolische schmecken. A sorok közt: Zu Constantinopel sein diese vast gemein vnd gut zu essen.

<sup>22</sup> III/16. Az Asparagi-hoz: Spargia. satis in transilvania editur in vere pro acetosa et coquitur cum caribus.

<sup>23</sup> II/74. Contra dolores Coxarum et lumborum Juvamentum praesentaneum. Ego Joannes Lebelius in hac passione, coctam applico Inulam Campanam cum aceto et polenta addito Nasturtio, exulcerat quidem forinsecus cutem magno cum ardore... pro certo experimento hunc ascripsi.

<sup>24</sup> III/9. Licium ist ein safft von diesem baum, dass man braucht aus dem apoteken für das wilde fleisch in der nasen Polypus genant.

<sup>25</sup> III/25. A Sanguinaria, Weggrass-hoz: Transsilvanenses appellant Denengrass. stupe den Blutfluss der Kinder so man(?) drinn(?) badet.

<sup>26</sup> III/43. A De rheubarbaro-hoz: Experimentum Joannis Lebelii de Rheubarbaro. Nota. Et ego apud Stomachicos tali mixtura usus sum...

<sup>27</sup> III/7.

<sup>28</sup> Uo.

<sup>29</sup> III/8.

<sup>30</sup> III/15.

<sup>31</sup> Pl. III/81, 141.

<sup>1</sup> Azóta megjelent.

<sup>2</sup> A História szerzők között van néhány, aki azonos módon indít: előbb utal korábbi munkásságára, majd bejelenti, hogy ezúttal miről fog szólni. Valkai András pl. a János pap császárnak birodalmáról szóló históriájáig így kezd:

Az alább felsorolandó három adat mintha harmonizálna ezzel az értelmezéssel. Az első adatot más összefüggésben már idézték. Kevendi Székely Lukács fia Nádasdy Tamásnak Gyalun, 1554. március 8-án: „Az k. Isten legyen vellünk és vigyen engemet ki ez tendér országból, noha szép Illonám nincsen, de azért örömet kimennék.”<sup>3</sup> Az utalás azért nem vonatkozhatik az Árgirus-széphistóriára, mert abban a tündérlánynak nincs neve. Őt csak Piskolti István, a história XVIII. század végi átdolgozója nevezte el – feltehetőleg a tündérmesék hatására – Tündér Ilonának. Az ilyesféle utalásokat folkloristák népmesékkal, irodalomtörténészek széphistóriákkal szokták kapcsolatba hozni. A „Királyfia Kis Miklós”-ra utaló helyeket Honti János például a Táltospárbaj és tejfürdő meséjére, Tarnóc Márton egy elveszett széphistóriára vonatkoztatta.<sup>4</sup> Az adatok inkább Tarnócot látszanak igazolni. Amikor a fentebb idézett helyet megmutattam Dégh Lindának, ő is népmesére, Tündérszép Ilona meséjére gondolt, s az adatot idézte is a mese általa gyűjtött variánsának jegyzetében.<sup>5</sup> En persze mint irodalomtörténész, azt hiszem, hogy Székely Lukács egy a maga idejében jól ismert széphistóriára utalt levelében. (Netán Gyergyei elveszett, tündérországról szóló históriájára??)

A következő adat egy 1575-i levélből való: „Post scripta adak megh te kegelmednek keet leweleth egyk keolte 7 Juny az masyk 8 Juny az may napon de igaz wgyan wgyon dolgom minth az thwnder wyteznek egy oran egywt mas oran masut.”<sup>6</sup> Lehet, hogy itt az Árgirus-széphistóriáról van szó, annak is egyik legemlékezetesebb jelenetéről: a királyfi az ördögöktől elcsalt bocskor, palást és ostor segítségével egy szempillantás alatt „hallhatatlan messze” repül. Árgirus azonban nem volt tündér, vitéz sem, s ha ennek a különbségnek egyáltalán jelentősége van, akkor lehet, hogy egy másik tündérhistóriára (Gyergyei korábbi, elveszett művére??) történik hivatkozás. Az adat azonban akkor is jelentős, ha a levélírónak Gyergyei Árgirusa jutott eszébe. Ebben az esetben a széphistória keletkezési ideje jóval korábbi, mint eddig hittük.

A harmadik adat Bogáti Fazekas Miklós 65. zsoltárának egyik alternatív nótajelzése: „Francisco notaiara vel sic Az Tünder orzagraol leszen most beszede.”<sup>7</sup> Ezt a nótajelzést eddig aggály nélkül Gyergyei Árgirusára vonatkoztattuk. Végül is elképzelhető, hogy a dallam megjelölője, aki emlékeztetből írta a kezdősort a zsoltár fölé, az első sor első felét és a második szakasz első sorának első felét kompilálta össze. Hátha mégis jól emlékezett, és nem Gyergyei Árgirusát adta meg ad notam, hanem a másik, az elveszett, a tündérországról szóló históriát?

Stoll Béla

#### A templomtér mint színház

A mai köztudatban a templom és a színház fogalma meglehetősen távol esik egymástól, sőt sokan megszenstelenítően antagonizálusnak érzik a két intézmény funkciójának bármiféle összekapcsolását. Különösen élesen különül el a két fogalom a mohamedán vallású népeknél, de még az európai eredetű protestáns puritanizmus sem érez közöttük semmiféle kapcsolatot.

Pedig ha arra gondolunk, hogy a mai európai színjátszás a középkorban éppen a katolikus templomban született meg, s a húsvéti szertartásnak abból az epizódjából indult ki, amelyet általában csak „quem quaeritis”-ként szoktunk idézni, a rokonítás mindjárt nem tűnik annyira idegennek.

De nemcsak az újkori színház eredete kapcsolódik a templomtérhez, hanem bizonyos társadalmi vonatkozások is elmossák a templom és színház között az elválasztónak látszó határvonalat. A középkortól kezdve ugyanis a templom és a színház belső tere volt az a hely, ahol az emberek osztálykülönbség nélkül összejöttek,

Sok dolgokról urak már néktek szóltam,  
Históriákból szép dolgokat írtam,  
Jóles dolgokat versekben kiadtam,  
Szólók most Indiáról mit olvastam.

<sup>3</sup>TT 1907. 527. – Idézte KERTÉSZ Manó, MNy 1912. 433.

<sup>4</sup>HONTI János, Ethnographia 1933. 161. – TARNÓC Márton, *Királyfia Kis Miklós alakja régi irodalmunkban*. ItK 1967. 296.

<sup>5</sup>Kakasdi népmesék. Bp. 1960. II. 333.

<sup>6</sup>OL Batthyány-I. Miss. 54 438. – A levélíró és a címzett a levél csonkasága miatt nem állapítható meg.

<sup>7</sup>Péchi Simon 1615-i énekeskönyvében. A többi Bogáti-pszaltérium nem tartalmazza ezt a nótajelzést.

s ha az előkelőségek nem is ülték egy padban a szegényekkel, mégis egy fedél alatt hallgathatták a misét és nézhettek színházi előadást. A középkori és a kései feudalizmus rendkívül éles osztályellentétének idején ez a demokratizmus mégiscsak valami rokoni kapcsolatra utal a két intézmény belső terének funkciója között. Harmadik mozzanat, amely rokonítja egymással a színházat és a templomot – természetesen mindenekelőtt katolikus templomokra gondolunk – a rituális szertartások, a mise, az esküvő, a keresztfelvitel stb. spektakuláris jellege, amelyben a színházhoz hasonlóan fontos helyet kap az élő szó és a zene is.

A templomi tér a maga kettőosztottságával ugyancsak a színházi tér tagoltságára emlékeztet. Az oltár, különösen a barokk oltár – amelynek talán legjellegzetesebb példaként a weltenburgi oltárt idézhetnénk – sajátos szoborcsoporthoz tartozásával, festett és faragott díszítményeivel valószínűleg *theatrum sacrum*, amelynek színpadán a ceremónia szimbolikus cselekménye folyik.<sup>1</sup> Ugyanakkor, vele szemben, a templom hajójában ülő vagy álló közönség, a hívők tömege, a színházi nézőteret idézi.

Ma már kevésbé közsímet tény, hogy nemcsak a felsorolt formai és funkcionális tényezők alapján lehet a templomter és a színházi tér kapcsolatáról beszélni, hanem a barokk-kutatások beigazolták, hogy a XVII. és XVIII. században igen gyakran használták fel a templomteret valódi színjátékok – drámák, operák és balettek – bemutatására, és ezt éppoly kevésbé érezték megszenteltségellenítésnek, mint azt, hogy – akárcsak 1681-ben a soproni ferences templomban – országgyűlést rendezzenek benne.<sup>2</sup>

Ennek a barokk évszázadokban nem is kivételes szokásnak illusztrálására a pozsonyi jezsuiták gyakorlatát kívánjuk bemutatni, akik egy évszázadon keresztül a ma is működő Salvator templomban tartották rendszeresen a kollégium iskolai színelőadásait.

A XVII. század kezdetén Pozsony lakosságának többsége, akárcsak Soproné, már az evangélikus vallást követte, ami összefüggött a két város gyors polgárosodásával. A protestantizmus terjedésének ellensúlyozására Pázmány Péter, Magyarország érseke, királyi jóváhagyással 1626-ban jezsuitákat telepített a városba. Ekkor már a protestánsoknak egy jól működő iskolájuk volt Pozsonyban, s ennek épületében a jezsuiták letelepedése után egy szépen felszerelt iskolai színházat is nyitottak, amelyben iskoladrámákat mutattak be. Az egykorú feljegyzések szerint a színpadon egymás után hét díszletváltozást lehetett végrehajtani, ami azt jelenti, hogy felszerelése megfelelt az akkori szcenika magasfokú igényeinek.<sup>3</sup>

Ugyancsak a jezsuiták megjelenése után kezdték építeni a protestánsok a főtéren torony nélküli, egyhajós templomukat, amelyet ad Salvatoremen néven 1638-ban szenteltek föl.<sup>4</sup> Bár mindezekben a tevékenységekben semmiféle törvénysértő sem volt – hiszen az 1608. 1. és 3. törvénycikk értelmében a protestánsok a katolikusokkal egyenrangúaknak minősültek –, a jezsuitákat nyilvánvalóan ingerelték az események, s nagy buzgalommal láttak neki az ellenreformáció programjában kitűzött vallási, nevelési és politikai feladataiknak. Már két évvel iskolájuk megnyitása után megkezdtek színjátékos tevékenységüket. A Historia Domusból megtudjuk, hogy az 1628. évi Úrnap körmenet alkalmával az utcákon felállított oltárok előtt a tanulók mondották a salutatókat, s a ferencesrendiek kolostora előtt a nyílt utcán bibliai jelmezekben az Úrvacsorát ábrázoló párbeszédet jeleneteket adtak elő négy nyelven.<sup>5</sup>

De ugyanebben az évben a tanulók még két ízben vettek részt színjátékszerű előadásban. Egyszer, amikor Pázmány Péter tiszteletére rendeztek hódolati játékot a prímás palotájának bejáratánál, ahol színpad, a vendégek részére pedig székek voltak elhelyezve, ezután meg évszázárok egy Szent Katalin életéről szóló darabot mutattak be, amelynek befejeztével Pázmány jóvoltából jutalmakat osztottak szét közöttük.<sup>6</sup> Annak ellenére, hogy a jezsuitáknak több évtizedig nem volt semmiféle állandó jellegű színházuk, egyre gyakrabban rendeztek színjátékokat a residentia refektóriumában, a kollégium egyik termében, mindenekelőtt azonban a szabadtéren. Különösen a passiójellegű előadásoknak volt sikerük. A színjátékos alkalmak általában ünnepekhez kötődtek, min Karácsony, Vízkereszt, Húsvét, Úrnapja, Szent Ignác ünnepe és az évszázó ünnepségek.

A látványos és sokszor megrázó élményt nyújtó színjátékok mindenestre nagymértékben hozzájárultak jezsuiták térítési tevékenységének sikeréhez, számosan tértek vissza a katolikus hitre, s ennek következtében kiéleződtek a város katolikus és protestáns lakói közötti politikai ellentétek. A harc természetesen kö-

<sup>1</sup> ANGYAL Endre, *Theatrum mundi*. Bp. 1938.

<sup>2</sup> Robert SCHWARTZ VON MEGYES, *Die Geschichte des Kollegs der Gesellschaft Jesu in der königlichen Freistadt Ödenburg. (Sopron) 1636–1773*. Veszprém 1935. 50–51.

<sup>3</sup> Reimandus RIMANDUS *Pressburger Kirchen und Schulverlust*. Pressburg 1673. 21.

<sup>4</sup> Karl BENYOVSKÝ, *Das alte Theater*. Bratislava-Pressburg 1926. 16.

<sup>5</sup> *Historia Collegii Posoniensis*. 1628. 16. és 18.

igazgatási szinten is folyt, a Wesselényi-féle összeesküvés után valóságos protestánsüldözéssé fajult, és 1672-ben az evangélikus gimnázium bezárásához és a templom elvételéhez vezetett.

1673-ban értesülünk először arról, hogy a pozsonyi jezsuiták állandó színpadot építenek, de nem a kollégiumban, még csak nem is a rendház refektóriumában, hanem a protestánsoktól előző évben elvett Salvator templomban, amely ekkor már katolikus egyházi funkciót töltött be.

A házfőnök 1673. május 16-án érkezett vissza Bécsből, a provinciális hozzájárulásával, hogy a templomban állandó színpadot emeljenek oly módon, hogy a kórusnak a szószelek felé eső részét lebontsák és a templomtér jobboldali, északi részében ácsok és napszámások segítségével gerendákból és deszkákból színpadot építsenek, amely alkalmas rendszeres színelőadások tartására. A nézőteret a szabad ülhelyekből alakították ki, a templomtérnek a kórustól délre eső oldalán pedig a polgári congregatio (congregatio civica) kapott helyet.<sup>7</sup>

A színpad és nézőtér felépítése valószínűleg elhúzódtott, mert azt olvassuk a házi krónikában, hogy 1674. január 30-án a jezsuiták növendékei a megszüntetett protestáns iskolának az evangélikusok által épített színpadán, összezsúfolt nézősereg előtt nevezetes drámát mutattak be,<sup>8</sup> Avancinusnak Trebellius bolgár király és fia konfliktusáról szóló drámáját, a szakirodalomban jól ismert *Paterna Severitas seu Trebellius iuste in impium et perfidum Filium saeviens* c. darabot, amelynek 4 leveles programja egyidejűleg Bécsben jelent meg.<sup>9</sup>

Ettől kezdve azonban – nyilvánvalóan a nézőtér kis befogadóképessége miatt – a jezsuiták nem használták többet az elhagyott protestáns iskola színházát, hanem – leszámítva a már eleve szabadkére szánt produkcióikat – valamennyi előadásukat a Salvator templom időközben elkészült színpadán tartották, ahol a nézőtér is legalább 7–800 személy befogadására volt alkalmas. Föltehetően – bár itt csak franciaországi analógiákra hivatkozhatunk – az oltárrészt az előadások tartamára egyszerű spanyolfallal elfedték.

Az elkövetkező évek során többször történik hivatkozás a Salvator templomban felállított színpadra. Így például 1687-ben, tehát egy évvel Buda felszabadulása után I. Józsefet királlyá koronázzák Pozsonyban, s ez alkalommal a jezsuiták több előadást tartanak a Salvator templomban az udvar jelenlétében. Az uralkodócsalád tetszésének kifejezésekként a kollégium egy háromszor variálható díszletfelszerelést kap ajándékba. Ezekben a díszletekben mutatták be 1688-ban az évrő előadás „addig még sohasem látott pompával”, nyilván a 11 éves I. Józsefre való utalással azt a darabot, amelynek magyarra fordított címe a következő volt: „*Szent István, Magyarország királya, a legkegyelmesebb és legdicsősegebb atyának, Geysának diadalmas fia*”.<sup>10</sup>

A fennmaradt program szerint ez nem szokványos iskoladráma volt, hanem nagyszemélyzetű opera, amelynek zenéjét Ferdinand Tobias Richter császári udvari orgonista írta, akinek ezen kívül még öt jezsuita operájáról, több oratóriumáról és drámai kantátájáról is tudunk. Hasonló nagy szcenikai apparátussal mutatták be Esterházy Imre hercegprímás tiszteletére a pozsonyi diákok 1727-ben azt a német nyelvű operát vagy oratóriumot, amelynek címe a fennmaradt szöveggel szemben a következő volt: *Wirkung der schuldigen Pflicht*.<sup>11</sup> Műfaja pásztorjáték, amelyben az ünnepeit hercegprímást, Esterházy Imrét mint Orestest egy mitologikus és pásztori alakokból álló éneklő kórus táncolja körül. A szövegíró Friedrich Sebastian Shynnről és a zenét komponáló Johann Matthias Schenaueréről semmit sem tudunk, de valószínű, hogy bécsi színházi szakemberek voltak, akiket ünnepi alkalmakkor mint közreműködőket hívtak meg. Ez volna tehát az első német nyelvű előadás, amelyet a jezsuita kollégium növendékei Pozsonyban bemutattak.

Egyébként ugyancsak Shynn írta a szövegét és Schenauer komponálta a zenéjét annak a német nyelvű, operaszzerű passiójátéknak is, amely 1728-ban került színre a Salvator templom színpadán, s amelynek 50 oldalas teljes librettója is megjelent Pozsonyban. Címe: *Die beschuldigte Unschuld oder der sechsmal vor Gericht geführt, geurtheilt und endlich zum Tod verdamnte Welt-Erlöser*, amelyben a bibliai tárgy hatását pompás

<sup>6</sup>Uo.

<sup>7</sup>*Historia Collegii Posoniensis*. 1673. 35.

<sup>8</sup>*Litterae Annuae Viennenses*. Cod. 12071, 1674. 116.

<sup>9</sup>*Paterna Severitas seu Trebellius iuste in impium ac perfidum Filium saeviens*. Viennae Austriae (1674), Typis Joannis Jacobi Kürner. (4).

<sup>10</sup>*Sanctus Stephanus Hungariae Rex, piissimi et gloriosissimi Parentis Geysae filius triumphans*. Litterae Annuae Viennenses Cod. 12085, 1688. 42. r. – Vö.: Béla PUKÁNSZKY, *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn*. Münster in Westfalen 1931. 369.

<sup>11</sup>*Wirkung der schuldigen Pflicht*. In einem Gesungenen Schäfer-Gespräche. Pressburg (1727), Johann Paul Royer. (8).



ruhakkal, zenei és pantomimikus betétekkel, nem utolsósorban titokzatos égi jelenségek bemutatásával igyekeztek fokozni.<sup>12</sup>

Igen ünnepélyes keretek között vitték színre 1729-ben azt a darabot, amelynek ismeretlen szerzője hazai témát dolgozott fel: Dobó István hősie várvédelmét az Eger várát ostromló török hadvezér ellen. Az 1552-ben lezajlott híres csatát a magyar irodalomban a XVIII. századig is többször feldolgozták, drámai formában azonban először a jezsuita színpadon került bemutatásra.<sup>13</sup>

A nézők soraiban jelen volt az esztergomi érsek, gróf Zinsendorf bíboros, győri püspök, Erdődy György gróf, a magyar kamara elnöke, Pálffy Miklós nádor, két császári biztos és a magyar fő- és köznemesség számos tagja. Jelentőségét látszik emelni az a körülmény is, hogy az előadás nyelve latin volt, mégis három különálló programot adtak ki nyomtatásban: magyarul, németül és latinul. A darab magyar címe így hangzik: *Keresztényen Hercules avagy Achomet Vezéren dücsőséges diadalmát vevő Dobó István, Eger Várának Főkapitánya*.<sup>14</sup>

A darab témáját az ismeretlen magyar jezsuita szerző Istvánffy Miklós *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* (Köln 1622) című munkájából merítette, a dráma címét pedig valószínűleg Ambrosius Österreich (Austrianus) *Ritterliche thatten und herrliche victorienn und siegs zaichen des teuren herszenhafften Ritterlichen unnd Christlichen heldes Herculis was gferlicheit unnd nott er bestanden hat* című munkája nyomán alakította ki, amely Hercules hőstetteit keresztény felfogásban adja elő. Egyébként a „Keresztény Hercules” elnevezést az irodalomban először Bouillon Godfriedre alkalmazták.

A zenével, táncbetétekkel és nagyszámú statisztériával kísért előadás 3 óra hosszattartott és igen nagy sikert aratott. Különösen tetszettk a Bécsből hozatott táncmester, Georg Johann Friedrich által betanított táncok, valamint a hazafias téma.<sup>15</sup>

Ebből az esztendőből érdemes még kiemelni a *Haldanus Frothonis Secundae Daniae regis filius* c. darabot,<sup>16</sup> amelyet olykor jezsuita *Hamlet* címen is szoktak emlegetni. Témáját ugyanannak a Saxo Grammaticusnak 1514-ben megjelent munkája, a *Gesta Danorum* szolgáltatta az ismeretlen jezsuita drámaírónak, amelyből Shakespeare is merítette a Hamlet anyagát.

A programban közölt színlap a 24 szereplőn kívül statisztériát, táncosokat és zenészeket említ, amiből arra kell következtetnünk, hogy a Salvator templom színpada igen tágas lehetett.

Jelentős színházi eseménye volt Pozsonynak az iskolai színpadon 1738-ban bemutatott *Zrinus ad Sigethum* c. latin nyelvű dráma is. A kollégium egyik tanára – a szakirodalomban egyébként jól ismert jezsuita drámaíró, Andreas Friz – Sigetvárnak 1566-ban történt ostromát és Gróf Zrínyi Miklós hősie védelmét a török túlerővel szemben vitte színre.<sup>17</sup> A darab annyira megtetszett a hercegprímásnak, hogy azt saját palotájában vendégei előtt még egyszer előadatta, szövegét pedig saját költségén Pozsonyban ki is nyomatta.<sup>18</sup> Friz darabja bejárta Magyarország legtöbb iskolai színpadát, s nemcsak latinul, hanem magyarul is előadták. A téma népszerűségére jellemző, hogy Európa-szerte számos feldolgozója akadt, a német irodalomtörténet művelői Werthes és Körner drámai változataiból ismerik.<sup>19</sup>

1740-ben arról értesít bennünket a Házi krónika, hogy egy Nagy Lajos magyar királyról szóló darab előadásán először használtak előfüggőnyt (sipariumot), ami a maga idejében nagy újdonságnak számított.<sup>20</sup> Addig ugyanis a felvonásközökben vagy üresen hagyták a színpadot, vagy közjátékokat (interludiumokat) iktattak a felvonások közé. Ne felejtsük el, hogy a siparium csak a XVIII. század harmincas éveiben kezdett elterjedni, s például a párizsi Hotel de Bourgogne színpadán még 1757-ben sem volt előfüggöny. Újabb érdekes értesítést

<sup>12</sup> *Die beschuldigte Unschuld*. Pressburg (1728). 50. – Vö.: PUKÁNSZKY, i. h.

<sup>13</sup> *Historia Collegii Posoniensis* 1729. s.p.

<sup>14</sup> *Hercules Christianus, sive Stephanus Dobo Arcis Agriensis Praefectus de Achomete Vezirio gloriose triumphus*. Tynaviae (1729), Typis Academicis. (4). – *Der Christliche Hercules, oder Dobo, der Erlauer Vestung Commendant und wider dem Vezir Achomat glorwürdiger Obsiger vorgestellt*. (Pressburg 1729. ny. n.) (4).

<sup>15</sup> *Historia Collegii Posoniensis*. 1729. s.p.

<sup>16</sup> *Haldanus Frothonis Secundi, Daniae regis filius*. Posonii 1729. s.p.

<sup>17</sup> *Litterae Annuae Viennenses* Cod. 12132, 1738. 281. r.

<sup>18</sup> *Zrinus ad Sigethum*. Posonii (1738), Typis Mariae Magdaleneae Royerin Viduae. 15.

<sup>19</sup> Friedrich August Clemens WERTHES, *Die Belagerung von Sigeth*. Wien 1890. – Karl Theodor KÖRNER, *Zrinus*. Wien 1812.

<sup>20</sup> *Litterae Annuae Viennenses* Cod. 12134, 1740. 91.

kapunk az egykorú feljegyzésekből, amikor 1754-ben a krónikás közli, hogy egy Maccabeusról szóló darabot a Salvator templom színpadán különleges színpadi gépezetekkel (singulari machinarum apparatu) vittek színre.<sup>21</sup> Valószínűleg repülőszerkezetekről lehetett szó.

Említést érdemelhet még egy német nyelvű opera vagy oratórium, amelynek ismeretlen szövegváltozata csak most került elő. Címe: *Mater dolorum. Das ist Die schmerzhaftige Mutter bey letzten Athem-Zug ihres geliebten Sohns, dessen darauf erfolgte Abnehmung von dem Kreutz und Begräbniss bey dem heiligen Grab. Vorgestellet in der Kirchen der Gesellschaft Jesu bey S. Salvator, in Pressburg. Die Music componiret von Herrn Georg Christoph Wagenseil, Ihro Kaiserl. Königl. Majestät Hof- und Cammer-Compositoren.* Pressburg (1767) Johann Michael Landerer. 16 p.<sup>22</sup>

Érdekessége ennek az operának, hogy zeneszerzője Wagenseil, neves bécsi muzsikusként, Mária Terézia egykori tanítványa, majd császári udvari zeneszerzője, aki számos zongorakonzertet, szimfóniát és többek közt 15 operát is írt. A *Mater Dolorum* előadása a már eddig felsorolt példák mellett is bizonyítja, hogy a pozsonyi ezusiták milyen szoros kapcsolatokat tartottak fenn bécsi művészi körökkel.

Végére érve rövidre fogott felsorolásunknak, befejezésül érdemes néhány számmal jellemezni a pozsonyi ezusita kollégium 147 éves működése alatt tartott színelőadásokat. A rend feloszlataig, tehát 1773-ig, ételesen 321 előadást tudunk dokumentálni, de ennél jóval többnek kellett lennie, mert írásos forrásaink sokszor csak sommásan emlékeznek meg a produkciókról. Az ismert előadásokból kétszáznál többet a Salvator templom színpadán mutattak be. Összesen 24 darab nyomtatott program maradt ránk, valamennyi 1673 utánról, tehát a Salvator templomi színpad működése idejéből. Ezen kívül 4 dráma teljes szövegét, egy darabnak (Zrínyi) pedig két (latin és magyar nyelvű) kéziratot példányát ismerjük. Most még csak arra a kérdésre kell válaszolnunk: mi lett a Salvator templomban felállított színházi berendezés sorsa?

Amikor XIV. Kelemen pápa 1773-ban feloszlatta a jezsuita rendet, az állam elkobozta összes vagyonukat, és II. József ebből hozta létre az ún. tanulmányi alapot, amely később beolvastva a közoktatási költségvetésbe, végső fokán 1944-ig az állami középiskolák fenntartását szolgálta. A vagyonelkobzásakor, vagy mondhatnánk államosításakor, a lefoglalt javakról, mindenekelőtt az ingóságokról (bútorok, könyvtárak, taneszközök stb.) részletes leltár készült. Így maradt meg a Salvator templom színházi berendezéseit számba vevő átvételi jegyzék is, amelyet a Magyar Állami Levéltár őriz. Címe:

*Inventar der Theatereinrichtung der Pressburger Jesuiten aus der Zeit der Abolition.*<sup>23</sup>  
A leltár a következő tételeket tartalmazza:

Festett színpadi kulisszák	36 db
Felhúzott előfüggöny vörös szövethől	1 db
A baloldalon lévő zenész-kórus deszkákból építve	1 db
Hasonló másik a kollégium hallgatói részére lépcsős feljáráttal, amelyekben és amelyek alatt padok vannak elhelyezve egymás fölötti sorokban.	1 db

Ha valaki ma bemegy a pozsonyi Salvator templomba, semmi nyomát nem találja többé, ami arra mutatna, hogy ebben a hatalmas térben egykor száz éven keresztül színházi előadásokat is tartottak. 1773 óta a templom kizárólag egyházi feladatokat lát el.

Staud Géza

#### Csokonai Pillangója egy prédikációs kötetben

Az itt következő adalék olyan kézírásos idézetről számol be, amely egy Debrecenben tanult hajdúsági prédikátor kezírásával maradt meg egy szintén debreceni nyomtatott kötetbe jegyezve. Szánjunk előbb néhány mondatot a nyomtatott szöveghelyzetre, hogy aztán az idézett sorokkal kapcsolatos kérdésekből vázoljunk néhányat a további kutatók érdeklődésének felkeltésére a vers korábbi alakjának keltezését és keletkezésének szellemi környezetét illetően.

<sup>21</sup> *Litterae Annuae Viennenses* Cod. 12148, 1754. 107. v.

<sup>22</sup> Budapesti Egyetemi Könyvtár, Aprónyomtatványok.

<sup>23</sup> Orsz. Levéltár, Acta Jesuitica registrata.

Debrecen fűvészkedő lelkésze, Diószegi Sámuel elsősorban azokhoz fordul, akik a város gyülekezeteiben nem jó szemmel nézték tudományoskodását. Erkölcsei prédikációinak előszavában tehát így vall: „átaljában a Természettel való esmerkedés, a Vallással nem csak szépen megegyez; hanem annak szent tzeljainak elérésére is – t.i. a Teremtő esmeretére, és az ember szíve javítására – nagy segítség; és ennél fogva a Vallás Tanítójának Hivatalához nem illetlen, sőt az ő kötelességébe is belé vág.”<sup>1</sup> A bibliai indoklás mellett öntudattal említi elődeit ilyen foglalatosságukban, Horhi Melius (Juhász) Pétert és Bejthe Istvánt. Eszes orthodox vonásai mutatkoznak a 21. prédikáción is (a második darab 184–201. lapján), amelynek summázó felirata: „Ditsőssége forog az Embernek abbann, hogy ötet a Szent Írás féreghez hasonlítja.” Ez a Jób könyvéből alapul vett mondat értelmezése (A' halandó ember féreg, az embernek fíja olyan mint a' féreg. 25,6), és az emberi természet, a személyiség formálódását taglalja, a hernyó – báb – „szárnyas állat” állapothoz hasonlítva; és az atyafiakat így inti: „Ennek az elváltozott tsinos állatotska testének kezdete, vagy alakja bár akármely különböző formájú legyen is; benne volt már a' féregbenn vagy hernyóbann is, de olly tsudálatosan elrejtve, hogy annak semmi nyomát vagy jelenségét észre venni nem lehetett; benne volt, a' féreg bőrnek elvetésével elváltozott, és koporsójábann bépóllált, életnélkül valónak látzó állatbann is . . .” – majd embertestünk megdicsőült állapotára Pál apostollal utalva írja az értelmezést: „ebből fog az feltámasztatni, de most annyira el van rejtve benne, hogy minémű formája és ékessége léssen annak, ahhoz még csak gondolattal se közelíthetünk.”<sup>2</sup>

A kötet tulajdonosáról pontos értesülésünk van a supralibros és az előzéklapon olvasható bejegyzés értelmében: „A' Nyomtatvány ára 2 for 30 x. A' Bekötés 2 for. 30 x. Jánosy-Gáboré H.Böszörménybenn 1843. Maius 5.dikén.” Ezévtől kezdve sűrűn használta elődje munkáját Jánosy (Diószegi 1784-ben volt böszörményi rektor, majd itt lelkészkedett 1793-tól csaknem egy évtizedig, míg 1802 tavaszán Debrecenbe meg nem hívták – azidőtájt, hogy Csokonai újrírhatta az alábbi idézetet), amint mutatják ezt ceruzás jegyzetei a lapszálon, barna és kék megjelölések, aláhúzások, és az előzékre másolt szertartási szövegek. Megvonalazva a papírt, igen gondosan iktatja ide az említett prédikációra utalással („[a]2dik Darabhoz. 197 198. Lapokhoz”) a következő verssorokat.

Oh! mikor lesz, hogy bús kínjában  
Letöltöm hernyó életet,  
És szemfedelem' púpájában  
Ki alszom szenvedésemet?  
Mikor lesz, hogy lelkem letéven  
A testnek gyarló kéréit,  
'S angyali pillangóvá lévén,  
Lássa az Égnek kertjeit?  
Hol ötet edgyik vigasságból  
Másikba új szárnyak vigyék,  
'S a' Csillagokban nőtt rózsákból  
Őrök ifjúságot igyék?

Cs.V.M. 1802.

Annyira jellemző a diákgyűjteményekre a szerző jelölése és a sorbeosztás, hogy az idézet forrásául kétségtelenül kéziratra kell gondolnunk, és nem nyomtatásból másolásra.

Aprócska jelei vannak annak is, hogy a másolat nem a használat idejéből való, hanem korábbi időből. Jánosy nem használja kézírásában sem a hiatus-jelet, sem az Ő hangzó ékezésének régi formáját (ö) – az idézetben azonban igen! Már Diószegi prédikációinak is más a helyesírása. Arra azonban semmi támpontunk

<sup>1</sup> *Erkölcsei tanítások prédikációkban. Készítette és (főképpen) hallgatói számára kiadta Diószegi Sámuel debreczeni prédikátor.* Debrecen, 1808, Csáthy. 1–2. darab. Az idézet az 1. darab, A<sup>3</sup> leveléről való. Pontos értesüléseink nincsenek arról, mire céloz, mikor azt mondja: „valamely vallásbeli dolgokat egyenesen illető munkát” inkább vártak volna tőle hívei; arra azonban figyelmeztetnek ezek a sorok is, hogy nem csupán differenciálatlan egyházi reakcióról kellene beszélnünk, hanem arról, hogy volt mindig közvéleményi, köznépi ellenzéke is – éppen a tudományosan is munkálkodó, kiválóbb lelkeseknek.

<sup>2</sup> Az idézetek sorban a 2. darab 184, 194, és 199. lapján vannak. A supralibros: JÁNOSSY GÁBORÉ (H.böszörménybe.) 1843. A kötés stílusjegyei debreceni mesterre utalnak a fekete, vaknyomásos, aranybetűs és aranyozott kötésen, amelynek rak tájri jelzete B 1182.

nincsen, hogy saját gyűjteménye, diákkorában örökölt, vagy másoktól kölcsönvett lehetett-e a kézirat. De az említett jellegzetességek kétségtelenné teszik, hogy nem fejből idézett. Akkor tehát az apró változtatásoknak sem a feledés az oka. Nem lehetetlen tehát, hogy a csillagok között bujdosó (vándorló) lélek *Young éjszakai*-nak hatása.<sup>3</sup>

Az idézetből semmi jelét nem olvashatjuk ki annak, hogy az idéző részletnek tekintené ezeket a sorokat inkább, mint kerek egész alkotásnak. Ha ezt egyéb adatok támogatnák, talán a keletkezés történetében legalább annyira következtethetnénk, hogy az összesség és az átdolgozások eredetileg félbehagyott vagy külön megalkotott részeket ötvözték nagyobb szabású alkotással.

A nyomtatott kötet egésze is illeszkedik a vers, nem csak az idézett mondatokkal jellemzett prédikációhoz. Elég erre néhány ilyen mondatot elolvasnunk: „az élő testeket is, a' plántákat és az állatokat, a' változtatás által tartja fel a' Gondviselés; mert azok származnak, születnek, magokhoz hasonlókat származtatnak magokból, azután magok megavulnak, meghalnak, visszatérnek a földbe; és idővel ismét más más ábrázatbann állanak elő.”<sup>4</sup> „A' lélek csak a' test által munkálkodhatik; a' jövődő élet e mostani élet által kerestethetik; a' halhatatlan lélek csak a' feltámadás által lehet boldog; és a' Vallásnak böltsessége csak a' világi eszeség és tudomány által lehet munkás.”<sup>5</sup> Diószegi vélekedésének és nézeteinek kialakulása természetesen diákkorával kapcsolódik, beleértve a fiziko-teológiát. Rá is érvényesnek kell tekintenünk Szauder megállapítását: „feltűnő, mily nagy számban, szinte egymást figyelve művelik a debreceni kollégium neveltjei.”<sup>6</sup> Hozzátevé azt az összefoglaló értékelést, amit szintén nála olvashatunk: „A magyar felvilágosodásnak, különösen az e tekintetben európai hullámhosszra került, konzervatív, de színvonalas debreceni tudományosságának világos képe, tudatos ittekintése volt az egész irányzatról.”<sup>7</sup>

Mindezek alapján bátran fölvehetjük, hogy a vers összefüggéséhez indítékos és nyersanyagot a tudós kortársi örvélekedésben is találhatott a költő, beleértve a Diószegi féle prédikátorokat is. Csokonai filozófiai lírájának a *verdeső halhatatlansághitelt*<sup>8</sup> kikristályosító alkotásai aztán már korábbi megfogalmazásukban is biztosan megtalálták az utat a diákság versgyűjteményeibe.

Fekete Csaba

<sup>3</sup> „Óh vajha repülhetnék az ő Isteni elméjének sebes szárnyival! — Nagy Homérus, felséges Milton . . .” Ha őp a' helyett, hogy meg-állott . . . Bátran repdesett volna ő az ő tüzes szárnyain ezeken a magasságokon . . .” (34–35) „Az embernek lelke e' végre teremtetett, hogy szüntelen az egekben utazzon . . . Nem-is eszméletlen; idegen ő ama tsillagokkal, mint meg annyi külömbb-külömbb-féle virágokkal fel-ruházott kies tartományban . . . (II. 133) — „Mint a' selyem-eresztő-bogár tömlőztöt tsinál magának: úgy én-is bé-fedeztem magam' azokkal fedelekkkel, amellyeket szőttem nékem az én bolondságom.” (I. 12–13). — Az ilyenféle részletek mutatják, hogy ezek a toposzok Young révén is általánosak voltak. Ráadásul még a politikai allegória felé mutató részletek sem hiányoznak, mint pl. „Óh ti kik a' boldogság Paraditsomának tsaknem szomszédjai vagytok! mondjátok meg nekem . . . a' ti józan okosságatok úgy ül-e mint egygy Király az ő székében, és mint meg-annyi Jobbágyságok ügdednek-e néki az indulatok? . . . [Mert az európai állapotok nem ilyenek.] Sőt a' halál, . . . által-adta . . . abjáját a' Királyoknak, hogy ezek egygy egygy mézsár-székét állítsanak-fel ő helyette, a' melyben emberekkel dozzanak. Óh rémitő dolog! találtattal: olly kevély, és kegyetlen Tirannusok ő közöttök, kik a' magok lajdon nyájokat meg-fosztották, meg-öldösték . . . Óh ti távol lévő világoknak lakossai! mondjátok-meg, így ildenek-e titeket halni a' dühös Királyok? ülhettek-e valaha a' Királyiszékbe azok, kik vérrel fertéztetik szeiket?” (II. 115–118) A fülemüle, tél, tavasz fel-felbukkanása mellett még az ilyen sorok sem hiányoznak: „Mitsoda ez a' világ? Nem egyéb, hanem ama változhatatlan lételnek szüntelen változó munkája, a' holott naddal minden által-változik, de semmi el-nem vész.” (I. 265) „Mind ez az ember halhatatlanságának tündöklő feje. El-megy ez, de el-nem vész.” (I. 267).

<sup>4</sup> Uott, 2. darab, 319; melyhez hasonló több is van, pl. „A' magba vagyon elrejtve titkosonn a' plántának a' levele, mely abbann sok esztendőig ellappanghat, az életnek minden jelensége nélkül.” — Ez a néhány utalás időjel is, a prédikátor Diószegi méltatása ügyében, akinek gondolkodását még a fűvészkedés függvényeként is nagyon firtatták.

<sup>5</sup> Uo. 1. darab, 38.

<sup>6</sup> *Az Estve és az Álom*, Bp. 1970. 238.

<sup>7</sup> Uo. 230. — Tovább gyarapítja ismereteinket SZILÁGYI Ferenc korábban kiadatlan tanulmánya: *Korán a' tavasz politikai allegóriája? A' Pillangóhoz 1796 körüli összefüggése*. in *Csokonai művei nyomában*. Tanulmányok. Bp. 1981. 568–580.

Zágonyi Ervin

# KOSZTOLÁNYI, AZ OROSZ LIRA TOLMÁCSA (Orosz műfordításai a *Modern költőkben*)

Az 1914 elején megjelent műfordítás-gyűjteményében, a *Modern költőkben* „Oroszország” címszóval összefoglalva Kosztolányi hat orosz költeményt is közölt: Nyekraszov, Lermontov, Fet, Szologub, Fofanov és Blok egy-egy versét.<sup>1</sup>

A hat fordítás haszna – mégoly jelképes számuk mellett is – elvitathatatlan: Zilahy Károly és Szabó Endre úttörő kísérletein, mások újságokban megjelenő próbálkozásain túl<sup>2</sup> a Nyugat nagyjainak új nyelven szólaltatják meg a klasszikus orosz lírát, nagyhatású és a felszabadulásig még kétszer napvilágot látó kiadványban.<sup>3</sup> Nemcsak az orosz irodalom magyar útja szempontjából jelentősek: feltételeztük, hogy a műfordító Kosztolányi portréjához is adnak új adalékot, annál is inkább, mert Rába György kitűnő monográfiájában<sup>4</sup> nem tért ki a közvetítő szöveget felhasználó fordításokra. Reméltük, azt is sikerül kiderítenünk, mely költők milyen versanyagából választotta ki Kosztolányi ezt az orosz „ízeltöt”, s így ízlésére, válogatása tudatosságának fokára is tudunk majd utalni.<sup>5</sup>

## 1. Kosztolányi forrásai: Friedrich Fiedler füzetei, a „Die Lyrik des Auslandes”

1982 tavaszán a moszkvai Lenin Könyvtárban alkalmunk nyílt az orosz líra német nyelvű fordítása tartalmazó gyűjtemények áttanulmányozására – Három nővér-átköltésének is német volt az alapja<sup>6</sup> – Kosztolányi hat versszövegével kezünkben. Önálló kiadványt nem leltünk a hat klasszikustól, Bodenstedt nagyművének második, csak Lermontovval foglalkozó kötetét kivéve,<sup>7</sup> ezért aztán az antológiákat vettük sorra: találtunk ilyeneket, 1907-ig bezárólag, költőink majd mindegyikben szerepeltek; de – Lermontov Tőre kivételével – más műveikkel.<sup>8</sup> Hiába vettük sorra az európai és világköltészet idevágó antológiáit.<sup>9</sup> Egyikük-azonban hátuljában felsorolta a lipcsei Universal-Bibliothek orosz anyagát, köztük Lermontov, Nyekraszov, Fofanov és Fet egy-egy füzetét is.

<sup>1</sup> *Modern költők*. Élet. Bp. (1914) 439–456. (A továbbiakban: MK)

<sup>2</sup> ZILAHY Károly, *Északi fény*. Bp. 1866., SZABÓ Endre, *Orosz költők*. Bp. 1891., *Négy orosz költő*. Bp. 1900. A folyóiratokban megjelent fordításokat Kosztolányi veszi számba kötete bibliográfiai anyagában.

<sup>3</sup> A későbbi kiadások. *Modern költők*. Bp. (1921) I–III. *Idegen költők anthológiája*. Bp. (1937) I–II.

<sup>4</sup> *A szép hűtlenség* (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai). Bp. 1969.

<sup>5</sup> A két szempont elmaradását már Nagy Péter hiányolja; az utóbbira Rábának nyilván hatalmas anyagi miatt sem volt alkalma. Vö. *Utjelző*. Bp. 1976. 310–311.

<sup>6</sup> Erről I. ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi Három nővér-fordítása*. ItK. 1982/1. 76–91.

<sup>7</sup> Friedrich BODENSTEDT, *Russische Dichtungen*. Berlin. 1866. II. Michail Lermontoff.

<sup>8</sup> BODENSTEDT, i. m. Friedrich FIEDLER, *Der russische Parnass*. Dresden und Leipzig. 1889., Sopi BEHR: *Russische Dichtungen*. Berlin. 1890., Hans GERSCHMANN, *Russische Lyrik*. Königsberg. 189. Alexander ELIASBERG, *Russische Lyrik der Gegenwart*. München und Leipzig. 1907., Johannes v GUENTHER, *Neuer russischer Parnass*. Berlin. 1912., Alexander TSCHERNOW, *Aus russischen Dichtern*. Ha a.d. Saale. é. n., szerző nélkül: *Nachbildungen russischer Originale*. Berlin. 1905. – A tör: GERSCHMANN, i. 9. („Der Kinschal”)

<sup>9</sup> Julius HART, *Orient und Occident*. Winden in. Westf. 1885., R. P. ARNOLD, *Europäische Lyrik*. Leipzig und Wien. 1906., Maximilian BERN, *Deklamatorium*. Leipzig. é. n., szerző nélkül: *Blütenlese aus vorzüglich Gedichten*.



Az első harmat a budapesti Egyetemi Könyvtárban leltük meg,<sup>10</sup> bennük a keresett versekkel. A világfíra egy újabb kötetébe pedig a Széchenyi Könyvtárban sikerült bepillantnunk: Hans Bethge nagy antológiájába.<sup>11</sup> Tartalmazta – kétséget kizáró módon Kosztolányi forrásaként, ahogy a fenti füzetek is – a még hiányzó Feti-, Szologub- és Blok-szöveget.

A három füzet fordítójának, Friedrich Fiedlernek és Bethge antológiája orosz anyaga átültetőjének, Hans – később Johannes – von Guenthernek nevével már moszkvai szemlénken találkoztunk, de viselőikről Magyarországon semmi közelebbit nem sikerült megtudnunk. A jénai Egyetemi Könyvtár és a lipcsei Deutsche Bücherei voltak segítségünkre.<sup>12</sup> Útmutatásaik nyomán ismerkedtünk meg két izgalmas, az orosz irodalom német közvetítésére áldozott életpályával.

Friedrich Fiedler (1859–1917) monográfiája, Heinz Pohrt szerint 1880 és az első világháború közt az orosz líra németre fordításának legtehetségesebb és legsokoldalúbb képviselője.<sup>13</sup> Pétervárott születik, nemzedékek óta Oroszországban élő kézműves-iparos család sarjaként. Anyanyelve az orosz, a németnek csak felnőttkorára lesz ura. Az egyetem filológiai fakultásának elvégzése után nemesi családok és magániskolák tanára. Haladó irodalmi körök tagja, irodalmi társaságok lelkes szervezője. Ismeri Csehovot,<sup>14</sup> meglátogatja Sorrentóban a beteg Gorkijt. Első fordításaival a híres elődhöz, Bodenstedt-hez fordul, útmutatásai nyomán kötetek hosszú sorában fordítja a nagy oroszokat Kolcovtól kezdve Lermontovon, A. K. Tolsztojon, Puskinon, költőiken, Feten, Tyutcsenven át az orosz költőnőket bemutató kis könyvéig.<sup>15</sup> Fordításaival csak a Reclam népszerű, olcsó sorozatában arathat sikert. Ezt az előkelő kritikusok nem tartják német földön visszhangra méltónak. Fiedlert Pétervárott ünneplik; a háború kitörése után azonban ellenségnek tekintik őt, aki életét tette az orosz–német irodalmi kapcsolatok ügyére.

Idevágó műveit Kosztolányi már 1905-ben jól ismerte – Fofanov-füzetét már 1904-ben is. Csak róluk írhatta 1905 januárjában – két bécsi szemeszter közt, az orosz–japán háború idején hitet téve az orosz kultúra mellett –: „Tolsztoj Elek, Nyekraszov Miklós, de főleg Lermantov Mihály költeményes füzetek azon könyvek közé tartoznak, melyeket naponta forgatok. Mindegyik könyvükből erőteljes és izmos gondolatok áradnak felém(…)”.<sup>16</sup>

A Fiedlernél egy emberöltővel fiatalabb Johannes von Guenther (1886–1973) indulása társáéval rokon. Balti német családból származik, ahol – kutatója Rolf-Dieter Kluge szerint<sup>17</sup> – évszázadok óta gyümölcsözően találkozott az orosz és a német kultúra. 1912-ig, első önálló antológiája megjelenéséig ötszáz orosz verset tesz át németre. Ezeket – nyilván a forrásunkban közöltek kivételével – megsemmisíti. Megismerkedik az orosz szimbolistákkal, Blok kötetével is. Levélben kéri tőle, fordításra, új verseit, hasonlóan közli vele munkája közben felmerült problémáit. Személyesen is találkoznak, együtt lépnek fel; a költő környezete elismeréssel szól

<sup>10</sup> *Gedichte von M. J. LERMONTOFF*. Im Versmass des Originals von Friedrich Fiedler. Leipzig. (1893) (Reclam Universal-Bibliothek. 3051.), *Gedichte von Nikolai Alexejewitsch NEKRASSOW*. Im Versmass des Originals. uo. (1902) (4305.), *Gedichte von K. M. FOFANOW*. Autorisierte Nachbildungen im Versmass des russischen Originals von Friedrich Fiedler. uo. (1900) (4121.) – A megjelenési időpontok Bohmüller professzor és munkatársa, H. Fritsch, valamint Röttsch professzor adatai. (Jénai Egyetemi Könyvtár, lipcsei Deutsche Bücherei) (A továbbiakban: LERMONTOFF, NEKRASSOW, FOFANOW)

<sup>11</sup> Hans BETHGE, *Die Lyrik des Auslandes in neuerer Zeit*. Leipzig. (1907) 399 l. (A továbbiakban: BETHGE)

<sup>12</sup> Köszönöm a fent nevezettek szíves segítségét.

<sup>13</sup> Heinz POHRT, *Friedrich Fiedler und die russische Literatur*. Aus dem Leben und Wirken des Übersetzers 1878–1917. Zeitschrift für Slavistik. Berlin. 1970. 694–718. Ennek részletesebb, első változata: *Leben und Wirken Friedrich Fiedlers als Übersetzer russischer Literatur (1878–1917)*. Berlin. Humboldt-Universität, Philosophische Fakultät. Dissertation vom 3. Nov. 1965. (A továbbiakban: POHRT, 1965, POHRT, 1970)

<sup>14</sup> Csehov hivatkozása Fiedler egyéniségére is fényt vet: „Csókold meg barátodat, Fiedlert” – írja 1896-ban közös barátjuknak, Potapenkónak. A. П. ЧЕХОВ. *Собрание сочинений в двенадцати томах*. Том двенадцатый. Письма (1893–1904). Москва. 1957. 98.

<sup>15</sup> Munkáinak pontos jegyzékét l. POHRT, 1965: 251–257.

<sup>16</sup> *Heti levél. Álom és ólom*. Bp. 1969. 49.

<sup>17</sup> Rolf-Dieter KLUGE, *Johannes von Guenther als Übersetzer und Vermittler russischer Literatur*. Die Welt der Slawen. Wiesbaden. 1967. 1. sz. 77–96.

tolmácsolásairól. Viszonyuk később elhidegült; mivel – Kluge szerint – a nietzschei tanítás más-más irányát követték: Blok „a zene lelkének” zsongó, elementáris voltához húzott, Guenther pedig az apollói hűvös nyugalomban látta a költészet fő ideálját.<sup>18</sup> Az első világháború kezdetén ő viszont Németországban, nászútján, bizonyul hadifogolyoknak.<sup>19</sup> De beilleszkedik az irodalmi életbe. Szerkesztő, kiadó, nagysikerű színpadi szerző, és mindenekfelett fordít: Leszkovot, Puskind, Lermontovot, Gogolt, Turgenyevet, Csehovot, Blokot. Ilyen munkáinak száma félszázon felüli.<sup>20</sup> Műfordítói teljesítményét A. W. Schlegeléhez, orosz tisztelői Csukovszkijéhez mérik.<sup>21</sup> Az orosz–német közeledés olyan bajnokaként tisztelik, mint amilyen Romain Rolland volt német–francia viszonylatban.<sup>22</sup>

A Guenther-szövegek lelőhelyénél, *Hans Bethge antológiájánál* is meg kell állnunk, mert ez irodalomtörténetünk szempontjából is tanulságos. Kosztolányi ugyanis a *Modern költők* dán, japán, kínai, lengyel, svéd fordításait is belőle merítette.<sup>23</sup> A német munka forrás voltán kívül még azért is figyelemreméltó, mert – természetesen más példák mellett – egyáltalán a *Modern költők* összeállítására is ösztönzője lehetett a fiatal Kosztolányinak.<sup>24</sup> Az ő vállalkozása sem kisebb merszű: Bethge tizenhét ország százötvenöt költőjének négy-százhatvanhárom versét adta közre, nagyralátó magyar társa szintén tizenhét ország költő képviselőit vonultatja fel, de „csak” százkettszáz, s „csak” kétszáznegyvenegy versükkel. Bethge ötven fordítótársat von munkájába,<sup>25</sup> Kosztolányi azonban maga dolgozik! (Az orosz irodalom a német antológiában a harmadik helyen áll – nyilván azért is, mert a szerkesztő megfelelő szakemberre talált Guenther személyében –, Kosztolányinál a hetedik helyre szorul: kedvét a nyelvi akadály köthette és szegte aztán valószínűleg végképp.) Kosztolányi azért is szívesen használhatta Bethge összeállítását, mert maga is megszólal benne a „nagyvilág” számára: „Lámpafénynél” című szonettjével, Horvát Henrik fordításában.<sup>26</sup>

A források felderítése után láttunk hozzá az érdemi munkához, a fordításokat a két német átköltő mellé csoportosítva.

## 2. A Fiedler közvetítette szövegek: a) Lermontov: A tör

Fiedler Lermontov-füzetéből Kosztolányi a lermontovi életmű olyan remekait ismerhette meg, mint a *Nem, nem vagyok Byron*, a *vitorla*, a *Puskin halálára*, *A költő*, a *Gondolat*, a *Hazám*.<sup>27</sup> Természetesen magyar elődei, Szabó Endre és Radó Antal átköltéseit is olvashatta.<sup>28</sup>

<sup>18</sup> KLUGE, i. m. 83. A valóság talán bonyolultabb, mint Kluge hiszi: Blok naplójának és leveleinek Guenther-utalásaiból egyre növekvő ellenérzés tűnik ki fordítója iránt. Vö. *Művei*. VIII. 135., VII. 34., 88., 10”, 141. (Orosz nyelven, a kótetek adatait l. a 70. és a 75. jegyzetben.)

<sup>19</sup> SARTORIUS, *Geliebtes Russland*. Gespräch mit Nationalpreisträger Johannes von Guenther. Neues Deutschland. 1957. febr. 10. 18.

<sup>20</sup> Vö. KLUGE, i. m. 89–96., valamint: *Deutsches Literatur-Lexikon*. Bern und München. 1978. VI. 1011–1014. hasáb.

<sup>21</sup> Roland SCHACHT, *Nachdichtung als Lebenswerk*. Aufbau. Berlin. 1951. 5. sz. 465.

<sup>22</sup> SARTORIUS, i. m.

<sup>23</sup> A közölt Ibsen-versek közül „Az északi lovag” és a „Duett” címűekhez két német megfelelőt is találtunk, *Christian Morgenstern*, illetve *L. Passarge* tollából. Több jel szerint az előbbi volt költőnk forrása. („Verbrannte Schiffe”. BETHGE, 265., „Agnes”. Heinrich IBSEN. *Sämtliche Werke*. Erster Band. S. Fischer-Verlag. Berlin. é. n. 30.) A „Végül!” valószínű közvetítő szövegét csak a Passarge fordította füzet tartalmazta. („Verschwunden”. *Gedichte von Heinrich IBSEN*. Leipzig. é. n. 39.) A három Ibsen-verset – Vége!, Duett, Az északi lovag – más forrásból merítette. (A harmadiknak lehetne közvetítője a „Verbrannte Schiffe”, a tartalmi eltérések azonban nagyon jelentősek. Vö.: MK: 390., 391., 389., BETHGE, 265.)

<sup>24</sup> Francia fordításainak forrásai – vö. RÁBA, i. m. 222. –, RADÓ Antal műve – *Idégen költők albuma*. Bp. 1981. – is példái lehettek; Bethgét még az országok betűrendbe szedésével is követi Kosztolányi.

<sup>25</sup> Richard Dehmelt, Horvát Henriket, Christian Morgenstern, Stefan Zweiget stb.; természetesen kötetben már megjelent munkáikat is felhasználva. Ő maga a kínai verseket ültette át; meglehet, először irányítva Kosztolányi figyelmét a költészet keleti birodalmaira.

<sup>26</sup> BETHGE, 380–381.

<sup>27</sup> Ich bin nicht Byron, Auf A. S. Puschkins Tod, Der Dichter, Betrachtung, Mein Vaterland (LERMONTOFF, 33., 39., 42., 53., 69., 102.).

<sup>28</sup> Utal is rájuk: MK: 68, 443.

A költeményt Lermontov élete fontos fordulóján, a Kaukázusban töltött, ihlető élményekben gazdag esztendő után – a Puskin gyilkosait megbélyegző nagy verséért száműzték oda – 1837/38 fordulóján írta,<sup>29</sup> visszatértekor a cári katonaság utált kötelékébe.<sup>30</sup>

*Лермонтов: Кинжал*

Люблю тебя, булатный мой кинжал,  
Товарищ светлый и холодный.  
Задумчивый грузин тебя на месть ковал,  
На грозный бой точил черкес свободный.

Лилейная рука тебя мне поднесла  
В знак памяти, в минуту расставанья,  
И в первый раз не кровь вдоль по тебе текла,  
Но светлая слеза – жемчужина страданья.

И чёрные глаза, остановясь на мне,  
Исполнены таинственной печали,  
Как сталь твоя при трепетном огне,  
То вдрут тускнели, то сверкали.

Ты дан мне в спутники, любви залог немой,  
И страннику в тебе пример не бесполезный:  
Да, я не изменюсь и буду твёрд душой,  
Как ты, как ты, мой друг железный.

*Fiedler: Der Dolch*

Ich liebe dich, mein Dolch, du siegreich treue Wehr,  
Ich liebe deines Glanzes kalte Schöne!  
Dich schliff zu grauem Kampf der wilde Grusier,  
Dich schmiedete zur Rache der Tschetschene.

Von einer Lilienhand, in stummer Trennungsqual,  
Wardst du gegeben mir bei Morgengrauen,  
Und statt des Bluts sah ich zum erstenmal  
Der Zähnen Perlen auf dir thauen.

Zwei schwarze Augen, treu und seelengut,  
Im tiefen Schmerz entsagungsvoller Liebe –  
Gleich deinem Eisen in der Feuerhut –  
Erfunkelten und wurden wieder trübe.

Zum Seelenpfande hat die Liebe dich geweiht,  
Mir in der Lebensnacht das Ziel zu weisen . . .  
Stark bleibt mein Herz und treu für alle Zeit,  
Gleich dir, gleich dir, mein treuer Freund von Eisen!

<sup>29</sup>В. М. Ю. ЛЕРМОНТОВ, *Собрание сочинений в четырёх томах*: Москва—Ленинград. 1962. Том первый. 682.

<sup>30</sup>„( . . . ) szívesen maradnék itt – a Kaukázusban, Z. E. – Pétervárra írj, jaj, ne Carszkoje Szelóba; unalmas új ezredbe utazni – írja barátjának, Sz. A. Rajevszkijnek. Uo. *Том четвёртый*. 597–598.

Kosztolányi: A tör

Szeretlek tör, együtt élek te véled,  
Te csillogó, te hús, te gyönyörű.  
A puszta fia fente fanyar éled,  
Pengéd edzette sok-sok köszörü.

Egy liliomkéz nyújtott sirva, némán,  
A szürke hajnal fénye reszketett.  
S acélodon búsan pergett le néhány  
Könnycsepp szivárgó, forró vér helyett.

Két éjsötét szem sírt, a drága, gyengéd  
Szemek tüzeltek a ködös borún —  
Mint szikratűzben tündököl a pengéd —  
És azután kihunytak szomorún.

Most rám maradtál, hű szerelmi zálog,  
Sokszor mutatva merre van a cél ...  
Kemény leszek, maradjunk jó barátok,  
Szívnél keményebb, jéghideg acél.<sup>31</sup>

Kosztolányi szövegét Gáldi László nagy Lermontov-tanulmányában verselése szempontjából veszi számba.<sup>32</sup> A *Tör*-ben hatos jambusok, alexandrinusok keverednek rövidebb sorhosszuakkal, az egymással rímelő soroknak lehetőleg más-más hosszúságú sorfajhoz kell tartozniuk. Gáldi a jambikus lüktetésen túl elsősorban hangsúly, logikai nyomaték szerinti szakaszokra, ütemekre osztja a sorokat, összegezve így:

Люблю тебя, / булатный мой кинжал,	(tizes)
Товарищ светлый и холодный.	(kilences)
Задумчивый грузин / тебя на месть ковал,	(alexandrinus)
На грозный бой / точил / черкес свободный.	(tizenegyes)

Kosztolányi a négy sorfajt tizes és tizenegyes jambusok váltakozására egyszerűsítette, az egymással rímelő sorok nála tagolás tekintetében különbözőek, így:

Szeretlek, / tör, / együtt élek / te véled,	a	3 1 4 3
Te csillogó, / te hús, / te gyönyörű.	b	4 2 4
A puszta / fia / fente / fanyar éled,	a	3 2 2 4
Pengéd / edzette / sok-sok / köszörü.	b	2 3 2 3

Ily módon — véli Gáldi — „a szinte már Ady hangsúlyos jambusaira emlékeztető sorokban” „a lermontovi mikrokozmosz újra felépült”. — Második ítélete a nyelvi megformálást illeti: „Kosztolányi tolmácsolása jó példa arra, hogyan tudja az ösztönösen megragadott, hibátlan költői dikció alkalmilag az esetleges kisebb eltéréseket is feledtetni, illetve új szépségekkel pótolni”.

A közvetítő szöveg ismeretében megállapíthatjuk — a verselést illetően —, hogy Fiedler majdnem teljes hűséggel követte eredetijét, élve Lermontov mind a négy sorhossz-variánsával, a kilencestől a tizenhármásig, az

<sup>31</sup> ЛЕРМОНТОВ, *Том первый*. 434., LERMONTOFF. 52., МК. 444.

<sup>32</sup> Lermontov versművészete magyar köntösben. Tanulmányok a magyar–oros irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1960. I. 448.

egyszerűsítés tehát Kosztolányitól ered. A gépies jambuspattogatás üde lazítására is adhatott Fiedler példát: németben eleve csak hangsúlyos szótag lehet időmértékesen hosszú.<sup>33</sup>

A német szöveg ismeretében a tartalmi hűség – „az eltérések, illetve a többletszépségek” – vizsgálatával sem maradnunk adósak. Kosztolányi átveszi – és tovább részletezi – a robbanóan heves megszólítást, feláldozva Fiedler romantikus-egyéni, összetett jelzőjét: „együtt élek te véled”. A személyhez fordulást nagy nyomatékkal hangsúlyozza a háromszoros „te”, a három, hangrendje, hosszú magánhangzói révén telt zengésű jelzővel-értelmezővel, szerencsésen feloldva a nehézkes birtokos jelzői szókapcsolatot („deines Glanzes kalte Schöne”). Kosztolányi intenzitást is módosít, a hideget „hűs”-re tompítva, a szépséget „gyönyörű”-re emelve. A záró sorokban hűtlen: elejti az utalást a tör készítőire és rendeltetésére. Úgy vélte, hogy a „helyi szín” szűkíti a vers általános érvényét, vagy a „puszta fiá”-val sejtetően vélte jellemezni a vers említett félnomád törzseket? Félt, hogy a dikció ívelését elaprózzák a reális részletek? A veszteséget gazdagodás is pótolja, a tör készítésének képéé, alliteráció támogatta színesztéziával,<sup>34</sup> a köszöri sikoltását érzékeltető magas hangrendűséggel.

A magas hangú, áradó sorokhoz remekül csatlakozik a borúsra árnyalt második szakasz. Itt Fiedler lehetett az ihlető, érzelmessé lágyítva az eredetit. Nála „a válás percéből” „a válás néma kínja” lesz, az önkényes-szép „reggeli szürkület”-mozzanattal tetéztve. Az előbbi Kosztolányi „sírva, némán” – körülménymeghatározással konkretizálja, a második – talán kicsit a „mal du siecle” gyakorlatától befolyásoltan – új, impresszionista-gyengéd részképpé kel tollán: „A szürke hajnal fénye reszketett.”<sup>35</sup>

A harmadik versszakban az erőteljes indítás után – „Két éjsötét szem sírt” – Fiedler elvont-szентimentálisá vált értelmezésével kell olvasójának – fordítójának – megbirkóznia. A lermontovi, „a költőn megállapodó, citokzatos bánattal teli szemek” itt „hűen, lélekjón, a lemondásteli szerelem mély bánatában” csillannak. Kosztolányi részletező-megszemélyesítő jelzőkkel – „drága, gyengéd/Szemek” – s a reggeli szürkületre is vissza-utaló mozzanattal – „tűzeltek a ködös borún” – készít szép képet az elmosódó német ködrájzból. A szem és a penge borulásának-csillanásának gyönyörű párhuzamát Fiedler nyomán árnyalja borúsabbra: „wurden wieder trübe” – „kihunytak szomorún”.

A zárószakaszban – Fiedler ünnepélyes-bús világlátásának megfelelően<sup>36</sup> – a „szerelem néma zálogából” „szerelem szentelte lélekzalog” lesz, mely „az élet éjszakájában” mutatja a célt. Kosztolányi tömöríti a szerelmi vonatkozást – „hű szerelmi zálog” –, megfogalmazva a fegyvernek az első versszakban elejtett funkcióját, gyakorító utalással: „sokszor mutatva, merre van a cél...”. Az orosz „Да, я не изменю и буду тверд душой” ezután gazdag jelentéstartalmat rejtethet. A szerelmi hűséget, de a költemény tágabb, szimbolikus jelentése szerint – a világosabban beszélő nagy vers, „A költő” szomszédságában, azt megelőzve – a dekabrista szabadságeszmékhez való hűséget is, szemben a hanyatló, megalkuvó korral;<sup>37</sup> a költő a törhöz, a zsarnok elleni küzdelem, a nemeselekűség, a becsület megtestesítőjéhez hű.<sup>38</sup> Bodenstedt a torádó kedveshez való hűséget emeli ki, Fiedler is, Gerschmann közelíti meg legjobban az eredetit.<sup>39</sup> Kosztolányinál a férfinagány képze ural kodik el, byroni családottságot sugalló képsorral, a keménység halmozott érzékeltetésével, az emberi szív-keménység holdudvarában „hűs”-ból „jéghideg” vált „acél” metonímiájával.

<sup>33</sup>Például: „Ich liebe dich, / mein Dolch, / du siegreich / treue Wehr”. Az orosz verselés németre való átültetésének problematikájáról l. Harald RAAB, *Die Lyrik Puskins in Deutschland (1820–1870)*. Berlin. 1964. 441–448. (A hangsúlyos nyelvi tagolás és a „metrikus keret” betöltő ritmus egyensúlyaként jön létre a „metrikus ritmus”, a „keverék-ritmus” sajátos faja, mind az oroszban, mind a németben. i. m. 448.)

<sup>34</sup>Az utóbbit Gáldi megkérdőjelezi, „nem egészen stílusos modernizálásnak” nevezve. i. m. 444.

<sup>35</sup>Itt bizonyíthatjuk kétséget kizárólag Fiedler forrás voltát. Bodenstedtnél e hely megfelelője: „Es schenkte eine Lilienhand dich mir, / Als mich ihr Arm zum letztenmal umschlossen” (i. m. 59.), Gerschmannál: „Erinnungspfand, dass ich bei ihr geruht, – / Noch fühl ich ihres Herzens wildes Klopfen!” (i. m. 9.)

<sup>36</sup>Ez a maga ifjúkori költészetére is jellemző; versei „filozófiai tartalmukkal vagy szomorú és borús hangulatukkal sajátos költői hatást váltanak ki”. Vö. POHRT, 1970. 710.

<sup>37</sup>Vö. Борис ЭЙХЕНБАУМ, Михаил Юрьевич Лермонтов. Очерк жизни и творчества. ЛЕРМОНТОВ. Том четвертый. 779.

<sup>38</sup>Vö. Ираклий АНДРОННИКОВ, Лермонтов. Исследования и находки. Москва. 1967. 139.

<sup>39</sup>„Drum liebend ewig treu sein will ich ihr”, illetve „Kalt will ich sein und unerbittlich hart” (BODENSTEDT, i. m. 66., GERSCHMANN, i. m. 9.)



Kosztolányi száztizenkét vers közül választotta „A tör”-t. Az idézett „izmos és erőteljes gondolatok” példáját láthatta benne. Vonzhatta a téma – végül is semlegesített – egzotikuma, a mesterien párhuzamos és ellentétezett szerelmi vonatkozás,<sup>40</sup> s a költemény ifjúkora egyik bálványa, Byron fájdalomával rokon férfibánata.<sup>41</sup>

„Végérvényes” fordítás az övé, ahogy Gáldi minősíti?<sup>42</sup> A felszabadulás után *Győri-Juhász Jenő* méltatlanul elfeledett orosz antológiájának is gondosan kimunkált darabja a vers, majd *Lator László* is megszólaltatja.<sup>43</sup> Szövege az eredeti minden gondolatát visszaadja, hajlékony, finoman archaizáló nyelven, szép többletértelmezéssel („mint egykor edzeni remegő tűzbe tett / pengéd”), izgalmas enjambementokkal. Mégis úgy érezzük, talán kevésbé remek, mint Lator nem egy más Lermontov-tolmácsolása, s Kosztolányi olvasásakor adunk igazat Tóth Árpád egykorú – a Holló és a Téli mozdony kapcsán kelt – észrevételének: Lermontov is így írta volna meg ve-sét, ha „a magyar nyelv anyagát” „gyúrta volna” „jellemző formáiba”, „sajátos eszközeivel”.<sup>44</sup>

## 2. b) Nyekraszov: Az orosz dal

„Nyekraszov az oroszoknak körülbelül az, ami nekünk Petőfi Sándor. A nemzet és a nép költője, háborgó és szenvedélyes lélek (...)” – fűzi Kosztolányi saját ítéletét a Fiedler tárgyyszerű bevezetőjéből átvett életrajzi adatok elé. A német füzet elég alapot adott ehhez: hetvenkét költeménye addig tiltottakat is tartalmazott, s egykorú orosz visszhangja szerint német olvasói „mind a költő-polgárral megismerkedhettek belőle, aki a társadalmi feltételek miatt szenved, mind a költő tiszta líraiságának mélységeivel”.<sup>45</sup> Talán Fiedler 1902-es kötete előtt már *Szabó Endre* 1890-es „Orosz költők”-je is kalauza lehetett Kosztolányinak Nyekraszovhoz: itt még majd száz év múltán is kisüt a bevezető-méltató sorokból a fordító rajongó szeretete, s a benne közreadott tizennégy költemény mind – hogy a fordítandó vers eredeti képével éljünk – a költő „a világ miatt ontott könnyei” tanúja.<sup>46</sup> A két forrásból is megismerhetett versekből leszűrű általánosítás indokolja Kosztolányi átköltésének szenvedelmességét. Műves munkára pedig az idézett ítélet második felében megfogalmazott felismerés kötelezi: „de épp, mint Petőfi Sándor, nagy formaművész is”.

A költeményhez eljut *Szabó Lőrinc* is, aki 44/45 fordulóján, a „bunker” gyertyalángjai mellett kezdte fordítani az orosz klasszikusokat. Az ő szövegét is közöljük.

Некрасов:

Стихи мои, свидетели живые...  
За мир пролитых слёз  
Родитесь вы в минуты роковые  
Душевных гроз  
И бьётесь о сердца людские,  
Как волны об утес.

<sup>40</sup>Orosz szépség-kép, könyvalak, fantáziaszülemény? – készítette a fiatal Kosztolányit romantikus ellentétekben tobzódó verse, az „Egy orosz lányhoz” megírására. Összegyűjtött versei. Bp. 1964. 113. (A továbbiakban: ÖV.) Itt is felbukkan a liliom-metaphora. („Árnyas hajadba ringatózik / egy tünde liliommező...”).

<sup>41</sup>A Byronnal való közösséget maga is hangsúlyozza életrajzi jegyzetében: „Sok versének sötét hangja Byronéra emlékeztet, de ez inkább szellemi rokonság, mint hatás.” (MK. 443.) „A tör” motívumai Byronnál is, lírájának futó szemléje alapján is, fellelhetők: a szerelem, a kedves szemének hasonló tüze, a válás, a harcot választás. Vö. BYRON, *Válogatott művei*. Bp. 1975. I. 83., 85., 65., 86.

<sup>42</sup>I. m. 448.

<sup>43</sup>*Orosz költők antológiája*. Bp. é. n. (Az OSZK katalógus-lapja 1946-ra datálja megjelenését, Gáldi 1945-re: i. m. 448.) 152. Lator László fordítását l. *Klasszikus orosz költők*. Bp. 436. (A továbbiakban: KOK.)

<sup>44</sup>Kosztolányi Dezső: *Modern költők*. Nyugat. 1914. 4. sz. 288., és TÓTH ÁRPÁD, *Válogatott művei*. Bp. (1964) 950.

<sup>45</sup>Idézi Pohrt – POHRT, 1970. 714. –; a kötet részletes elemzését l. POHRT, 1965. 186–200.

<sup>46</sup>Síratja a csatán meghalt fiát gyászoló anyát, a férjét eltemető, majd az erdőben megfagyó jobbágyasszonyt, a szép parasztlányt, akire nyomorú sors vár, a volgai hajóvontatókat, a gyárban síró gyermekeket. I. m. 52–89. Az 1900-as „*Négy orosz költő*” tovább gazdagítja a Nyekraszov-portrét, „A fagy” című elbeszélő költeménnyel. (185–235.) – Kosztolányi erre a kötetre nem hivatkozik: valószínűleg nem ismerte.

Fiedler:

Ihr Lieder mein! Lebendig Zeugnis tragt ihr  
Des Tränenwehs ringsher;  
Geboren aus der Seele Gluten, klagt ihr  
In Stürmen bang und schwer,  
Und an die starren Menschenherzen schlagt ihr  
Wie ans Gelipp das Meer.

Kosztolányi: Az orosz dal

Ó, én dalom! fájdalmain tanúja,  
Sírd-sírd a bánatod.  
Lelkem tüzebe kelsz s a szélbe zúgva  
Hangod búsan zajog.  
S a zord szívekről visszacsattan újra.  
Mint szírtől a habok.

Szabó Lőrinc: Versem, sak versem

Versem, sok versem, könnyes és keserves  
világ tanúja vagy;  
végzetes órákban születve zengetsz  
élő viharokat;  
és úgy csapódsz az emberi szívekhez  
mint a szírthez a hab.<sup>47</sup>

Nyekraszov jambusai a negyedik sortól szabálytalanná válnak: zökkennek, s a szótagszám is eltér az előzőktől, a 11, 6, 11, 4, 9, 6. A zökkenés, a rövid sorok tragikus megtorpanást, félbeszakadtságot sugallnak; a három fordító a szabályosabb, a tizenegyes és hatos jambusú megoldást választotta. Fiedler tollán egy fontos mozzanat vész el: a versek a költőnek a „világért, annak kapcsán” kiontott könnyeiről tanúskodnak, nem „a könnyek bánatáról” általában, valamiféle jelképes-elvont viharban röpülve, akkor is, ha a költemény egészével Nyekraszov a költészet útját kérdőjelezi meg, keserűen, „lélektől-lélekig”. A sorhossznövekedés készíti Fiedlert a dalok megszemélyesítésének tovább-bontására: „aggódóan és súlyosan”, s ezért kell az emberszíveket is „mereknek” minősítenie.

Kosztolányi – eltérve az időrendiségtől – kis ciklusa élére helyezi a verset, erős általánosítással: „Az – az én kiemelésem, Z. E. – orosz dal”. Ugyanakkor konkretizál is: egy megszemélyesített vershez, verséhez fordultatva a költőt. Az indulatszó és az ismétlődő felszólítás – „sírd, sírd” – zenei, bensőséges. Nyekraszov és Fiedler képalkotását a magyar romantika képzetkörét idézve teremti újjá: az orosz eredetűnek a fiedleri „tűz”-zel tetéztet lelki viharait idézi, de az utóbbit érzékletesebbre hangolja, egy elemével, a „szél”-lel helyettesítve.<sup>48</sup> A zárórész a keményre forduló zengés, a romantikus-világfájdalmas szív-megszemélyesítés mellett avval is emlékeztet, hogy Nyekraszov hasonlatát továbbviszi, a befejezett reménytelenségig: dala „vissza is csattan” az emberi szívekről. A hasonlat külön mondattá emelése is a lakonikus lezártaságot hangsúlyozza. (A képi befejezésben Kosztolányi szerencsésen érzi meg az eredetit: Fiedler parthoz csapódó, rímhívta „tengeréből” mint a költő verseinek kifejezőjéből éppen az egyén, a költő törekény esendőse hiányzik.)

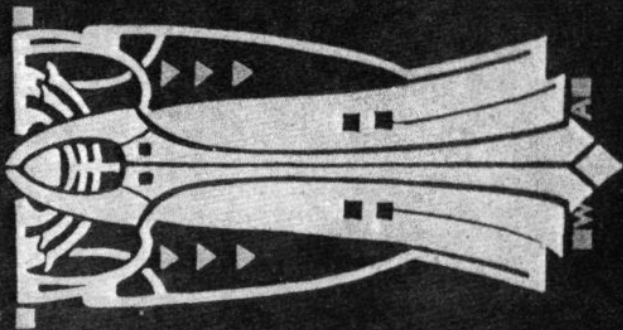
Szabó Lőrinc átköltése sem ment a pontatlanságoktól. A világ–a lélek viharai–a dalok hármas összefüggésből csak az elsőt értelmezi, kicsit talán lamentálóan is, kihagyva a lírai én megjelölését. Pontos a „végzetes

<sup>47</sup> H. A. НЕКРАСОВ, *Полное собрание сочинений в восьми томах*. Москва. 1965. I. 299. NEKRASOW, 80., MK. 440., KOK. 565. Szabó Lőrinc fordításának első megjelenése: *Válogatott műfordításai*. Bp. 1950. 314.

<sup>48</sup> A lélek-láng nyomán keletkezett zúgó, szálló dalt l. Kölcsey sok helyén: „mint Zephyr lágy szárnya zúg”, „érményim / Szívem alatt tüzesedve vittak” stb. *Összes művei*. Bp. é. n. 29., 67.; s még Aranyánál is, három évtized múltán: „Kél és száll a szív viharja”. *Összes költeményei*. Bp. 1964. I. 215.

# Die Lyrik des Auslandes

von  
Hans Bethge.



Aber jene Silberfischlingen,  
Die im Scheinen strahlen lassen  
Ihrer Rücken Blitzeleuchte, —  
Mit den Lippen ohne Magen,  
Grausam, sie die Vögel fangen,  
Vögel, spürend durch die Feuchte.

(Hans von Guenther.)

## Afanassij Afanassjewitsch Sjet.

Geboren 1820 im Gouvernement Orjol; gestorben 1892 zu Moskau.

### Vertrautes Bild.

O das wunderbare  
Bild ist so vertraut:  
Heide, weithin klare,  
Mondlichtüberlaut.  
Leuchtend hohe Sterne  
Und der Schnee glängt zart,  
Einlam nur und ferne  
Klingt der Schlitten Fahrt.

(Hans von Guenther.)

### O welches Glück...

O welches Glück: die Nacht und wir, und wir  
allein!  
Ein Spiegel glängt der Fluß, in lauter Silbersternen;  
Und dort . . . o neig zurück den Kopf und blick  
hinein:  
Wie find so rein und tief dort über uns die Fernen!

21\*

Germentoff, Gebiete.

Beschirme mich in Dürft's Pforte  
 Und mein verregtes, leeres Noth! ...  
 Und noch ein Flehen nicht vernessen  
 Mein Herz ... und weint im Augenblick  
 Wie, wenn die Heimat nicht vergessen  
 In der Verbannung Einlauffst?!  
 Wird gräßlich mich beim Namen nennen  
 Der Freund, mir flühen jenen Arm?  
 Die Brüder, werden sie erkennen  
 Mein Angest, entsetzt vom Darm?  
 Vielleicht, ach, wird mein Fuß entweichen  
 Der Jugendfreunde theuren Staub —  
 Die Guten, Götter, Biegetreuen,  
 Bervollt im Reiz wie Festschuld?!  
 O, dann verschlachte und verschleite,  
 Kaskel, mich mühen Wandrer nur,  
 Und meinen Staub demnächst verstreue  
 Durch dein Geflüst' linder Ebn!

12. Der Dofb. 421

Ich liebe dich, mein Dolch, du herrlich treue Wacht,  
 Du liebe deines Glanzes kalte Schöne!  
 Du schiffst zu graulichem Kampf der wilde Grusier,  
 Du schmeichelt zur Nacht der Tischlerei.

Zwei schwarze Augen, tren und jensehnt,  
Im tiefen Schmerz entfügungsvoller Liebe --  
Gleich deinem Eisen in der Generalplut --  
Ermüdeten und wurden wider trübe.

*spindeln*  
*spindeln*  
*spindeln*

#### 4 Fiedler, szövegoldal

# Bedichte

don

M. J. Germontoff.

## Zum Versmaß des Originals

don

Friedrich Fiedler.

Mit Germontoffs Bildnis.

Leipzig.

Druck und Verlag von Philipp Reclam jun.

### 3 Fíeler, címlap

órákban születve” – körülmény-megjelölés, a „zengetsz élő viharokat” intellektuális szépsége mellett elvont, műveltető formájával, itt a ritmus sem követhető. Kosztolányi fordítása versbe sűrített romantikus stílusmódnak is remek; mai ifjú olvasók jórészt neki adják a pálmát.<sup>49</sup> A költemény Nyekraszov költészetének is mottója lehetne; mai orosz olvasók betéve tudják.<sup>50</sup>

## 2. c) Fofanov: Néva

Kosztolányi 1904 augusztusában ajánlja barátjának, Babitsnak olvasásra a költőt, „néhány édes, speciálisan orosz színéért”.<sup>51</sup> „A természet és a panaszos érzelmi világ miszticizmusra hajló, dekadens hangulatú”, „a kiút-talanság, a rezignáció elől a fantázia, az illúziók világába menekülő” költőjének<sup>52</sup> Fiedler majd kétszáz versét adja németül; a „Néva” az orosz portya súlyos verse.

### Фофанов: На Неве

Нет ночь, а не день. Над сонною Невой  
Вечерняя заря румянится тепло.  
Но ветер уже пахнул прохладой ночью  
И морщит светлых вод прозрачное стекло.  
Пурпурным янтарем пылают окна зданий,  
Как будто бы там ночь справляет пир весны,  
Узоры пёстрые далёких очертаний  
В лиловый полумрак как в дым погружены,  
Удавом каменным эмеится цепь гранита  
И паутиной мачт темнеют корабли;  
Уныло ночь молчит, — и грусть кругом разлита,  
— И слышен вздох небес в молчании земли.  
И точно чей-то глаз, как луч любви случайной,  
Мне в душу заглянуть пылливо и светло, —  
И всё, что было в ней загадкою или тайной, —  
Всё в звуки облеклось, всё имя обрело.

И страстные мечты, больные до истомы,  
Наполнили меня блаженною тоской. . .  
И мнится, что вокруг все пышные хоромы,  
Вся эта ночь и блеск нам вызваны мечтой.  
И мнится — даль небес, как полог распахнется —  
И каменных громад неподвижных караван  
Вот-вот сейчас волнуясь, колыхнется  
И в бледных небесах исчезнет, как туман.

### Fofanow: An der Newa

Es ist nicht Nacht, noch Tag. Den kalten Newawogen  
Sucht Wärme zu verlehn des Spätrots blasse Glut —  
Da kommt des Westens Wind im Hauch der Nacht geflogen,  
Und schauernd kräuselt sich die spiegelebne Flut.  
Im Purpurberstein glühn der Baukolosse Fenster,  
Als feierte das Fest des Lenzes dort die Nacht;

<sup>49</sup> Tizenhat-tizenhét éves tanulókat kérdeztünk meg; többségük Kosztolányi fordításának zeneiségét: a mély magánhangzók kifejező voltát, a hangutánzó szavak dinamizmusát, a vers jó jambikus ritmusát emelte ki, volt aki „erőteljesebb színeit” is.

<sup>50</sup> Mi Oleg Roszszijanov, a magyar irodalom orosz átültetője szóbeli tolmácsolásából ismertük meg.

<sup>51</sup> Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése. Bp. 1959. 27.

<sup>52</sup> Elbert János jegyzete. KOK. 1340., illetve Heinz Pohrt jellemzése. POHRT, 1965. 225.



In Liladämmerung getaucht, starr, wie Gespenster,  
 Ragt fern die Firste gleichwie auf stummer Wacht.  
 Als Boa schlängelt sich der Ufer Steingefüge,  
 Als Spinnweben blinkt der Schiffe Mastwerk her,  
 Der Erde Schweigen hört des Himmels Atemzüge,  
 Die weisse Mitternacht gähnt matt und trostesleer.  
 Da funkelt mir ein Blick, gleich einem Liebesstrahle,  
 Tief in der Seele Hort so sonnenwarm und klar —  
 Und Sinn gewinnt und Form und Ton mit einem Male,  
 Was ein Geheimnis mir bislang und Rätsel war.  
 Die alte Sehnsucht weint auf meines Herzens Grunde

So friedesant und leidenschaftlich wild . . .  
 Und mich bedeuht, als sei die steinern tote Runde  
 Und diese ganze Nacht nur — meines Wahns Gebild;  
 Als würde vorhanggleich, der Horizont sich spalten  
 Und Marmor und Granit im kühlen Ostwindwehn  
 Zerrinnern und sich kraus zur Nebelschicht gestalten  
 Und purlos in der Höh als blasser Duft zergehn.

*Kosztolányi: Néva*

Nincs éj, de nappal sincs. A hűvös, szürke Néván  
 Sápadt világgal ég a késő alkonyat —  
 Nyugati szellő leng az éjt jelentve némán  
 S fodrozza-bodrozza a síma habokat.  
 A házkolosszusok vérző bíborban égnek,  
 Minthogyha a tavasz most ülné ünnepét;  
 Lilálló ködbe van — mint néma, bús kísértet —  
 A háztető-orom s szikrázik szerteszét.  
 Mint boa kígyózik az óriási part-fal,  
 Pókhálóként remeg a kötél a hajón  
 Az álmos földnek az éj kezd beszélni halkal,  
 Jó a fehér éjjél s csupa bű, unalom.  
 Csak bennem ég a fény, mint a szelíd tekintet,  
 Mit ez a gyötrött szív mélyen magába zár  
 S értelme lesz vele a formának és a színnek,  
 Egyszerre felnyílik a titkok zára már.

A régi vágy zokog alélt szívemben árván,  
 Vad-szenvedélyesen s mégis baráttan . . .  
 És azt hiszem, hogy itt a kőfal és a párkány  
 És e nagy éj — ábránd és minden, ami van;  
 Várom, hogy szétrepedjen az ég is, mint a függöny,  
 A gránit, a márvány, a durva szikla-öl,  
 Hogy az egész látvány egy köd-gomolyba tűnjön  
 S gőzpáraként szálljon a bús magasba föl.<sup>53</sup>

<sup>53</sup> Стихотворения К. М. Фофанова. Часть третья. Снегорушка. С.-Петербург. 1896. 83—84.,  
 FOFANOW, 53—54., MK. 446.

Fiedler Fofanov-átköltését az eddigieknél is több, önkényes-finom átszínezés jellemzi. Ez itt jogos: a kötet verseit „Nachrichtungen” szóval jelöli; „utánköltéseivel” talán a baráti-szeretett költőt akarta német olvasóíhoz közelebb hozni.<sup>54</sup> Az „An der Newa”-ba saját Néva-képét is beleszővi; ez megbocsátható: majd hat évtizedig látta ő is a pétervári folyót a nap- és évszakok változásában.

Az „álmos Névből” nála „hideg Néva-hullámok” lesznek – a költemény kelte 1888 áprilisa, ott tél a javából! –, „a kései pirosság sápadt sugara” csak „meleget kísérel meg átadni”. Az eredeti „éjszakai hűvösséget lehelő szele” nála kétszeres megszermélyesítéssel, alliterációval („Westens Wind”) súlyosul: „Jön a nyugati szél az éjszaka leheletében röpülve”. Az „épületeket” „házkolosszusokká” növeli. Fofanov impresszionista színes-ségét – „a távoli kőrvonalak tarka mintázatai lila félhomályba merítve” – kísértetiesé nehezíti: „mereven, mint kísértetek, mintegy néma vártán”. Megszermélyesíti „az egek lélegzése hallható a föld hallgatásában” képet: „a föld hallgatása hallja azt”. Szint ad a képhez, kibontott képe mégis elvont és borús: Fofanov éjszakája „hallgat unottan”, nála „a fehér éjfélet ásit, tompán és vigasztalan”.

Eztán következik a fordulat a versben: „egy rejtélyes, véletlen szerelem sugarához” hasonló tekintet felszínre hozza a költőben mindazt, ami eddig „rejtvény vagy titok” volt, s mindez hangba, névbe öltözik. Fiedler a tekintetet meleggel dústja fel: „fénylik napmelegen s ragyogóan”, s „a lélekben mélyen rejtett kincssel” is bonyolítja.

A megfogalmazódott, nevük-kapott „lankadt-szenvedélyes ábrándok” töltik el a költőt „boldog-együgyű bánattal”. Fiedler itt patetikusabb: „a régi vágy sir”, „békésen és szenvedélyes-vadul”.

Az ábránd előbűvölte látomás most eloszlik. Fiedler itt is zsúfoltabb eredetijénél: annak „ábrándja” a „költő örültes képzelődésének lenyomatává” válik; a „pazar házak” „halott kő-környékké” nehezednek. A „kötőmegek mozdulatlan karavánja”-részkepet feláldozza: „a márvány és a gránit szakad szét” – a mozgást végül mégiscsak képviselő – „hideg keleti szélben”.

A súlyos, magyar fül számára spondeusokkal is lassított jambikus költeményt Fiedler formahíven adja németül, a szótagszámot 12-re és 13-ra egységesítve.

Kosztolányi egyszerűsítő munkát végez. A harmadik sor nála könnyedebb: „szellő leng”, folytatásában mégis energiás: „az éjt jelentve némán”. Fiedler játékos szókapcsolatát – schauend Kräuselt sich – hasonlóan tolmácsolja: „fodrozza-bodrozza”. Itt pótolja a második sorból elhagyott „rötet” („Spätröts”) a „vérző bíborban égnek” együttesével. Fiedler kísérteties háztető-ormait dekadens jelzőkkel toldva magyartja: „mint néma, bús kísértet”. Betoldás a rím által is hívott, de a fényhatást erősítő, az előbbivel ellentétbe feszülő „szikrázik szertesét”. (A bús némaság és a fény kontrasztját a hangállomány is érzékelteti itt.) A kötélzet – pókfonal párhuzamot Fiedler fénnel festi – „csillog-villog” –, Kosztolányi – változatosan – mozgásérzékletet ad: „Pókhálóként remeg a kötél (...)”. Költői és megfogható – ha egyszerűsített is – ég és föld érintkezése: „Az álmos földnek az éj kezd beszélni halkal”. Sejtelmesen és társánál választékosabban viszi tovább az éj képét: „Jő a fehér éjfélet s csupa bú, unalom”.

A változást hozó fofanovi és fiedleri „tekintet” a fény és igei állítmánya alá rendeli – megőrizve a német fordító fény-képének mozzanatait („szerelmi sugár, napmelegen, világosan”) –, a szerelmi vonatkozást a tekintet megszermélyesítő jelzőjébe rejtve: „Csak bennem ég a fény, mint a szelíd tekintet”. A „gyötört szív” által magába zárt fény – a jelző betoldás, de hű a vershez – a kulcsa a titkok megfogalmazódásának. Viszont elmosódik a gondolat lényege: a megfogalmazódás, a vers születésére utalás.

A második, az esti-éji színjátéknak, sőt a valónak is kápráztató válását kifejtő versszak felfokozott érzelmekkel indul Kosztolányinál, nyilván hézagpótlóan is, az elhagyott „auf meines Herzens Grunde” helyett. Megtartja az ellentéteztést, de a „békés-lágy” – talán félreolvasásból – „barátian”. Világos a felsorolást összefogó „ábránd”. A „várom” – toldás szubjektív, költői nekiszántságával. Az „ég” rokonabb Fofanov „égi távlatával”, mint Fiedler „horizontja”. A Fiedler adta „hűvös keleti szél-fúvás” helyére kerülő „szikla-öl” eltér a valós pétervári képtől. A végső, tovazengő hang, a mély hangrendű, megszermélyesített „bús magas”-sal, a bánaté.

<sup>54</sup>Így véli Pohrt. POHRT, 1965. 225–226. Kettejük baráti viszonyáról Fofanov Fiedlerhez írt levelei tanúskodnak. Uo. 9. melléklet. („Műzsám legjobb virágaival koszorúzza a tiédet, mint jó nővérét és gyengéd barátját” – fordul hozzá 25 éves írói jubileumán. 3. levél.)

Kosztolányit talán a szerző oly sok nyugati társával rokonnak látott, bánat bélyegezte, gyengéd egyénisége vonzhatta,<sup>55</sup> a leírás színessége — „millió cifra szín” jellemzi éppen 1913-ban a szlávást,<sup>56</sup> a valóság és lát-szat dialektikájának kérdése, melyet Conrad Ferdinand Meyer versének átültetésével is megfogalmazott, s mellyel majd győztesen küzd meg élete csúcán a Hajnali részegségben.<sup>57</sup>

### 3. A Guenther nyomán készült fordítások: a) Fet: Édes kép

Guenther a „Russland” című fejezet harmincyolc verse közt Fet három költeményét teszi át németre. Versünkét, a huszonegy éves, Moszkvában tanuló, áradó termékenységgel induló költő-egyetemista<sup>58</sup> nosztalgikus téli tájképét (1842); egy sodró hevű szerelmi vallomást; egy gyönyörű, panteisztikus-kozmikus látomást arról, hogyan szembesül a költő, egyedül, az éden első emberéhez hasonlóan, „déli” éjszakában, a szénaasztagon fekve a csillagtömeges világmindenséggel, s hogyan zuhan belé.<sup>59</sup>

Közzöljük Szabó Endre úttörő munkáját s Rab Zsuzsa modern átköltését is:

Фет:

Чудная картина,  
Как ты мне родна:  
Белая равнина,  
Полная луна.

Свет небес высоких,  
И блестящих снег,  
И саней далёких  
Одинокий бег.

Guenther: Vertrautes Bild

O das wunderbare  
Bild ist so vertraut:  
Heide, weithin klare,  
Mondlichtübertaut.

Leuchtend hohe Sterne  
Und der Schnee glänzt zart,  
Einsam nur und ferne  
Klingt der Schlitten Fahrt.

Kosztolányi: Édes kép

Ó, az édes, drága  
Régi-régi kép:  
Földek pusztasága,  
Holdfényes vidék.

<sup>55</sup> Samain-jellemzése — Coppée-t idézi — („az édes és beteges vágyakozás, a nemes szomorúság poétája”) Fofanovra is állhatna. МК. 134. Hasonlóan jelenik meg „lágy kedélyével” Sully-Prudhomme is. Uo. 192. — Fofanov a Modern költők megjelenésekor már nem él; Kosztolányi Fiedler 1900-as jegyzete nyomán kelt mondata — „Most nyugodtan és jó módban él...” — így érvényét veszítette 1913/14-ben.

<sup>56</sup> Miklós Jenő, in *Írók, festők, tudósok*. Bp. 1958. I. 347.

<sup>57</sup> Ott fordított a sorrend; az éjszakai bál látomása a „légi semmiből” kel életre. Vö. ÖV. 553.

<sup>58</sup> В. Я. БУХШТАБ, *А. Фет. Очерк жизни и творчества*. Ленинград. 1974. 19–20.

<sup>59</sup> „Vertrautes Bild”, „O welches Glück...”, „So auf dem Heu...” BETHGE, 323–324. Oroszul: „Чудная картина”, „Какое счастье и мы одни”, „На стоге сена ночью южной...” А. А. ФЕТ. *Стихотворения*. Москва–Ленинград. 1962. 103., 227., 273. — Az utolsót Csajkovszkij joggal tarthatta az egyik legláng-elméjűbb költeménynek. Véleményét Buchstab idézi. *í. m.* 117–118.

A csillag világol  
Lenn a táj haván  
S távol, távol, távol  
Csilingel a szán.

*Szabó Endre: Édes kép*

Gyönyörű kép! te oly  
Kedves vagy nekem:  
Hó és holdsugár a  
Messze téreken,

Fehérlik a hó s a  
Hold köröskörül –  
S messze, messze egy-egy  
Szán gyorsan röpül . . .

*Rab Zsuzsa: Drága kép*

Drága kép, idézlek,  
Te szívembe forrt!  
hóba dermedt rétek,  
hideg telehold,

fény a magas égen  
és a sík haván.  
Szán suhan az éjben,  
körötte magány.<sup>58a</sup>

A „Vertrautes Bild” formahű, hangsúlyosra is átjátszható, trocheusi lejtésű fordítás. Pontosan követi a szótagszámot, a rímelhelyezést. Guenther tartalmi átszínézései közül legjelentősebb a megszólítás harmadik személybe váltása, objektívebbé billen általa a leírás. Az orosz „hazai” nála csak „meghitt”, a „síkság” „mező”, s nem –hótól– „fehér”, hanem –holdtól– „fényes”. Az egyszerű „молная луна”-t nagyon is választékos, egyéni, többszörös összetett szóra cseréli: „Mondlichttüberlaut”.<sup>59a</sup> A lent és fent aztán megforduló, mellérendelésekbe sorakoztatott párhuzamához hű, jóllehet „a magas egek fényét” értelmezően fordítja, „világítóan magas csillagok”-kal. A hatodik sort – eltérve az orosz nominális, impressziókat villantó megfogalmazástól – igésíti, meg-személyesítő, a záró rímtől is hívott határozószóval: „Und der Schnee glänzt zart”. A puritán-zajtalan, s ezért záróképet is igésíti, hangutánzó szóval: „Klingt der Schlitten Fahrt”.

Kosztolányi jól gazdálkodik a kapott anyaggal. A megszólítás hiányát pótolja a három bensőséges jelző, a harmadik, a múltira utaló „régí”, ismétléssel is nyomósítottan. A „fehér”, illetve „fényes” minősítést helyettesítő birtokos jelzős megoldás nem funkciótlán, a kietlenség tágasságát érzékelteti. „Leképezi” a kettős párhuzamot, magyarázó, a csillagfényt a havon tükröztető megoldással – minket Arany Dunában tükröződő csillagaira is emlékeztetve: „A csillag világol / Lenn a táj haván”. A befejező mondatban Kosztolányi a táncos „távol, távol, távol” kedvéért áldozza fel a magányosság motívumát. Tartalmilag már előbb is szegényíti a költeményt, halmozott szinonimáival – a „földek pusztasága, vidék, táj” csak „разнина”, illetve „Heide” –, de talán éppen ez a kevesebb tartalom ad, az 1-ek zenéjével, a versnek áttetsző üvegszerűséget, gondolatlól kevésbé béklyózott verszenét.

Kosztolányi többletei jól kiviláglanak a maga idején szintén úttörő, költőnk által az orosz próza fordítója-ként becsült Szabó Endre művével való összevetésből. Ő egyszerűsíti a rímelhelyezést. A versindításból hiányzik

<sup>58a</sup> KOSZTOLÁNYI fordítása: MK. 441., SZABÓ Endré, *Orosz költők*. 102., RAB Zsuzsáé, KOK. 531.

<sup>59a</sup> A „majdnem barokkosnak tűnő mesterkéeltség” majd a kései Guenther sajátossága lesz – vö. Harold RAAB, *i. m.* 163. –, itt csúrában láthatjuk. Az osztrák Hans Bednarz – szintén kései – Csehov-fordításai kapcsán hánnya szemére „elégtelen” német nyelvtudását és „természetellenesen dagályos, preszióz személyes stílusát”. Vö. *Theatralische Aspekte der Dramenübersetzung*. Wien. 1969. 252–253.

itt Kosztolányi gyengéd hangmegütése. A fent és lent viszonya csak a vízszintes kiterjedésre szorítkozik. Nem szerencsés az elaprózás – sok e-je miatt sem –: „messze-messze egy-egy”; felesleges a „röpüli” elé tett „gyorsan”.

Talán *Rab Zsuzsa* mesteri átköltése sem múlja felül mindenben elődjéét. A melléknévi igenevek – lezárt cselekvést kifejező voltak mellett is – zaklatottá teszik az első versszakot: „szívembe forrt”, „hóba dermedt rétek”, hűtlenül Fet nominális fogalmazásához; a rész r-jeivel – hogy Kosztolányi szavaival éljünk – túlonként is „dúr hangnemű”, holott Fet negyedik sora m-jeivel, n-jeivel inkább moll. Szépen zárja le a verset a kiujjongó „fény, égen, sík” után a mélyen zengő, nominális magány.

Fet versében az olyanynyra oroszoknak érzett és a maga szívéhez is oly közel álló tél ragadta meg Kosztolányit;<sup>60</sup> a maga verseiben is gyakori impresszionizmus és a megejtő, tiszta verszene. Talán ezért mellőzte a világmindenség távlataira ocsúdó magányos, elmúló én éjféli döbbenetének idézett versét a „Hajnali részegség” majdani megéneklője.

### 3. b) *Szologub: Erdőből jött*

Szologub Fofanov kortársa, a velük egykorúak közül az esztéta Merezkovszkijt és a szélsőségesen szimbolista Balmontot mellőzve<sup>61</sup> esik rá Kosztolányi választása. A költőt bevezető sorait nem Bethgéből meríti: „a legújabb generációval tart”, azaz Blokével s – magyar viszonylatban – Kosztolányiéval. „Költészete szimbolikus és erősen misztikus” – folytatja, ítéletét az antológia másik három, elejtett költeményére is alapozhatva. Az egyikben Szologub azért eseng, hogy a szerelem – a szerető? – ne öltönn testet, megőrizve így „a remény édes teljességét”, a másik valami szubjektív idealizmus luciferi dacú megszólatatása: a költő a titkos föld istene, nem alkot bálványt magának, az éjszakát és a sötétséget hívja segítségül, a harmadik, a legmisztikusabb, a földi liliomra leszálló, az ég tengerétől ringatott, fényszárnyú, villámló hatyú szép látomása.<sup>62</sup>

A költemény 1902-ben kelt; meg is zenésítették.<sup>63</sup>

#### *Сологуб:*

В село из леса она пришла, —  
Она стучала, она звала.  
Её страшила ночная тьма,  
Но не пускали её в дома.  
И долго, долго брела она,  
И тёмной ночью была одна,  
И не пускали её в дома,  
И угрожала ночная тьма.  
Когда ж, ликуя, зоря взошла,  
Она упала — и умерла.

#### *Guenther: Vom Walde kam sie . . .*

Vom Walde kam sie zum Dorfe her, —  
Sie rief nach Menschen und klopfte sehr.  
Das nächtge Dunkel erschreckte sie,  
Doch in die Häuser liess man sie nie.  
Und lange, lange must es so sein —  
In dunkler Nacht war sie ganz allein,  
Und in die Häuser liess man sie nie,  
Und nächtges Dunkel bedrohte sie.  
Doch kaum der Tag kam in Rosen her,  
Da fiel sie nieder und war nicht mehr.

<sup>60</sup> Egy 1922-es írása utal erre: „A telet átéltem egy könyvben, melynek halk oldalain zúzmarás reggelek fehérlenek, s szánok csilingelnek, s azóta nekem minden tél orosz.” *Játék az ősszel. Hatyú.* Bp. 1972. 93.

<sup>61</sup> Főleg Balmont harmadik verse – „Freiheit” – tűnik egyre irracionalistább szókellésű, misztikus halandzsá-sorozatnak. BETHGE, 315.

<sup>62</sup> „O droh mich nicht”, „Ich bin der Gott . . .”, „Es singt eine Stimme”. Uo. 337., 338. Oroszul: „He угрожай меня угрозой”, „Я – бог таинственного мира”, „Поэт таинственный голос . . .”. Федор СОЛОГУБ, *Стихотворения.* Ленинград. 1965. 182., 176., 231.

<sup>63</sup> SZOLOGUB, i. m. 607.

Erdőből jött a faluba a lány –  
Zörgött szegény a házak ajtaján.  
Félt a sötétől, hogy az este nőtt  
És sehovase engedték be őt.  
Oly lassú-hosszú-lassú a magány –  
Mindig egyedül, minden éjszakán.  
És sehovase engedték be őt,  
Félt a sötétől, hogy az este nőtt.  
S reggel, hogy róza nyílt kelet egén,  
Lehullt a földre és meghalt szegény.<sup>64</sup>

A kilenc szótagos, hangsúlyosnak is felfogható, hol jambikus, hol anapestus is sejtető ritmusú, 5/4 ütemelosztású verset Guenther formahíven adja, Kosztolányi 5/5 tagolású, jambikus lüktetést érzetű 10-es sorokba teszi át társa szövegét. Guenther könnyed hangú megoldását néha a rímek határozzák meg: „zum Dorfe her” – „klopfte sehr”; a „liess man sie nie” sor rímhívó szava miatt elmarad a kóborlás – „бредла она” – motívuma, a meghalt – „умерла” – egyszerűsége is a rím miattvész el. Szologub szép megszélesítését – „mikor ujjongva feljött a hajnal” – színes főnévi metaforára váltja: „alig jött fel rózsákban a hajnal”.

Kosztolányi leleményesen cseréli fel a „sie”-t magyar megfelelőjére: „a lány”; a rímkenyszer miatt el kell ejtenie a kiáltás („Sie rief”) mozzanatát; realisabb lesz a kopogás, megtoldva a költői viszonyulás feltételezett elemével: „Zörgött szegény a házak ajtaján”. Hatásos, Guenther „közeli sötétjénél” kifejezőbb, az orosz eredetihez közelebbi metaforát is alkalmaz: „az este nőtt”. A történet ismétlődő voltát időt és teret egybejárszó egyéni összetétellel ragadja meg: „Oly lassú-hosszú-lassú a magány –”, kettőzött mássalhangzóival is érzékeltesen. A telt zengésű „magány”-t („одна”, illetve „allein”) jól zeneti tovább a nyomtatékosan tagoló „Mindig egyedül, minden éjszakán”. A vers monoton, vajákos sorismétlésének – negyedik és hetedik sor – hatását rafináltan emeli, hogy a másik gondolatritmikus sorpár, a harmadik és nyolcadik, fokozó jellegét elveti (ijesztette, majd fenyegette az éji sötét), és a ráolvasások makacsságával csak a „Félt a sötétől...” megfogalmazást visszhangozza.

A fordítás legpompázóbb leleménye Guenther nap–róza párhuzamának erős jelképi erejű, hiányosból – „róza” – igeivé bontott – „nyílt” – metaforával való visszaadása. A sorvég persze megadja a megfejtés kulcsát a színjatszón többjelentésű, a helyszínt is, az élet újrakezdését is sugalló betoldásával: „kelet egén”. A záró sor, kontrasztban a káprázatos előzővel, hibátlan zengésű.

A vadon nőtt – talán félbolond – lány történetében is erős sláv ízt érezhetett Kosztolányi, hiszen a sértett lelkű, tiprott üldözöttek irodalmának vallotta az orosz. A vers – hogy a szimbolisták terminusával éljünk – sajátos korrespondenciával a Modern költők egy jellegzetes vers-sorába is beletartozik, a titokzatos-jelképesen megjelenőkről és eltűnőkről szólókéba, Maclair „Rajz”-ának, de ugyanígy Stefan George „Idegen nő”-jének is társa; művészi, rafinált egyszerűségében Paul Fort „Meghalt a lány”-ával is rokon.<sup>65</sup> Másfelől Kosztolányi tragikus-emlékezetes gesztusát, a zörgetést és be nem bocsáttatást is felidézi, korábbi utalásoktól a „Februári óda” „kemény kilincsen koppanó szándékáig”.<sup>66</sup>

<sup>64</sup>SZOLOGUB, i. m. 276., BETHGE, 338., MK. 456.

<sup>65</sup>MK. 158., 316., 177. Kosztolányi Paul Fort „tudatosan primitív lelkének” cikkét is szentel. Vö. *Ércné maradébb.* Bp. 1975. 326–328. – Arra, hogy Kosztolányi „tud rafináltan egyszerű lenni”, már kortárs is felfigyelt. Vö. KÁRPÁTI Aurél, *Kosztolányi Dezső. Modern költők.* Élet. VI. évf. 5. sz. 1914. febr. 1. 155.

<sup>66</sup>ÜV. 541.



### 3. c) Blok: Szürke, szelíd nap volt

Kosztolányi a szimbolisták második generációjából<sup>67</sup> Brjuszovot mellőzve a legnagyobbat mutatta be, nálunk elsőnek.<sup>68</sup> Mint Szologub esetében, itt is kikerülte a – bármilyen szép – misztikus zengés szétoldó, az „értelem lámpájával” megvilágíthatatlan túlságait;<sup>69</sup> ezeket a „Geht die Türe dann auf . . .” és az „O rauscht, ihr Fichten! . . .” képviselik; az egyik tavaszi szerelmes látomásáról szól, a másik egy „valóságos túli” álom, talán a betlehemi bölcső kapcsán.<sup>70</sup> Költeményünket, melyre a mai válogatások nem figyelnek fel, pedig Blok „sok későbbi ciklusa tragikus motívumait tartalmazza”, a költő 1903-ban alkotja meg, „elakadva az eszmei-költői fejlődés útvesztőiben”.<sup>71</sup>

День был нежно-серый, как тоска.  
Вечер стал матовый, как женская рука.

В комнатах вечерних прятали сердца,  
Усталые от нежной тоски без конца.

Пожимали руки, избегали встреч,  
Укрывали смехи белизною плеч.

Длинный вырез платья, платье, как змея  
В сумерках белее платья челуя.

Над скатертью в столовой наклонились низ  
Касаясь причёсками пылающих лиц.

Стуки сердца чаще, напряжённый взгляд,  
В мыслях – он, глубокий, нежный, душевный сад.

И молча, как по знаку двинулись вниз.  
На ступеньках шорох белых женских риз.

Молча потанули в саду без следа.  
Небо тихо вспыхнуло заревом стыда.

Может быть, скатилась красная звезда.

*Guenther: Zärtlich grau der Tag war . . .*

Zärtlich grau der Tag war, da ihn Trauer band.  
Der Abend kam so matt herauf, wie eine Frauenhand.

In den Abendzimmern hat Herzen man versteckt,  
Endlos müd von zarter Trauer und erschreckt.

<sup>67</sup>Рдлук 1. А. А. ВОЛКОВ, *Русская литература XX века*. Дооктябрьский период. Москва. 1966. 387., 439., 460.

<sup>68</sup>Vö. KOZOCSA–RADÓ, *A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája 1944-ig*. Bp. 1956. 64. 194.

<sup>69</sup>Az „értelem lámpája” később is alapvető eszköze Kosztolányinak. Vö. *Tolsztoj. Az élő holttest. Ércnél maradóbb*. 156.

<sup>70</sup>BETHGE, 317–318. Oroszul: „Отворяются двери–там мерцанья;” (1903), „Все отошли. Шумите сосны,” (1904). Александр БЛОК, *Собрание сочинений в восьми томах*. Москва–Ленинград. 1960–1963. *Том первый*. Стихотворения 1897–1904. 1960. 274., *Том второй*. Стихотворения и поэмы 1904–1908. 1960. 58.

<sup>71</sup>Анатолий ГОРЕЛОВ, *Гроза над соловинным садом*. Ленинград. 1972. 82.

Drückte sich die Hände, vermied Willkommengeheiss,  
Und verdeckte Lachen mit Schultern, die sehr weiss.

Ausgeschnittene Kleider, gleich Schlangen jedes Kleid,  
Blitzender als Schuppen ist's in der Dunkelheit.

Im Zimmer, überm Tischtuch, beugte man sich dicht,  
Streifte mit Frisuren glühendes Gesicht.

Rascher Schlag des Herzens, Blicke heisser Art,  
In Gedanken — er nur, der Garten tief und zart.

Und schweigend, wie aufs Zeichen, gingen alle fort.  
Weisse Kleider rauschten auf den Stufen dort.

Schweigend schwanden alle im Garten ohne Spur,  
Und in Schamesröte glühte der Himmel nur.

Fiel ein roter Stern vielleicht über dunkle Flur.

*Kosztolányi: Szürke, szelíd nap volt*

Szürke, szelíd nap volt s haloványra festve  
Mint bágyadt női kéz kelt a beteg estve.

Eldugták a szívük, szobákba siettek,  
Szomorúak voltak, a gyásztól ijedtek.

Már nem is köszöntek, a szót se akarták,  
A kacajt márványló vállal eltakarták.

A kivágott ruhák hideg díszekkel  
Fagyosan csillogtak, mint a kígyópikkely.

Asztalra hajoltak és a láz viharzott,  
Frizurák súroltak egy-egy tüzes arcot.

Szívek-szemek égtek — s a vágynak — ez éjen —  
Csak a kert, csak a kert, az hallgatott mélyen.

Egyszerre mint jelle elment a sereglet,  
Hosszú fehér ruhák a lépcsőn lebegtek.

Eltűntek a kertben, az éjben reszketeg,  
Szégyenkező bíbor festette az eget.

Véres csillag lobbant a vén erdő megett.<sup>72</sup>

Sokáig kutattuk, miért „lobbant” ez a „véres csillag”, pontosabban miért „gördült talán le egy vörös csillag”? A látomás „apokaliptikus kiáltásának” egyik összetevője a költő riadt tanácstalansága az 1905-ös forradalmat megelőző társadalmi erjedésben.<sup>73</sup> A másik magánélete tragikus megoldatlansága: vőlegény s a testi

<sup>72</sup> БЛОК, *Том первый*. 284., BETHGE, 317., МК. 450.

<sup>73</sup> Vö. Борис СОЛОВЬЕВ, *Поэт и его подвиг*. Творческий путь Александра Блока. Москва. 1971. 110–115.

szerелеm elvetésének, az aszkéta, a költőt költőnek megőrző tisztaságnak híve, tele valónak bizonyuló bal-sejtelemmel küszöbön álló házasságát illetően.<sup>74</sup> A közvetlen élményalapot Bad Nauheim-i tartózkodása adhatta; előző téli fáradtságát kipihenni tartózkodott ott anyjával, 1903 májusában–júniusában.<sup>75</sup> Meny-asszonyának írt leveleiből árad a szanatórium német nyárspolgár-betegeitől való iszony;<sup>76</sup> ők lehettek a vers „hősei”. A bánatot – betegséget – legyőző, talán éppen attól sarkallt testiség győzelme a „mély, gyengéd, füledt”, kerítő kertben: árulás, bukás, ezt jelzi a természet irracionális reakciója.

Hogy élte át ezt a látomást Guenther, s hogy Kosztolányi? Guenther a nappal és az este egymásutániségát viszonylag pontosan adja vissza, csak a „gyengéd-szürke” összemosódását („нежно-серый”) bontja fel felsorolással. Erőltetett a „bánat kötötte” rímkenyszerű megoldása. Kosztolányi elhagyja a bánathoz hasonlítást, viszont gazdagodik az este–női kéz párhuzam, kissé dekadens, de erősen hangulati-szemléletes jelzővel: „bágyadt női kéz”, „beteg estve”. Kosztolányi kétirányúvá sarkítja a „cselekmény” mozgását: „szobákba siettek”, hogy a hetedik versszakban majd aztán „elmenjen” „a sereglet”. A második szakasz eredetije („a vég nélküli gyengéd bánattól fáradtak”, illetve „vég nélkül fáradtak a gyengéd bánattól”) már Guenthernél is módosul, a rímkenyszer miatt, az „ijedtek” többlettel. Kosztolányi két mondatában – „szomorúak voltak, a gyásztól ijedtek” – megőrzi a szomorúság-elemet, de élve a „Trauer” kétféle jelentése adta lehetőséggel, önálló értelmezést ad: a *gyász* mozzanatával bővíti a verset, valószínűleg belőle eredeztetve a helyzetet. Gyász és rákövetkező nász kölcsönössége rég ismert számára, nemcsak a nagyon ismert és szeretett Hamletből – erről szól szofisztikusan a gyilkos Claudius<sup>77</sup> –, hanem a maga múltjából is: kisöccse temetésének hasonlóan füledt estéjén őt is ellenállhatatlan félelem és erő hajtja – körös-körül minden csupa szerelem – a kis cseléd karjaiba.<sup>78</sup>

A továbbiakban a kézfogás elől kitérés a hallgatás síkján érzékelteti. A nevetést („смех”, „Lachen”) „kacaj”-ra választékosítja, a „vállak fehérségét” a hideg-érzéketes „márványló”-ra váltja. A következő két-sorosan a hidegség képzei urakodnak el: „hideg díszekkel / Fagyosan csillogtak”, feláldozva a sötétségben fehérlés eredeti és Guenther által is közvetített mozzanatát. Nem is hűtlenül, mert – mint Gorelov megállapítja – itt merül fel „a továbbiakban Blok poézise számára állandósuló, csalogató női alak”, megjelenik „az asztaltizmus”, „belekúszik a versebe a kígyó-érzéki és hazug”.<sup>79</sup> Guenther megcsonkítja a nyilván a vers valóságalapját őrző, a Bad Nauheim-i szanatóriumra utaló mozzanatot: az ebédől asztalterítő nála csak asztalterítő, Kosztolányi „asztal”-ra szűkíti az utalást, viszont az elhagyott elemet és a henye, rímző hívta „dicht”-et a maga felfogásához hű, ám túlzó „és a láz viharzott” toldással helyettesíti. A meg nem nevezett szereplők lelki folyamatainak részletező és nominális voltaknál fogva mégis pergő leírását („a szívverések sűrűbbek, feszült tekintet”) Kosztolányi összefogja, értelmezően betoldva a vágyakat: „Szívek-szemek égtek – s a vágyak – ez éjen –”. A vágybeteljesítő kertet Blok nagy nyomatékkal részletezi: „a gondolatokban ő, a mély, a gyengéd, a füledt kert”. Guenther a „gyengéd” mozzanatot áldozza fel, Kosztolányi a „gondolatokban”-t, miután lényegmondóan vágyakról szolt már. Leleményesen állítja szembe a felajzottsággal a kert meg-személyesített hallgatását, balladisztikusan sejtetve az utóbbi funkcióját. A felgyúltak szinte hipnotizált, alvajáró távozását kiszélesíti a túlzó „sereglet” megjelöléssel – Bloknál még mindig nincs alany, Guenther „alle”-t használ –, és az eredeti hanghatását („мопox”, „rauschen”) a folytatásban még kísérletesebbé teszi: „Hosszú fehér ruhák a lépcsőn lebegtek”. A zárómozzanatot is átszínezi: elveti a hallgatást, a nyomonlétséget, viszont az öntudatlan akaratlanságot érzékelteti, a vágybeteljesülést is előlegező „reszketeg” „éjbe”-mosódással.

Kosztolányi megérezhette, hogy mindez – a hite szerint gyászi felváltó, hazug gesztusokat elvető, testi célhoz jutás – Blok számára valami magasabbrendűnek a bukása, ezért tolmácsolja a szégyen mozzanatát metaforikus többlettel: „Szégyenkező bíbor festette az eget”. Erre utal a záró, csonka versszak egyetlen sorának energiássága is: Blok és Guenther vörös csillaga nála „véres”, s „a talán lehullást” a „lobbant” képviseli, a felgyulás mellett a kialvást is sugallva. A véres csillag szimbólumba a halált is belesűrítette: a rádiumkúrákat megjárt Kosztolányi Esti Komélia – egyik utolsó írásában – vall felejthetetlenül szerelem–vér–halál összefüggéséről.<sup>80</sup>

<sup>74</sup> Uo. 115–122.

<sup>75</sup> Vö. БЛОК. Том седьмой. Автобиография 1915 Дневники. 1963. 526.

<sup>76</sup> Uo. Том восьмой. Письма. Том восьмой. Письма. 1898–1921. 1963. 57–58.

<sup>77</sup> SHAKESPEARE, *Összes drámai művei*. Franklin. Bp. 6. n. II. 332. – Kosztolányi 1932-ben elemzi is Claudius trónbeszédét. *Tanulmány tizenhat sorról. Ércnél maradóbb*, 21.

<sup>78</sup> Vö. *Kék gyász. A légömb elrepül*. Bp. 1981. 336.

<sup>79</sup> GORELOV, i. m. 84.

<sup>80</sup> *Vér. Sötét bűjőcska*. Bp. 1974. 505–507.

Kosztolányi felfokozott szimbóluma – maga is helyt ad lírájában a természet ilyen reakcióinak<sup>81</sup> – nem idegen a Bad Nauheim-i nyár téptetlelkű, apokalipszist váró Blokjától; erről az ezekben a hetekben írt versei, azok szimbólumai tanúskodnak.<sup>82</sup>

A verszáró „helyi” konkretizálás Guenther vétké: a „Spur” – „nur” nyomán kelt „Flur” romantikussá szelídíti a látomást; a folyót Kosztolányi nyugodtan felcserélhette a park képzetköréhez tartozó „erdő”-vel. A „vén” jelző, a versvégi névtű, a „megett” – csatlakozva az „estve” alakváltozathoz – kissé anakronisztikus.<sup>83</sup>

### *Összegezés, tanulságok*

„(. . .) a szláv (cseh, lengyel, orosz, szerb) verseket szláv ismerőseim közvetítésével, nyersfordítás után (. . .) fordítottam” – jegyzi meg Kosztolányi a Modern költők bevezetőjében.<sup>84</sup> Moszkvában nem emlékeztünk erre a rég olvasott kitétele; így kezdtük keresni a közvetítő szövegeket, s így találtuk meg őket itthon Fiedler és Guenther német nyelvű műfordításában. Talán cseh fordításához és két szerb vershez kérhette Kosztolányi ismerősei segítségét, az orosz – és lengyel – versek vonatkozásában azonban idealizálja a valót.<sup>85</sup> A szláv lélek közelebb állt hozzá, mint az északi – ennek lírai alkotásairól szólva nyugodtan utal valós forrásaira –, ezért? Az illetékesség látszatát akarja kelteni? A hat vers mindenesetre írott közvetítő szöveg alapján készült műfordításnak tekintendő. Mint ilyen is jelentős értéket hordoz valamennyi.

Versválasztását tekintve Kosztolányi Fiedler gazdag válogatásaiból egy-egy reprezentatív Lermontov- és Nyekraszov-verssel ajándékozta meg kortársait, meg a múltból jelentőségű Fofanov egy talán halványabb alkotásával; a Guenther-szövegek szimbolista anyagából a kevésbé szétomló, „cselekményes”, rációval is megközelíthető költeményeket választotta.

Eszmei-gondolati, formai hűsége? Ha eredetiből készült műfordításai „úgy viszonylanak” azokhoz, „mint a festmény ahhoz a tárgyhoz, amelyet ábrázol”,<sup>86</sup> akkor esetünkben festményről készült festményből – Fiedler, Guenther is eléggé „hűtlenek” voltak – kellett felbúvolnia az orosz művészt ihlető „tárgyat”. Kisebb lesz az eredeti eszmei sugárzása: Lermontov és Nyekraszov „sötét” tónusát világirodalmi rokonsággal, alkati tényezőikkel – vagy mint ő mondja: „a faj, vérmérséklet, földrajzi hely” abszolútizált tényezőivel – magyarázza, kortól, társadalomtól függetlenül, a tragikus látomást – Blok esetében – a maga elemi élményével is összemosva.

A fordításokban feltűnik a századvégi dekadencia kelléktára („bús, bágyadt, alélt, beteg”), de erősebb bennük a kódos-bánatos elűzése (Fiedler szövegeiből); fő jellegzetességük a fokozott érzékletesség felé mutató, tudatosan ellenpontozó versépítés (Lermontov, Szologub, Blok verseiben). Öncélú, henyé önkényességnek nyoma sincs itt.<sup>87</sup> Szóképeivel, alakzataival, „hajlékony”, omló lágyaságból „acélos-kemény”-re is forduló

<sup>81</sup> Már Karinthy is felfigyel a nagypapa halálának éjjelén összevissza verő órákra, a holdfényben úszó kertekre, „valami szörnyű és képtelen tragédia” jelzőire. Idézi KOMLÓS Aladár, *A szimbolizmus*. Bp. 1965. 194.

<sup>82</sup> Jellemző másik verse e napokból: „Haragosan hullámoztak a mezők. / Egy kutya vonított. Fűt a szél / . . . Komoran suttog a mocsár. / Felkelt a komor hold. / Ott kóborol, sír valaki / . . .” *Серпико волновались нивы. Том первый*. 367. – Ady a világháború harmadik évében veti papírra a csillaghullás és pártalomlás párhuzamát. *Emlékezés egy nyár-éjszakára. Összes versei*. Bp. 1977. 757.

<sup>83</sup> A versbeli lázat az eredetinel feljebb szöktető magas magánhangzó-állomány eluralkodása a négyütemű, „epikus” tizenkettesek keretei között szintén valami ironikus(?) groteszk elemet lop a versbe. Szándék és determináltság viszonya alig felfejthető itt: Kosztolányi még így is közelebb áll Blok komor, inkább mély hangrendiségéhez, mint Guenther; a tizenkettes Guenther fordításában is a leggyakrabban sorhossz; ironia pedig – Gorelov szerint – Bloknál is csilán fel. (Thomas Mann versünkkel rokon szituációjú, ironiától villódzó Tristan-ját Kosztolányi már 1912-ben lefordította.)

<sup>84</sup> *Előszó*. III. 1.

<sup>85</sup> Kicsit ezt teszi az északi, a japán, kínai versek meg a török forrásmegjelölésekor is: ezeket „pontos német, francia és angol szövegek nyomán” készültnek mondja. Holott legfeljebb a három Ibsen-vers és a török forrása angol vagy francia, a többi Bethgéből való. L. még a 23. jegyzetet.

<sup>86</sup> *Előszó*. I. 1.

<sup>87</sup> Az orosz költők e mikro-birodalmára áll Kosztolányi Ádám meggyőződése: „Apám szabad, de pontos fordító volt, a pongyolásokat, önkényességeket nem szívta.” Levéltári közlése. 1979. július 20.

nyelvével<sup>88</sup> az eredeti műveket alkotóan értelmezte, új részletszépségek többletével mutatta fel az orosz irodalom szerelmeseinek.

A maga érdeklődése másfelé fordul aztán: az antológia elsősorban a nyugati irodalmakat bemutató anyagában bővül; a „szlávok” és az „északiak” ciklusaiba összefogott anyag lényegében változatlanul merevedik az újabb kiadásokban.<sup>89</sup> Oroszból már csak a Három nővér készül el, szintén német közvetítéssel; Kosztolányi egének orosz napjai Csehov mellett a nagy epikusok, Tolsztoj, Dosztojevszkij, meg az Anyegin Puskinja.<sup>90</sup>

<sup>88</sup> A jelzők Kosztolányiéi, szerinte ő és társai így tudtak túllépni múlt századi „nagy költőink hősi idiómáján”. *Előszó*. II. 1.

<sup>89</sup> A „szlávok” anyaga a Lermontov-bibliográfiát Arany Lászlóval pontosító bejegyzéssel és egy Blok halálát vádlón panaszló mondattal gyarapodott, az „északiaké” egy fájón aktuális Ibsen-verssel („Magyarországhoz”). *Modern költők*. Bp. 1921. 3. köt. 205., 209. (A „Keletiek” ciklus Háfiz szép versével Bethgéhez kapcsolódik még – az „Elsuhanó ifjúság” forrása ő; vö. „Entfliehende Jugend”. Hans BETHGE, *Hafis*. Leipzig, 1910. 107. –; a „Háborús versek” „Li-Tai-Pe”-je és „Thu-Fu”-ja már Klabund merészen szabad, nagyerejű utánpótlásából – „*Dumpfe Trommel und beraushtes Gong*”. Leipzig. é. n. mindenesetre 1916 után – veszi anyagát.

<sup>90</sup> Költőink azért „jelen vannak”: 1917-ben hadifogoly orosz tiszti mondja el neki oroszul, franciául, németül Lermontov „egy világhíres versét”, „könnyezve”, s megerősíti feltételezésében, hogy nem a tartalom: „a betűk által keltett zene rikát”; a Három nővér-fordításban 1922-ben Szoljonij ajkán szólaltatja meg „A vitorla” híres sorát; Blokot, Szologubot, majd Lermontovot a Pesti Hírlap olvasóinak is bemutatja. (1928, 1929, 1934.) Vö. JÁSZAY-HORVÁTH Elemér *Írók, festők, tudósok*. Bp. 1958. II. 65–66.; A. P. CSEHOV, *Művei*. Bp. 1960. 4. köt. 419.; KOZOCSKA–RADÓ, *i. m.* 64., 230., 312.

## ROBERT DÁN: MATTHIAS VEHE-GLIRIUS

Life and work of a radical antitrinitarian with his collected writings

Budapest – Leiden 1982. Akadémiai K. – E. J. Brill. 403 l. (Studia Humanitatis 4.)

E sorok írója nem léphet fel olyan igénnyel, hogy az antitrinitárius (unitárius) kutatások igazi szakértője. Hosszú évtizedek múltán azonban annyit el kell mondania, hogy az első egyike volt, aki 1954-ben megkezdte az akkoriban vulgárisan kezelt „unitárius kérdés” kritikáját. Egy Debrecenben tartott szűkebb körű, az Unitárius Egyház által december 4–5-én rendezett tudományos tanácskozáson részletesen cáfolta azt a feltevést, hogy az antitrinitárius mozgalom „népi és forradalmi” ideológia lett volna. Pimát Antal kandidátusi vitáján, egyik opponensként, már kifejtette, hogy ez a sokrétű teológiai irányzat a felvilágosodás biblia- és valláskritikáját készítette elő, de társadalmi vonatkozásban nem volt „haladóbb” vagy éppen „forradalmbb”, mint pl. a református confessio, amellyel a leghevesebb küzdelemben állt. Mindez Pimát Antal kitűnő könyve (*Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in der 1570ten Jahren*, Budapest 1961) után teljességgel világossá vált, s a fentebb említett okfejtés ma már csak történelmi érdekel bír.

A magyar irodalomtudomány néhány szakértője (Pimát Antal, Dán Róbert, Varjas Béla, Keserű Bálint, Balázs Mihály és mások) a nemzetközi (angol, német, olasz, lengyel) szakirodalom teljes ismeretében részletesen feltárta a magyar szellemi élet e különleges jelenségét, amely egyébként értékes irodalmat, vallásos költészetet, vitadrámát, magyar nyelvű bibliamagyarázatokat, *judaizáns* változatában is (Péchi Simon tollából) magasrendű poézist hozott létre.

Nincs itt helye annak, hogy ezeket az irodalmi értékeket összefoglaljuk vagy méltassuk; legtöbbjük mintaszerű akadémiai kiadványokban olvasható (RMKT, XVII. századi sorozat). Rá kell térnünk Dán Róbert könyvének bemutatására, amely rendkívül kiterjedt és igen eredményes kutatás alapján az antitrinitárius mozgalom nemzetközi és magyar vonatkozásban egyaránt kie-

melkedő jelentőségű alakját, Matthias Vehe-Glirius életművét mutatja be, összegyűjtve a reá vonatkozó, szétszóró adatokat. A kiadvány nagy értéke az is, hogy közléstesi szerzőnk összes feltehető műveit is. (233–398. l.)

Vehe-Glirius személyét már évszázadok óta ismeri a tudományos kutatás, de számos bizonytalan adatot közölték róla, hiszen sokat emlegetett szerzőnk sűrűn szerepelt álnév alatt, amidőn folyton radikálisabbá váló iratait közzétette. Először a nagy német író, G. E. Lessing azonosította (1774) a Heidelbergben működő Matthias Vehét a később Erdélyben és Lengyelországban felbukkanó Matthias Gliriuszal. (*Glis, -iris a pele* latin elnevezése, ebből alkotta meg szerzőnk latin és német nevét.) Használta még a Nathaniel Elia és a Theodosius Schimbergius neveket is. Azt is tudták már a XVII. század elején (65. l.), hogy volt egy *Mattan-Jah* (*Mattanjah*) című nevezetes műve, de ezt századokon keresztül hiába keresték. A jelen monográfia szerzőjének kiemelkedő tudományos érdeme, hogy ezt a művet – nyomtatásban – megtalálta az utrechti egyetemi könyvtár egyik gyűjtőkötetében (T. oct. 117), mégpedig német nyelven, tehát Glirius eredeti fogalmazásában (66. l.). Érdemes megjegyezni, hogy a könyv egy kölni gyűjtő hagyatékából került Utrechtbe, így valószínű, hogy e német városban jelent meg 1578-ban. A dátum a könyv utolsó sorában található. (Egyik példánya ma is megvan Kölnben.) A *Mattanjah* cím egyébként „Isten ajándékát” jelent. Dán Róbert az utrechti példány leírásában megjegyzi, „... hogy a név után egy egykorú kéztől származó kibetűzhetetlen bejegyzés áll”. (67. l.). Legyen szabad közölnöm saját olvasatomat: *nugae nugarum*. Ez pedig azt jelenti: „haszontalanságok haszontalansága”, tehát egy teológiai ellenfél (katolikus vagy református) tömör kritikája. (Lásd a 291. lapot) A hercegérsek székvárosában az előbbi valószínű.



Dán Róbert művének első része az életpálya feldolgozása, a második – mint mondtunk – Vehe-Glirius műveit tartalmazza. Előjáróban meg kell jegyeznünk, hogy ismertetésünk főleg a magyar vonatkozásban fontos mozzanatokra kíván rámutatni, noha Vehe ideológiájának fejlődését sem mellőzheti. Radikális antitrinitáriusunk az 1540-es években született Ballenbergben, apja molnár volt, ő azonban komoly tanulmányokat végzett az ekkorra már kálvinistává lett heidelbergi egyetemen. A vezető professzor az 1560-as években Caspar Olevianus volt (a *Heidelbergi Káté* egyik szerzője), héber nyelvet Glirius a nagy hírű Immanuel Tremellius-tól tanult. Ekkoriban működött a város egyik lelkeseként a hamarosan „eretnekké” lett Adam Neuser, református szuperintendensként pedig Johannes Sylvanus, akit III. Frigyes 1563-ban hívott meg Pfalzba. Igen érdekes azoknak a heidelbergi mozgalmaknak a rajza, amelyek során Neuser, Vehe, sőt maga Sylvanus is szembekerült a református dogmatikával s az antitrinitárius eszmékhez csatlakozott, részletező rajzuk azonban szétfeszítené egy ismertetés kereteit. Annyit mégis meg kell említenünk, hogy kemény harc folyt Pfalzban a *disciplináriusok* (egyházi párt) és *antidisciplináriusok* (fejedelmi párt) között, ami egyébként a genfi alkotmány (az *Ordonnances*) alkalmazásának lehetősége körül forgott. Az antitrinitáriussá lett teológusok értelemszerűen a világi párt mellé álltak. A másik rendkívül nevezetes mozzanat az volt, hogy 1570 nyarán érintkezésbe léptek Bekes Gáspárral, János Zsigmondnak a speyeri birodalmi gyűlésre küldött követével, és tőle erdélyi antitrinitárius könyveket kaptak (24. skk. passim), sőt elő akarták készíteni Erdélybe történő kivándorlásukat is. Az említett könyvek között bizonyára első helyen szerepelt a *De falsa et vera unius Dei ... cognitione libri duo* (RMNyt 254, 1568). Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ez a Dávid Ferenc és G. Biandrata által szerkesztett mű roppant hatást gyakorolt Európaszerte, kár viszont, hogy a nemzetközi kutatás máig sem ismeri pontosan Dávid F. *Rövid magyarizátát* (RMNyt 232, 1567), amint azt még Delio Cantimori nagyszerű könyvével (*Eretici italiani* ...) kapcsolatban magamnak is tapasztalnom kellett. A heidelbergi antitrinitárius csoport teljes kudarcot vallott: Neuser kivándorolni kényszerült, Vehe börtönbe jutott, Sylvanust 1572 decemberében lefejezték (Újabb Servet-ügy!). Glirius egyébként ebben az évben kiszabadult dilsbergi fogságából, miután igazoló iratot adott

magáról és megígérte, hogy Pfalzt elhagyja (235–337. l.).

Bizonyos ideig tartó wittenbergi stúdiumok után Vehe (1573) Kölnbe vonult s itt elmélyedt héber tanulmányokat folytatott, sőt Kölnben és környékén zsidó környezetben is élt (40–41. l.). Itt ismerte meg igazán a rabbinikus irodalmat, főként David Kimhi (1160?–1235?) iratait, s fordításokat készített héber nyelvből németre és latinra. Ugyanilyen vagy még jelentősebb hatást gyakorolt rá Joseph Albo (1365–1444), a nagy középkori zsidó polemikus, aki az 14-es tortozai hitvitán a zsidó álláspontot védte. Vallásfilozófiai nézeteit *Ikkarim* c. művében foglalta össze. Dán Róbert részletesen rámutat Vehe főművében, a *Mattanjah*-ban előforduló Kimhi- és Albo-kölcsönzésekre, a magyar olvasót azonban itt jelen könyvünk szerzőjének *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Bp. 1973) c. monográfiájához utalhatjuk. Egyébként Albo döntő hatását maga Vehe-Glirius elismeri a *Mattanjah* előszavában, ahol az *Ikkarim*-ot a zsidó tanítás „kiemelkedő foglalatának” nevezi. (60. l.)

A következő három fejezetben (III–V.) a *Mattanjah* részletes elemzését kapjuk (65–126). Ezt a három részt igyekszünk röviden összefoglalni, hogy olvasóink számára világos legyen Glirius különlegesen újszerű és radikális ideológiája. (Itt utalunk szerzőnk *Vehe-Glirius és Dávid Ferenc* c. tanulmányára, *Reneszánsz-Füzetek* 43. sz. Bp. 1980). Az érintett fejezetek címe: *The programme and the sources of the Mattanjah, The Biblia conception of the Mattanjah, The Christology of the Mattanjah*. Itt kell megjegyeznünk, hogy az egyes fejezetek megállapításai ismétlődnek, az elemzés olykor terjedelmesnek látszik; ez azonban többnyire elkerülhetetlen, mert Dán Róbert külföldi publikum számára ír, és fel kell vennie a magyar olvasótól máshonnan ismert részleteket is.

A *Mattanjah* vezető gondolata az, hogy a Biblia két része nem lehet egyenértékű: az ún. Újszövetség nem volt isteni kijelentés, nem lehetett Isten és az ember között megkötött „új szövetség”. Glirius szerint a *Tóra* (a pentateuchus) az egyedüli és igazi kijelentés; a próféták és más ószövetségi iratok csak annyiban érvényesek, amennyiben nem mondanak ellent Mózesnek. (Mindebben az *Ikkarim*-ra hivatkozik, 71. l.) Ez a két csoport azonban ihletett és törvényerejű. Az evangéliumokról sehol sem olvassuk, hogy ihletettek, még kevésbé az apostoli iratokról. Az „új

szövetség” csak akkor jön majd el, ha – Jeremiás XXXI, 30–33. szerint – „Isten az ember szívébe beírja a törvényt”. (72. l.) Bibliamagyarázatához Glirius felhasználja a rabbinikus exegesis minden fogását: a *betű szerintit*, az *irodalmi* és a *kabbalisztikus*. (Ez lényegében a dantei *litteralis, allegorikus, moralis, anagogikus* magyarázat. Vehe módszerei között is négy van, mert a kabbalisztikus kétfajta.) Nincs kizárva, hogy Dantét középkori forrásain keresztül a héber exegesis is befolyásolta.

Az Újszövetség tehát nem mértékadó szent irat, csak kortársi *literatúra* Krisztusról. Maga Krisztus mondja: „Ne gondoljátok, hogy a törvénynek vagy a prófétáknak eltörlésére jöttem. Nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább hogy betöltsen...” (Máté 5 : 17). Ez a Mattan-jah bevezető idézete, *mottója*. (291. l.)

Vehe-Glirius tehát csak a zsidó törvényt ismeri el érvényesnek, rendkívüli eszmei hozadéka viszont, hogy elismeri Krisztus *Messias* voltát. Eppen ezért, minden zsidózása ellenére, végső soron nem lép ki a kereszténység köréből. Természetes, hogy mint antitrinitárius nem is foglalkozik a Háromság dogmájával. (Ennek kritikáját elvégezte már Servetus, Paleologos, Dávid Ferenc.) Kialakult már a *non adorandus* álláspont is, Vehe felszívta ezeket a hatásokat, mégis különlegesen eredetű alkotott. Jézus természetesen férfítól született ember, nem isteni lény, de az Úr mégis őt küldte el a messiási tiszttel betöltésére: ez azonban nem sikerült neki, halála nem volt váltás az emberiség bűneiért, pap nem is lehetett, mert az csak Áron házából származhatott az ő korában. Krisztus és az apostolok idejében egyeket üdvözíthetett a benne való hit, ennek elmúltával – ma is – csak a mózesi törvény érvényes. Jézus mint *Messias* pedig az Atya jobbán ülve, várja újabb elküldését, a földi királyság beteljesedését (Chiliasmus = ezeréves uralom), a jeruzsálemi királyság megvalósulását. Erre a *Jelenések könyve* (Apokalypsis, pl. 121. l.) utal, amely az Újszövetség egyetlen *ihletett* irata, Isten közvetlen prófétai üzenete. Az unitárius eszmevilág más jeles képviselői is részletesen kidolgozták a chiliasmus elméletét, így Karádi Pál temesvári szuperintendens, akinek nagy műve ma is kiadatlanul hever az Országos Széchényi Könyvtárban (109–110. l.) Újólalt hangsúlyoznunk kell Vehének említett előfutáraitól való függését (Sommer Jánost is közéjük kell számítani), bár a zsidózás terén ezek egyáltalán nem tették meg a Vehe követelte lépéseket. Ez utóbbi ugyanis a zsidó törvény aktuális megtartását követelte

(113. l.). Mind a keresztség, mind az Úrvacsora elvetendő. (114–115. l.) Ezeket Jézus is zsidó szokás szerint gyakorolta. Pál apostol a pogányok megváltásával nem mondott semmi újat: a zsidó törvény is hirdeti (a prófétáknál) a föld népeinek megtérését. (116. l.) Krisztus büntelen életét Glirius is elismeri. Vehe zsidózó tételeinek egy *De regno Christi* c. foglalatja nem egyéb, mint a Mattan-jah egyik lefordított fejezete (119. l.). „A Jézus-Messiasnak a *Mattan-jah* középpontjába állított jellemzői sajátos kiegyezést (compromise) képviselnek az őtestamentum névtelen és lényegében zsidó nemzeti Messiasa és a hagyományos keresztény teológia Krisztus-fogalma között.” Persze a hagyományos teológiával szemben az Őtestamentumra helyezi a hangsúlyt. Innen áll elő az a különös jelenség, hogy Vehe mind a zsidók, mind a keresztények számára istenkáromló (124. l.). Nem találtam viszont utalást arra, hogy Vehe a zsidó rituálé minden követelményét (pl. a *circumcisiót*) előírta volna.

Dán Róbert könyvének VI. fejezete („*The Jewish doctor*” and *Ferenc Dávid*”) lényegében ismert a magyar szakirodalomban, és a Blandrata–Dávid Ferenc-párharc eseményeit tartalmazza. (Itt jegyzem meg, hogy a Blandrata szokott magyar alakváltozatot következtetlenné tartom!) Dán Róbert kutatásainak új eredménye itt az, hogy az „olasz doktor” által Erdélybe hívtott Fausto Socinónak a Dávid *innovációját* bizonyítani kívánó tételsorozata (összesen 15 pont) legtöbb helyen a *Mattan-jah* eszméiből van összeállítva, s így Dávidot a „zsidózás” hívévé akarja avatni, ami természetesen nem igaz. Könyvünk (138–140. l.) fel is sorolja e tételeket, amelyeket egyébként Biandrata önkényesen egy 16. ponttal toldott meg: „Homo ille Jezus Nazarenus Mariae Josephi uxoris filius ex eiusdem semine Josephi conceptus et natus est; quocunque tandem ratione factum sit: Credimus eum Messiam illum esse in Veteri Testamento a Deo promissum.” (138. l.) E Dávid Ferenc gondolataként előadott tézis teljességgel Vehe-Gliriusé, Dávid ekkor és haláláig is csak Krisztus *non adorandus* voltát vallotta, zsidózó sohasem volt. Már a kortársak, így Dávid veje, Trausner Lukács és mások tudták, hogy itt hamisítás történt, de a konzervatív unitárius pártnak és a fejedelemnek (Báthory Kristóf) a nagy püspök elítélésére volt szüksége. Mindez Pimát Antal 1961-es könyvéből is kiderül, csak a Vehe-befolyásra nem esik fény. Áruklodó jel az is, hogy Biandrata pártja Dávid Ferenc *német* művével is bizonyítani akarja *innovációját*, noha a püspök csak latinul és magyarul írt. A német mű

Gliriusé, akinek egyébként közömbös volt Dávid Ferenc sorsa, noha a Socinusnak vele folytatott vitáján minden bizonnyal részt vett. Legfeljebb a „nem imádandó” tételben voltak közös állásponton. E fejezetet vet egy pillantást Bogáti Fazakas Miklós és Válaszúti György nézeteire is, akiket szintén nem befolyásolt Vehe judaizálása. (145–146. l.) A hazai olvasó azonban mindezt Dán Róbert fentebb említett könyvéből (Humanizmus és reformáció-sorozat) bőven ismerheti.

Vehe-Glirius az 1578. év novemberében érkezett Kolozsvárra, valamivel F. Socino előtt. Az unitárius kollégiumban kapott lektori állást, de már 1579 márciusában a városi tanács felmondott neki, s Lengyelországba kellett távoznia. Rövid erdélyi szereplése is elég volt azonban arra, hogy kibontakoztassa a leg radikálisabb antitrinitárius irányt, a judaizálást. Az a hamisított 16 pontos tétel sorozat, amelyet Biandrata Dávid Ferenc nevében terjesztett, megtette hatását az ultraradikális irányba tájékozódókra (148. l.). Láttuk, hogy ez a lista a *Mattanjah* lényegét fogja át, és Dán Róbert könyvének VII. fejezete („*Matthias Glirius, and the genesis of transylvanian sabbatarism*”) lényegében ennek a tételnek a bizonyítása. Nem mindenki követte végig Glirius „zsidózását” (Bogáti Fazakas vagy Karádi Pál nem), de teljességgel megtette ezt Eössi András, a szombatosságok szektájának főrangú alapítója. A jelen monográfia minden kétséget kizáró módon bizonyítja, hogy Eössi énekeskönyvének minden darabja (kiadva az RMKT XVII. sz. V. kötetében) a *Mattanjah* eszméinek átírása vagy inkább szoros fordítása. Ugyanerre a formára megy vissza Eössinek az a terjedelmes írása, amely *Az sádo hűetön ualok közül kj zakadott ember ellen...* címet visel (id. V. köt. 485–504. l.). Varjas Béla, az énekeskönyv kiadója már tudott a Vehe-Glirius kapcsolatról, de csak későbbi feljegyzésből: a szövegszerű bizonyítást a jelen monográfia végezte el (l. pl. a 158. skk. lapot). Érdekes, hogy Eössi – Glirius nyomán – használja a héber exegézis *psath* és *drash* bizonyítási (értelmezési) módját is: az előbbit *tulajdonképpen*-nel fordítja, a másikat *jegyzés szerint*-tel (értsd: átvitt értelemben, 160. l.). A szombatosságok *eskathologia*ja is Vehe koncepcióján alapul (164. l.). Emlíkezzünk rá, hogy szerint az Apokalypsis az Ujszövetség egyetlen „ihletett” könyve.

Vizsgálat alá veszi Dán Róbert éppen ez utóbbi tárgykörrel (chiliasmus) kapcsolatban Óvári Benedek *Az Christus Jesusnak az isten igaz messiasának orszagarol ualó rövid hitnőség* c. művét is (id. V. köt. 504–513). „Óvári maga nem

volt szombatos, mindamellett röpirata a *Mattanjah* alapján készült” (165. l.). Az elemzés részletei, természetesen, nem fémek el ismertetésünk keretei között. E fejezet végén a szerző röviden áttekinti a szombatosság erdélyi elterjedését és történelmét (171–172. l.) egészen a szektának a náciizmus által történt gyalázatos felszámolásáig (1944). Helyes lett volna, ha a szerző e ponton néhány adatot közöl saját tanulmányából (MIOK Évkönyv 1973–74, 217–229), hiszen a monográfia főként külföld számára készült, s ott minderről nem tudnak semmit. Az utolsó szombatos közösség Bözödújfaluban volt. (Zoványi lexikonának új kiadása is más-más adatokat közöl!)

Glirius lengyelországi tartózkodásának idejéből igen kevés pontos dátummal rendelkezünk. Bizonyos azonban, hogy tevékenyen részt vett a lengyel antitrinitárius mozgalmakban és több művet tett közzé. Dán Róbert egyébként felteszi, hogy Glirius a morva területen élő Paleologus útmutatásával érkezett lengyel földre (174. l.), tehát nem közvetlenül. Az is valószínű, hogy további kapcsolatban maradt az erdélyiekkel, mindenestre megkapta a *Defensio Francisci Davidis* c. vitairatot (kiadva 1580), s feltehetőleg hozzá intézte Trausner Lukács *Epistola Fratrum Transylvaniorum ad IV. IV. c. levelét. Ez a VIII. fejezet* („*Vehe-Glirius and the Polish antitrinitarians*”) jó áttekintést ad az igen mozgalmas lengyel ideológiai küzdelmekről. Vehe valószínűleg iratokat is vitt Paleologustól a lengyeleknek, s ezek 1590-től meg is jelentek. Két elveszett *Paleologus-műről is tudunk, egyik Servetus védelmében készült*. (175. l. Itt jegyzem meg, hogy Servetust nem 1554-ben végezték ki, hanem 1553. okt. 27-én.)

Valószínű, hogy Vehe Paleologustól egyenesen Litvániába utazott Simon Budnyhoz, a lengyel antitrinitárius mozgalom legkiemelkedőbb egyéniségéhez (176. l.). Az igen tarka lengyel antitrinitárius mozgalomnak különböző irányzatai voltak, amelyek a Marcin Czechowia által képviselt konzervatív unitárius hitvallástól a radikális zsidózásig terjedtek (176–178.). Egyébként ekkoriban Faustus Socinus is lengyel földön tevékenykedett természetesen konzervatív szellemben, de tudunk antitrinitárius közösségekről, amelyek minden zsidó rituális előírást megtartottak, sőt néhány helyen a *circumcisiót* is gyakorolták. (178. l.)

Glirius 1580-ban részt vett a rakowji zsinaton, s Budny egy 1581. februári leveléből az derül ki, hogy a német reformer az ő házában tartózkodik. Érintkezik zsidó tudós körökkel is, valószínűleg a

karaita Isaac ben Abraham Trokyval (1533? – 1594?), aki egyébként részt vett az antitrinitáriusok vitáiban is. Egy modern egyháztörténész, A. Lubieniecki (*Polonoeutychia*, Lwów 1927) Vehe nevét a lengyel antitrinitáriusok vezetői között sorolja fel Piekarski, Paleologus, Budny, Bieliński és mások társaságában (180. l.) Gli rius legközelebb állt Budny nézeteihez, bár mindenben nem azonosult vele. Budny egyébként sűrűn változtatta még alapvető nézeteit is. (181. l.)

E fejezet legfontosabb része annak tisztázása, hogy az álnév alatt (Theodosius Schimbergius), fiktív nyomdahellyel, Ingolsadt Krakkó helyett) közzétett Sommer-féle *Refutatio scripti Petri Caroli* Vehe kiadványa, s ennek 1582. december 1-én keletkezett bevezető *Epistolája* (l. 247–253. l.) az ő műve. A 185. lapon a dátum (tollhízával, okt. 1). Károlyi Péter Trinitas-védő irata 1571-ben jelent meg (Wittenbert–RMK III. 612), Sommer János már 1572-ben felelt rá (lásd Pirnátnál), de a mű ma csak Vehe kiadása révén ismeretes. Dán Róbert párhuzamos helyekkel bizonyítja, hogy az *Epistola a Mattanjah* eszmemenetét követi (Vehe német stílusa nehézkes, különösen ha Luther bibliájának és egyéb iratainak ragyogó németiségét tartjuk szem előtt. Így szívesen olvassuk az *Epistola* szép latinságát.) Megoldja Dán Róbert az álnév keletkezését is (197. l.). A *Theodosius* pl. nem egyéb, mint a héber *Nataniel* fordítása (=Isten ajándéka). E bevezető levél egyébként olyan életrajzi mozzanatokra is utal, amelyek csak Gli riusra illenek („Haac dum operam darem sanatae linguae Coloniae...”). Az antitrinitárius hittudósok egyébműveivel is vannak egyezések, pl. a predestináció ellen írt *Declamatiunculával* (239–246. l.) és másokkal is. Az *Epistola* legfőbb törekvése annak bizonyítása, hogy az antitrinitáriusok ellenfelei eretnekek és hitehagyottak („heretics and apostates,”). Nincs minden érdekesség nélkül, hogy az *Epistola* egy odavetett félmondatában a szerző a hamis próféták megölését tanácsolja a *Deuteronomium* 13. és 18. részére hivatkozva („Falsum vero prophetam et seductorem interficiendos...” 247. l.), miközben buzgón terjeszti a Servetus érdekében írt röpiratokat. Ilyenkor szoktunk a „korszellem” nyomásáról beszélni! Megtalálható az *Epistola*ban Albo Ikkarim c. művének néhány olyan részlete, amelyeknek Vehe készítette latin fordítása elveszett. Ezt Dán Róbert szövegpárhuzamokkal bizonyítja (191. l. – Ez a mű készült Matthia Elia álnév alatt). – E fejezetben kapjuk még az 1583-ban megjelent Vehe-mű, a *Tractatus aliquot* elemzését, amely-

ből a *Tractatus primus*, mint Vehe munkáját, könyvünk közli is (257–269. l.). Innen csak azt a máshol is előforduló gondolatot emelem ki, hogy Krisztusnak a farizeusokkal folytatott éles polémája nem tanbeli, hanem erkölcsi volt: kövessétek azt, amit tanítanak, de azt ne, amit cselekszenek. (Pl. 265–266. l.) Ez a *Tractatus primus* több ponton ki is egészíti a *Mattanjah* eszmemenetét. (197–199. l.)

Vehe tanainak befolyása nem korlátozódott Közép-Európára. John Dee, az ismert hermetikus angol író Christian Francken egy iratával együtt 1592 októberében a canterbury érseknek mutatta be a Vehe kiadta *Refutatio*t, sőt a *Tractatus* is (199. l.). Dee az 1580-as években fordult meg Kelet-Európában.

Kevés további lengyel adat áll rendelkezésünkre nyugtalan szellemű hittudósunk vonatkozásában. 1583 táján megfordulhatott Sziléziában (Boroszló?), 1587-ban Kornis György írja apjának Varsóból, hogy Vehe üdvözlétét küldi Eőssi Andrásnak és Erdődi Andrásnak. Úgy látszik, hogy egy ideig Mikoláj Firley lengyel arisztokrata szolgálatában állt talán iskolamesterként Lublinban vagy környékén. Patrónusa halála (1588. szept.) után, valószínűleg 1589 elején. 159 februárjában Vehe már a nyugat-friziai őgróf fogságában volt.

Könyvünk utolsó fejezete („Loco inhonesto begraven”) Vehe-Gli rius életének utolsó, nem egészen két évet tárgyalja. Valószínűleg hajón hagyta el Danckát 1589 tavaszán, hogy Hollandiába utazzék. Az ún. lengyel *Arianus krónika* szerint „Matthias Vehe-Gli rius... ex Polonia se deinde in inferiorem Germaniam contulit, in Hollandiam primum, deinde Embdam in Phrisiam Orientalem” (204. l.). Itt tarka vallási-ideológiai kép fogadta. Az uralkodó kálvinista confessio mellett Melchior Hoffmann, David Joris, Adam Pastor dissenter irányzataival ismerkedhetett meg. A burzsoá nyugat vallási problémái azonban mások voltak, mint a feudális Közép-Európáé. Itt nem keltett érdeklődést a Háromság dogmája, hanem a gondolatszabadság és a szabad akarat kérdéseit, a predestinációt vitatták. Az ellentétek fővonala a kálvinizmuson belül húzódott. Jacobus Arminius, Amsterdamban prédikátora már 1580 tájától hirdette szabadosabb, a szigorú predestinációt vitató *remonstrációs* elveit, de ennek tételes megfogalmazására csak 1610-ben került sor (206. l.). Dán Róbert nem utal Max Weber klasszikus tételére, a kapitalizmus és a kálvini ideológia összefüggésére: ez azonban itt nem is feladata. A *Mattanjah* vagy annak egy latinra

fordított részlete („De regno Christi”) minden-  
esetre ismert volt a hollandiai szakemberek  
számára is. (207. l.)

Vehe, úgy látszik, egy időre német területre,  
Marburgba utazott (1589. okt.), de ott a nassau  
hatóságok felfigyeltek rá. Ludwig von Hessen  
1590 januárjának elején értesítette Edzard kelet-  
fríziai örgrófot, hogy Vehe Embdenben tartózkod-  
dik, s ott le is tartóztatták mindjárt megérkezése  
után, 1590. jan. 18-án. E fogságából megszaba-  
dult, egyik forrás szerint szöke, másik szerint a  
gróf jóindulatából (212. l.), de Gretzylben újra  
letartóztatták. A börtönben kelt hosszú német  
nyelvű *Apologidja* (271–287. l.). Pörében hivata-  
los bonyodalmak keletkeztek a fríziai és a hei-  
delbergi hatóságok (egyháztanácsok) között: min-  
denik magát tartotta illetékesnek az „eretnek”  
elítélésére. Ezek részleteit nem taglalhatjuk; maga  
Vehe is azt vélte, hogy a hajdani, Heidelbergben  
lefolyt események miatt akarják számadásra  
vonni: elvégre megígérte, hogy nem tér vissza  
német területre. A gretzlyi egyháztanács Vehe  
eretnek nézeteit húsz pontban foglalta össze  
(212. l.), ezek jórészt a *Mattanjah*-ból származnak.  
Szerzőnk következetes bátorságára mutat, hogy  
könyvét nem tagadta meg, noha álneven (Nataniel  
Elia) írta. A pör hosszas huzavonája némely pon-  
ton nem is volt egészen reménytelen Vehe számá-  
ra, de gyenge szervezete nem bírta a börtön meg-  
próbáltatásait s 1590. december 21-én meghalt:  
mindössze 45 éves lehetett. Bernhardus Eisenius  
udvari történetíró tudósít róla gyűlölködő hang-  
nemű, plattdeutsch nyelvű feljegyzésében, s leg-  
végül megjegyzi: „in loco inhonesto begraven”,  
becstelen helyen temették el. Ezt úgy mondták  
magyarul: „a temető árkában”.

A monográfiát egy kitűnő *Epilogue* c. össze-  
foglalás zárja; ez Vehe-Glirius jelentőségét kör-

vonalazza. Kétségtelen, hogy a XVI. század leg-  
jelentékenyebb eszméletörténeti személyiségei  
közé tartozott. Képzett humanista, következe-  
sen racionális teológus volt. Elment a protestáns  
kereszténység végső határvonaláig, és körülbelül  
az I–II. század zsidó-kereszténységének állás-  
pontját hirdette. (Ezt a tételt több ponton ki-  
 lehetne egészíteni!) Az elméletileg igen követke-  
zetes Vehe kevés gyakorlati érzékkel rendelke-  
zett. Sohasem vette észre, hogy a XVI. század  
keresztény Európájában tételei jórészt megvaló-  
síthatatlanok, s még közeli elvbarátai is sok pon-  
ton ellenemondtak. Hatása mégis jelentős volt.  
Dávid Ferencet megerősítette „non adorandus”  
álláspontjában; Eössi Andrásnak indítást és anya-  
got adott a szombatos tanrendszer kidolgozására;  
hatott a lengyel judaizáns szekta gyakorlatára;  
széles körben terjesztette az antitrinitárius irato-  
kat; predestinatio-ellenes felfogása bizonyára nem  
maradt hatás nélkül holland remonstrans körök-  
ben. Iratai még a canterbury érsek asztalára is  
eljutottak.

Dán Róbert terjedelmes monográfiáját nagyra  
értékeljük. Széles távlatú áttekintése a hazai  
anyagokon kívül főleg német, lengyel és angol forrá-  
sokat értékesít pontos, megbízható filológiai akri-  
biával: forrásainak interpretációja mintaszerű. Ki  
kell emelnünk, hogy minden mástól kapott ada-  
tát jelzi és megköszöni, minden megállapításának  
előzményeire utal. Ezt akár példaként is említhet-  
jük, hiszen manapság nem ritka gyakorlat oly  
adatok és gondolatok sajátként való emlegetése,  
amelyeket már 25 éve megírtak. A Vehe-Glirius-  
monográfiát irodalom- és eszméletörténetünk ran-  
gos teljesítményei közé sorolhatjuk, s minden  
bizonytalannal emelni fogja külföldön is a magyar  
tudományosság jó hírnevét.

Bán Imre

## GÖRÖMBEI ANDRÁS: A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR IRODALOM 1945–1980

Bp. 1982. Akadémiai K. 443 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár 37.)

Görömbei András figyelemre méltó munkára  
vállalkozott, midőn irodalomtörténeti korszak-  
monográfiában dolgozta fel a csehszlovákiai  
magyar irodalom 1945 utáni három és fél évtize-  
des fejlődésének történetét. Figyelemre méltó a  
vállalkozás már csak azért is, mert e küzdelmek-  
ben és eredményekben oly gazdag korszak tuda-  
mányos megismerésére először tett kísérletet a  
szakirodalom, és így a Kántor Lajos– és Láng  
Gusztáv-féle romániai, illetve a Bori Imre-féle

jugoszláviai magyar irodalomtörténeti áttekintés  
után a harmadik jelentősebb magyar nemzetiségi  
irodalom kézikönyvszerű összefoglalása is a ren-  
delkezésünkre áll. A szlovákiai magyar irodalmat,  
sajnos, nem kényeztette el különösebben a tuda-  
mányos figyelem: első (1918–1938-as) korszaká-  
ról annak idején Kemény G. Gábor mára teljes-  
séggel elfelejtett munkája (*Így tűnt el egy gondo-  
lat*. Bp. 1940.), majd Turczel Lajos irodalom- és  
művelődéstörténeti összefoglalása (*Két kor mez-*

gyéjén. Bratislava 1967), illetve Csanda Sándor vázlatosabb írói arcképsorozata (*Első nemzedék*. Bratislava 1968) adott képet, az ötvenes évek elején induló második korszakot azonban csupán néhány tanulmány – elsősorban Fábry Zoltán, Turczel Lajos, Csanda Sándor, Duba Gyula, Tózsér Árpád, Koncsol László, Zalabai Zsigmond, illetve Szalatnai Rezső, Czine Mihály, Kovács Győző írásai – mutatta be, s mind ez ideig hiányzott az olyan összefoglaló áttekintés, amely valóban tudományos szellemben készült volna. Görömbei természetesen sokat tanult módszertanilag a korábbi romániai és jugoszláviai kézikönyvektől, mind anyagának feldolgozását, mind elrendezését tekintve; e módszertani tanulságokat viszont azoknak az előnyöknek a kiaknázásával kamatoztatta, amelyeket irodalomtörténeti helyzete következtében élvezett.

Nem mindegy, hogy a nemzetiségi irodalom historikusa honnan figyeli és ítéli meg tárgyát: a kisebbségi vagy a magyarországi irodalom felől, aminthogy az sem mindegy, hogy a kutató és feldolgozó munkának milyenek a körülményei. A pozsonyi irodalomtörténetíró helyzetét ugyanazok a társadalmi-politikai feltételek határozzák meg, amelyek az általa vizsgált irodalomét, közelről és belülről szemlélheti a folyamatokat, a magyarországi historikusnak nagyobb a távlata, pontosabban írhatja le a nemzetiségi irodalom működésének külső feltételrendszerét, pontosabban ragadhatja meg a nemzetiségi művelődés és az „egyetemes” magyar kultúra összefüggéseit. Ez a, mondhatnám: „helyzeti” előny a fogalmak tisztázását teszi lehetővé, s Görömbei munkájának feltétlen érdeme, hogy következetesen él a fogalomtisztázásnak a lehetőségeivel. A nemzetiségi irodalom fogalmát ő is a már hagyományosnak tetsző „kettős kötődés” gondolata nyomán határozza meg: „A kisebbségi-nemzetiségi irodalmaknak alapvető közös vonásuk az, hogy nyelvükkel, kultúrájukkal, régebbi történelmi hagyományukkal s részben érzelmi kapcsolattal a magyar nemzeti tudathoz és kultúrához kötődnek, viszont létezésük állami, anyagi és részben kulturális keretét is hazájuk, az az állam, amelyikben élnek, határozza meg. Ez a kettős kötődés nem gátolja, hanem éppen sajátos jelleggel segíti kifejlődni és kibontakozni önálló szellemi létezésüket, belső, immár speciális hagyományait is” (5–6. l.). A fogalomtisztázó szándék eredményeként Görömbei három alapvető terminust különböztet meg egymástól: az egyetemes magyar, a nemzetiségi magyar és a magyar irodalom terminusát. „Az egyetemes magyar irodalom – állapít-

ja meg – magába foglalja az összes magyar irodalmakat, a magyarországit, a nemzetiségi magyar irodalmakat és az emigráció magyar irodalmait. A nemzetiségi magyar irodalmaknak fontos, egy mástól és a magyarországi magyar irodalomtól egyaránt megkülönböztető jellegzetességeik vannak (...) Mivel a többi magyar irodalomnak van megkülönböztető jelzője, ezért a magyarországit egyszerűen csak magyar irodalomnak nevezzük. Az egyetemes magyar irodalom aspektusából nézve a magyar irodalom és a nemzetiségi magyar irodalmak az egész-rész viszonyban vannak a virtuális egyetemes magyar irodalommal, egymással pedig rész-rész viszonyban” (10. l.) A fogalmak e tisztázó szándékú megjelölése a csehszlovákiai magyar irodalomnak, mint szociológiai és szellemi jelenségnek a következő meghatározását eredményezi: a „csehszlovákiai magyar irodalom tehát olyan kisebbségi-nemzetiségi irodalom, amely az egyetemes magyar irodalomnak integráns része, azzal szerves nyelvi-nemzeti és hagyományközösségben fejlődik, a csehszlovákiai társirodalommal pedig az együttélésen és a közös életproblémákon alapuló helyzeti közösségben van” (10. l.).

A „kettős kötődés” gondolata nagy általánosságban meghatározza a nemzetiségi irodalmak helyzetét, ezt a gondolatot azonban tovább kell vinni, hogy a nemzetiségi művelődés közelebbi tulajdonságai is megragadhatók legyenek. Görömbei joggal figyelmeztet arra, hogy a nemzeti és a nemzetiségi kultúra bonyolult viszonyítási rendszert mutat, s ennek következtében a „nemzetiségi” kifejezés két vonatkozásban is megkülönböztető: egyrészt a többségi szlovák nemzettel szemben, minthogy a nemzetiség „a gazdasági, politikai élet, valamint a terület, a haza közössége mellett kulturálisan részben, nyelvén pedig teljesen különbözik” ettől a nemzettől, másrészt a magyar nemzettel szemben, mivel „a nyelvén való teljes, kultúrájában való részleges egyezés mellett hiányzik a gazdasági élet és a terület közössége” (7. l.). A nemzetiségi társadalmat, Deme László egy 1970-ben megjelent könyve nyomán, viszonylag önálló „mikrotársadalomnak” tekinti, amely mint önálló alapegység működik mind a többségi nemzettel, mind a magyar nemzettel való összehasonlításában. Ehhez a megállapításhoz talán csak azt kellene hozzátennünk, hogy e nemzetiségi „mikrotársadalom” valójában nem egy társadalom „kicsinyített” mása, inkább részlegesen kifejlődött változata, amely csak töredékesen rendelkezik a modern társadalmak működéséhez szükséges in-



tézményi szerkezettel. Nincsenek önálló politikai és tudományos intézményei, ennek következtében gazdasági, politikai és jórészt tudományos élete a többségi nemzet intézményrendszerének keretei között folyik, kulturális élete pedig részben az „anyanemzet” kultúrájához igazodik. Mindez annak következménye, hogy a Kelet-Közép-Európában kialakult nemzetiségi jogalkotás, illetve politika nem ismeri a nemzeti kisebbségek kollektív jogait, s pusztán egyéni jognak tekinti a kisebbségi nyelvek használatát, illetve a nemzetiségi kultúrák birtokba vételét. A nemzetiségi „mikrotársadalom” intézményrendszere csupán részleges és töredékes képződményként alakult ki, a társadalmi szerkezet egy viszonylag keskeny sávjában. Abban a sávban, amelyet az irodalmi kultúra alkot: a nemzetiségi irodalom intézményrendszere, az irodalmi sajtó, a szépirodalom, a színházkultúra, a néprajzi gyűjtőmunka és az irodalom terjesztésével foglalkozó népművelés. Általában ez a jelenség magyarázza az irodalomnak a magyar nemzetiségi kultúrákban és közéletben elfoglalt központi helyzetét: az irodalomnak kell vállalnia mintegy a társadalomtudományok és a politikai publicisztika feladatát, az irodalomnak kell a nemzetiségi „mikrotársadalom” szociológiai és történelmi önismeretéről gondoskodnia. Az irodalomnak ez a kényszerűség folytán vállalt központi szerepe valójában két – egymásnak ellentmondó – következménnyel jár: egyrészt magasabb szintre emeli az irodalmi kultúra társadalmi és nemzeti felelősségét, illetve öntudatát, másrészt a kulturális szerkezet viszonylagos elmaradottságát mutatja. Az irodalomközpontúság elve ugyanis egy még nem kellően tagozott kulturális modell kísérője, amely Nyugat-Európában inkább a XIX. század közepéig, Kelet-Európában is csupán a XX. század közepéig érvényesült, s jelenleg főként a nemzetiségi művelődés szerkezetében kap szerepet.

Az irodalom központi szerepét emeli ki Görömbei könyve is, midőn az irodalmi kultúra részeként tárgyalja a szlovákiai magyar néprajzi gyűjtőmunkát és honismereti vállalkozásokat, illetve az igen szűk keretek között folyó szociológiai és történelmi kutatásokat. Ilyen módon a szlovákiai magyarság művelődésének teljes képét rajzolja meg, természetesen az irodalmi kultúrát állítva ennek a képnek a középpontjába. Ennek az irodalmi kultúrának az intézményeit, fejlődéstörténetét, alkotó egyéniségeit és művészi eredményeit mutatja be igen alapos kutatómunka nyomán, nagy következetességgel építve fel a nemzetiségi irodalom egy emberöltőnyi korszaká-

nak történetét. Fábry Zoltán 1954-es *Harmad-virágzás* című nagy tanulmányában a szlovákiai magyar irodalom három korszakáról és három indulásáról (1918, 1938, 1948) beszélt, ezt a közkeletű megállapítást annyiban korrigálja, hogy három helyett két nagyobb történelmi korszakot különít egymástól: az Első Köztársaság (1918–1938) magyar irodalmát és a felszabadulás utáni magyar irodalmat, amelynek mintegy beköszönője Fábry hosszú ideig kiadatlan 1946-os védőirata, *A vádolt megszólal* volt. Ez az emberi igazságában és drámaiságában egyaránt megrendítő védőírat fejezte ki a leghitelesebben az 1945–1948-as időszak tragikus nemzetiségi helyzetét: a jogfosztottság, a kitelepítések, deportálások és elkobzások állapotát, a magyar nyelv és kultúra teljes némaságát, amelynek mélyre ható tapasztalata ma is áthatja a szlovákiai magyar tudatát és műveit. A nemzeti elnyomatás és hallgatás e nehéz éveit, mint Görömbei helyesen látja, három irodalomtörténelmi periódus követi. Az első periódusban (1948–1958) épültek ki igen lassan a nemzetiségi kultúra kezdeti intézményei, és szerveződött meg maga a nemzetiségi irodalom. Ennek az irodalomnak társadalmi jelentőségét egyszerűen a magyarnyelvűség ténye adta meg, az esztétikai kultúra kifejlődését ugyanakkor erősen gátolták részben a korszak irodalompolitikájának következményei, részben az, hogy a korábbi diszkriminációk miatt a szlovákiai magyarság szinte teljes mértékben alkotó értelmiség nélkül maradt, s az irodalomnak ezért jóformán a semmiből kellett megszerveződnie. Ebben a mostoha korszakban egyedül Fábry Zoltán irodalmi publicisztikája és néhány kritikája képviselte és követelte a magasabb igényességet. A második periódust (1958–1970) az Irodalmi Szemle című folyóirat, illetve a *Fiatal szlovákiai magyar költők* című antológia megjelenése alapozta meg: a szlovákiai magyar irodalom ekkor számolt le a szemantizmus torzító hatásával, ekkor látott hozzá a nemzetiségi feladatok elvégzéséhez és a maga esztétikai karakterének kialakításához. A hivatalos politika nemcsak megszüntette, hanem el is ítélte az 1945–1948-as időszak antidemokratikus diszkriminációs gyakorlatát, s ez megnyitotta az utat a szlovákiai magyarság történelmi megpróbáltatásainak és közös lelki traumáinak feloldó szándékú ábrázolása előtt. Ekkor (1963 és 1972 között) jelentek meg Dobos László *Messze voltak a csillagok* és *Földönfutók*, Rácz Olivér *Megtudtam, hogy élsz*, Egri Viktor *Megmondom mindenki-nek*, Dávid Teréz *Kásahegy*, Mács József *Adósságtörlesztés*, Duba Gyula *Szabadesés*, valamint

Ordódy Katalin *Keskenyebb út* című regényei, ekkor törtek fel a lélek mélyéről az addig elhallgatni kényszerített gyötrelmes élmények, s kerültek a nyilvánosság elé a nemzetiségi tudat mélyebb szerkezetébe épült keserű történelmi tapasztalatok. A szlovákiai magyar prózairodalom újjászületését követte a költészet megújulása, részben a már korábban színre lépett első nemzedék – Bábi Tibor, Ozsvald Árpád – munkásságának kiteljesedése révén, főként azonban a második költőnemzedék – Tőzsér Árpád, Cselényi László, Zs. Nagy Lajos, Gál Sándor – új esztétikai és poétikai igényeket képviselő lírájának kibontakozásával. Végül ebben a megújulást hozó periódusban született meg a szlovákiai magyar irodalom önszemlélete, az az irodalomtörténetírás és irodalomkritika, amelynek az idős Fábry Zoltán mellett Turczel Lajos, Csanda Sándor, Rákos Péter, Koncsol László, Zsilka Tibor és Zalabai Zsigmond a legfontosabb alkotó egyéniségei. A harmadik, a jelenben is tartó irodalomtörténeti periódust két nemzedéki antológia: az *Egy szemű éjszaka* (1970) című költői, illetve a *Fekete szél* (1972) című prózai gyűjtemény vezette be. A fellépő fiatal költők és elbeszélők részben szakítottak az előttük járó generáció társadalmi és nemzetiségi feladatokra orientált gondolkodásával, a magányos emberi személyiség alapvető tapasztalatainak kifejezésére törekedtek, s az avantgarde irodalom új életre kelő irányzatait követték: ezt a fiatal nemzedéket a költészetben Tóth László, Varga Imre, Kulcsár Ferenc és Mikola Anikó, a prózairodalomban Bereck József, Kovács Magda, Kövesdi János és Grendel Lajos képviselik. A fiatal írók fellépésével egyidejűleg azonban a korábbi periódus alkotó törekvései is továbbra eredményeket hoztak, sőt éppen ekkoriban következett el a nagy összefoglalások időszaka, midőn a nemzetiségi művelődés hagyományainak gondozásba vétele, például a két világháború közötti szlovákiai magyar irodalom értékesebb hagyatékának sajtó alá rendezése, a nemzetiségi kultúra múltjának módszeres tanulmányozása, illetve a nemzetiségi sorstapasztalatokat ábrázoló regényirodalom a maga legnagyobb, összegző vállalkozásainak megvalósításához érkezett.

Ennek a nemzetiség- és irodalomtörténeti folyamatnak a tengelyébe Görömbei azokat az írókat állítja, akiknek munkássága az ötvenes évek közepén indult, és a hatvanas évek közepétől bontakozott ki igazán. Voltaképpen ezeknek az íróknak az alkotó munkája nyomán vált „felnőtté” a szlovákiai magyar irodalom. Ez a „fel-

nőttéválás”, amint Görömbei irodalomtörténeti folyamatrajza, illetve elemzései is mutatják, két feltételtől függött: ki kellett alakítani a szlovákiai magyar irodalom sajátos nemzetiségi jegyeit és létre kellett hozni ennek az irodalomnak a korszerű értékeit, az első inkább erkölcsi feladatot jelölt meg, amelynek során következetesen számot kellett vetni a szlovákiai magyarság valóságos társadalmi helyzetével és történelmi tapasztalataival, a második inkább esztétikai feladatot jelentett, amelynek során a nemzetiségi irodalomnak fel kellett zárkóznia az egyetemes magyar irodalom magasabb igényeihez és korszerűbb törekvéseihez. A nemzetiségi irodalom ott talált igazán magára, s ott érte el igazán az egyetemes magyar irodalom színvonalát, ahol e két igény – a nemzetiségi önismeret és a művészi egyetemesség igénye – találkozott, s teremő kölcsönösségben hozta létre az irodalmi alkotást. Ennek az értékalkotó folyamatnak ma már szép példáit mutatja fel a szlovákiai magyar irodalom, olyan művekre gondolok, mint Tőzsér Árpád *Genezis*, Cselényi László *Kréta*, Zs. Nagy Lajos *Cudar elegia*, Gál Sándor *Folyó* és Varga Imre *Boszorkányszombat* című verseskötete, Rácz Olivér *Megtudtam, hogy élsz*, Dobos László *Egy szál ingben*, Duba Gyula *Ívnek a csukák* és Grendel Lajos *Éleslövész* című regénye vagy Duba Gyula *Vajdádó parasztvilág* című irodalmi szociográfiája. Ezekre a művekre jól illenek Görömbei András szavai: „A csehszlovákiai magyar irodalom az utóbbi években (...) a nemzetiségi felelősségtudat jegyében szerveződik szorosabb egységgé, a nemzetiségi önismeret korszerűbb és összetettebb, sokoldalúbb tükrévé. Esztétikai tágassága magába öleli a hagyományok korszerű folytonosságát és a kísérletező szándékokat egyaránt. A korábbi, történelmi sérelmeket felpanaszló, azokat feloldani kívánó megmutatás-gesztus jelentőségteljesen kiegészült az utóbbi években egy másikkal: a felnőtt nemzetiségi személyiség egyenlőségtudatával vagy igényével. A korszerű nemzetiségi tudatot az egyenlőség és a sajátosság méltóságának, értékének jegyében formálja és fejezi ki az irodalom” (434. l.). Ha ezeknek a közösségi, egyszersmind művészi értékeknek a teljesebb kibontakozását külső erők nem akadályozzák meg, bizonyára a csehszlovákiai magyar irodalom további fejlődésével számolhatunk.

Pomogáts Béla

Szép és szenvedélyes könyv a Szabálytalan arcképek. Szenvedélyesen elfoglalt hősei iránt, a minőség, a művészi, irodalmi, erkölcsi, esztétikai, emberi érték iránt. Olyan eszmények iránt, amelyeket valamikor a Nyugat írt zászlajára, s az irodalom lényegét jelentették. S amelyekben néhányan még ma is az irodalom lényegét keressük, s mind ritkábban találunk rá a többnyire meddő keresésben. Rónay azt írja könyve fülszövegében, hogy noha az írásai 1955 óta jelennek meg, az irodalom „fertőzését” jóval korábban kapta, „a szülői házban, ahol rendszeresen összejöttek írók és művészek, és mindig lázasan terveztek valami újat, jobbat, mint addig volt”. Emléknék s kutatásai tárgyának is tekinti ezeket a nem felelhető élményeket, amelyeket nemcsak megőrizni érdemes, hanem továbbadni is.

Rónay László oly otthonos a Nyugat írói-költői világában, mintha egyidős lenne azokkal, akikről ír. Ami azt mutatja, hogy ez az otthonlét, ez a már-már családi viszony elhatározó élménye is lett, s ideálja kritikusai, irodalomtörténeti tevékenységének. Nincs abban semmi kivetnivaló, hogy elfoglalt immár száz vagy közel száz éves távolba tűnt mestereivel, Babitscal, Kosztolányival. De ez az elfoglaltság gondos és részletes munkára készíti őt. Arra törekszik, hogy a portré közelítse meg az egykor-valót, a hajdan volt eredetit. Ezt teszi *Babits, a regényíró* című tanulmányában is, minden eddiginél részletesebb, körültekintőbb, s talán hitelesebb ábrát nyújtva a regényíróról. Nem azt fürkészi ezekben a regényekben, hogy e filozófiai gondolatokat, s gyermekien gyengéd, tiszta lírát oly megejtően kifejezni képes nagy költő egyenértékű alkotásokat hozott-e létre prózájában, hanem azt, milyenek hát a Babits-regények? Nincs mód részletesen szólni Rónay elemzéseiről, értelmezéseiről, amelyek fő jellemzője az invenciózus kommentálás, helyzetek, emberi arcok, szellemi hátterek élményi jelentősége, s ilyenként való kritikai interpretálása. Ahol lehet, nemcsak megéri a rokonságot a regények között, de más írók egyidejű vagy közel korú műveire is átviszi azt. Csak egyetlen példát erre az elemzői magatartásra. A *Gólyakalifa* freudi, karkai eredetének, ill. rokonságának vázolója után a kortársi magyar irodalomban helyezi el a regényt. Tudjuk, hogy a gyermekkor nemegyszer meghatá-

rozó élményvilágának kibontakoztatása is a *Gólyakalifa*. S ebben a megközelítésben Rónay egy-ugyanazon írói-költői szférába helyezi a regényt *A szegény kisgyermek panaszaival*, a *Tanár úr kéremmel*, a *Légy jó mindhalálig*gal. Mindegyikben elveszett a gyerekkor, s nemlétében mégis a létezés, a megéledő egykori valóság, a vesztett éden tényezője lesz. E sorba illeszkedik a *Gólyakalifa* is. Rónay ráérez arra is, hogy „az író szinte pályája kezdetétől foglalkoztatta az emberi esendőség s bűnnek való kiszolgáltatottság gondolata”. Babits mindig idegenül szemlélte az embervegetációt (a Gólyakalifában a külváros népe, a munkásnegyed) s nagy érdeme, hogy a regényben elsőként között ábrázolja ezt. Rónay ugyanakkor tudja, hogy Babits személyes ideálja az igazi „magyar úr” volt, akit így mintázott: „Komoly vidámság, nyílt szem, csinos szürke körszakáll, ízlés és gondos öltözet. Okos, józan, pompás emberismerő.” A szerző markáns vonásokkal érzékelteti, hogy „ez az ideálkép hull szét majd a *Halálfi*-ban – a helyébe lépők szarkasztikus ábrázolására pedig a *Kártyavár*-ban talál alkalmat”. Ez már, mint tudjuk, az úgynevezett középosztály problémavilága. Ez a hanyatló, úri középosztály, ahogyan Rónay kifejti, a Kosztolányi-regények központja is, „amikor érezhető fájdalommal mond sirbeszédet az író Vajkay Ákos és Novák Antal fölött”. A szerző regényelemzései nagy szolgálatot jelentenek a Babits-értés, a Babits-tanítás számára is. Egy-egy továbbgondolható megállapítása az időhiánnyal küzdő gimnáziumi irodalomtanárok részére értékes segítség lehet. Például ez a gondolatsora: „Babits felfedezett a magyar próza számára egy izgalmas, nagyjából érintetlen területet: a kisvárosi és külvárosi környezetet, mely egyszerre fejlődik rohamosan és őrzi régi nyomorúságát a tárgyi leírásokban is, a lélekrajzban is. Ennek ábrázolását fejleszti majd tovább a magyar prózában Gelléri Andor Endre és Mándy Iván.”

Kosztolányi világában különleges otthonossággal van jelen Rónay. Erről tanúskodik *Kosztolányi önvizsgálatai* című tanulmányosorozata. Fenntartásaim csak az *Analóg jelenségek Kosztolányi és Ady költészetében* című dolgozatával kapcsolatban vannak. Analóg jelenségekről aligha lehet beszélni e két költő esetében. Ady

hatása alól senki nem vonhatta ki magát a kortársak közül, Kosztolányi Dezső sem. Ady-ból, a lángelmék sorsa ez, részben dívat lett, de utánzása csak más költőknek ártott, így Kosztolányinak is. Abban igaza van a szerzőnek, hogy Ady lírája Kosztolányit sem hagyta érintetlenül. Ami mármost a Kosztolányi hírhedt Ady-reviziójának és irodalmi kömvezetének tüzetes vizsgálatát illeti, annak lényege epigrammatikus rövidegességgel a két költő kétféle szellemi tartományának, ha tetszik, ars poeticájának, világnézetének kibékíthetetlen ellentétét. Két szuverén művész magatartemette világának összeütközése.

Egyébként Kosztolányi Dezső áll Rónayhoz talán legközelebb a Nyugat első nemzedékéből. Szinte minden sorát ismeri, rejtett őszinteségét éppen úgy, mint kedves vagy ellenszenves pózait, a valóság iránti fogékonyságát, játékos gesztusait, s a leglényegesebbet, amely állandó társa volt: mérhetetlen magányát. Nagy verseinek (Marcus Aurelius, Hajnali részegség, Szeptemberi áhítat) elemzése az önismeretre mindig oly igen vágyó, ám abban olykor nagyot tévedő költő ama felismerését bizonyítja, amelyet így formált meg: „Itt bennem van az élet, nem kívülem és körülöttem. Szavaimban van az élet.”

Igényes tanulmányban teszi vizsgálat tárgyává Rónay *A Nyugat és a világirodalom* bonyolult összetartozását, kapcsolatrendszerét. Újszerű vállalkozása a szerzőnek *A huszadik századi zene és irodalom fejlődésének párhuzamos jelenségei* című írása, amely Bartók és Kodály, Radnóti és József Attila alkotói világának versben és zenében egymástól függetlenül kifejezett, de gondolati, világnézeti s az egyetemes humán kultúrával való összefüggését tekintve a szinte törvényszerűen egy irányba ható művészi törekvése bátrabb feltárására buzdít.

Mindaddig egyetlen szabálytalan arcképről sem szólhattam. A szabálytalan arcképeket az

esszéket utolsó blokkja tartalmazza. Ezekben válik világossá az az irodalomtörténeti tulajdonság, hogy a szerző nemcsak egyes személyekben, művekben, hanem az irodalom folyamatában gondolkodik. Az irodalom emberi tartalmainak, nagyoknak és kicsinyeknek a tisztelétét e szabálytalan arcképekben őrizte meg leginkább. Ezek az arcképek ezt az emberi szférát, ennek napsütötte tereit vagy az olvasólámpa fényével megvilágított, meghitt zugait tárják elénk írói eszközökkel, nagy tárgyismerettel, nemegyszer bensőséges lírával. Bizonyításul arról a két szabálytalan arcképről néhány szót, amelyeket *Thurzó Gábor* és *Toldalagi Pál* emlékének szentelt Rónay. Itt éltek közöttünk, alig néhány éve haltak meg, s a feledés nagy, egyetemes palástja borítja őket. Pedig – Thurzó különösen – mint novellista, regény- s drámaíró méltó az irodalomtörténet megtartó emlékezetére. „Életművét csak a pszichológia segítségével lehet igazán megérteni és értelmezni. Őt magát is ismernünk kell ahhoz, hogy miért volt oly objektív, hűvös, tartózkodó.” Erről ír, ha lenne ilyen, azt mondanám: irodalomtörténeti novellát. S legbensőségesebb íróarcképén is ott van az irodalomtörténetnek irodalmunkért való felelőssége, a csendesen kigyöngyöző értéket megtartani igyekvő gesztusa. A Toldalagi-portré rávilágít törekény, halk mondataival a költő előd-voltára, megkerülhetetlenségére, Pilinszky Jánosra tett nyilvánvaló hatására. Arra „hogy ő kísérelte ki egy hangot, ő próbálkozott elsőnek egy témával, mely majd a következő generáció kezében válik végérvényessé.”

A magyar esszé immár klasszikus hagyományát folytatja tudatosan és elhivatottan Rónay László. A Nyugat nemzedékeinek örökségét, az apai örökséget.

Pálmai Kálmán

## MAGYAR EMLÉKÍRÓK. 16–18. SZÁZAD

Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel és utószóval ellátta: Bitskey István. Bp. 1982. Szépirodalmi Kk. 1000 l. (Magyar Remekírók)

A magyar nyelvű próza fejlődéstörténetében fölöttébb fontos hely illeti meg az emlékiratokat. Maga a műfaj a középkori latin nyelvű humanista történetírásból csúszott ki, s XVI. századi szárbaszökkenésétől napjainkig sorolhatók különféle változatai. Kétségtelen azonban, hogy – a régi magyar irodalom korszakhatárain

belül – legerőteljesebb, legkarakterisztikusabb típusai a XVII. századból, valamint a XVIII. század elejéről maradtak ránk. Közülük mindmáig kettő szolgál viszonyítási alapul s említtetik esztétikai mérceként: Kemény János *Önéletírása* és Bethlen Miklós *Élete leírása magától*. Mindkettőnek legfrissebb, közös kiadása 1980-ban jelent



meg, a Magyar Remekírók sorozatban. Ugyancsak ebben a sorozatban kaptuk kézhez most azt a válogatást, mely három évszázad – a XVI., XVII. és XVIII. – memoárirodalmát hivatott bemutatni, és egyben műfaj történeti háttérét adni az elébb említett két remeklésnek.

A vaskos, közel ezer oldalas kötet anyagát Bitskey István válogatta; a szöveggondozás, a jegyzetek valamint az utószó szintén az ő munkája. Válogatásának fő szempontja az volt, hogy „a szépirodalomhoz legközelebb álló szövegek” kerüljenek gyűjteményébe. Ezt az alapvetően irodalomesztétikai szempontot a válogató jó érzékkel, kellő következetességgel érvényesítette anyagán. A XVI. és XVII. századból öt-öt, a XVIII. századból három szerző emlékiratát emelte kötetébe.

Elsőül a Zay Ferencnek tulajdonított *Az Lándorfejűvár elveszésének oka e vót és így esött* címet viselő írást lapozhatjuk fel, amely a XVI. századi jeles humanista főpap, Verancsics Antal hagyatékából került elő, és Nándorfehérvár 1521. évi ostromát mondja el. Célját tekintve inkább történetírói munka még, de nem pusztán az. Folyamatos, szerves egységű elbeszélése a korabeli eseményeknek, de egysége – mint erre már Horváth János rámutatott – nem csupán tárgyi és hangulati, hanem „történetet értelmező egység, történetélmény tudatosítása”, s mint ilyen: „jeles irodalmi alkotás” (Horváth János: A reformáció jegyében. 126. és 128. l.). Kivált a várvédők hősiességének leírásában mutatkoznak meg a szerző szépírói erényei. Nem árt azonban e helyütt is szóvá tenni, hogy a mű szerzőségét illetően máig sincs perdöntő bizonyítékunk. Először a Verancsics munkáit sajtó alá rendező Szalay László tulajdonította Zay Ferencnek, s mert a valószínűnek látszó feltételezést hitelt érdemlően senki nem cáfolta meg, azóta is őt tartja irodalomtudományunk a hetven lapnyi mű létrehozójának. Legújabb történetírásunk nem vonja ugyan kétségbe a munka történelmi kútfő-értékét, de igen erős forráskritikával viszonyul hozzá, néhány állítását pedig megkérdőjelezi, illetve cáfolja. (Lásd erre vonatkozóan Szakály Ferenc tanulmányát a Hadtörténeti Közlemények 1978/484–498. lapjain, és utószavát a mű legújabb – Magyar Helikon, 1980 – kiadásához.) Mindez azonban nem csökkenti a szöveg irodalmi értékét; egyéni szemléletű, árnyaltságra törekvő jellemrajzai (Werbczci, Szapolyai), színes leírásai, XVI. századi nyelvnek gyökeres, szép magyarsága okán joggal kapott helyet a gyűjtemény legelején, hiszen jól

szemlélteti, hogy miként vált el a történetírástól a már esztétikai érvénnyel is bíró alkotás.

A gyűjtemény második darabja ún. diárium, vagyis emlékiratszerű napló *Öreg János király haláláról*. Meglepően érett, művészi igényű alkotás. Hogy ismét Horváth Jánossal szóljunk – „oly kerek egész, oly egyenest célnak futó szerkezet, az őszinte meghatottságnak oly egységes hangulatában úszik, minőt tudatos művészet is csak szerencsés pillanatokban alkot” (Horváth János: A magyar irodalom fejlődéstörténete. 42. l.). Itt sem tisztázott a szerzőség kérdése. Bizonyosan mindössze annyit tudunk, hogy a szerző neve Gábor, és Szapolyai János bizalmas emberei közé tartozott. A mű modern, 1977-es kiadásához írt utószavában, illetve a jegyzetekben Makkai László azt veti fel (Barta Gábor történészre hivatkozva), hogy az eddig Mindszenti Gábornak nevezett szerző azonos az Újszövetség és Aiszóposz fabuláinak fordítójával, Pesti Gáborral. Mindenesetre a diárium szép folyású, közvetlen hangvételű nyelve, számos szóhasználat egy másik hipotézist is megenged, miszerint nem eredeti alkotással, hanem XVIII. századi átültetéssel van dolgunk. Ha ez utóbbi eset valódisága bizonyosodnék is be, akkor sem kerülne a régi magyar emlékirat-irodalom határain kívülre, tehát csak helyeselni lehet, hogy Bitskey István fölvette kiválasztott szövegei közé.

Bornemisza Tamás budai polgár *Emléközet-e* – a művészi erőt, a kifejező eszköztárat tekintve – esést jelent Mindszenti diáriuma után, viszont erőteljesen magán viseli az emlékirat egyik legfontosabb jellegzetességét: a szubjektivitást. Évkönyvszerűen adja elő Buda 1541-es török kézbe jutásának eseményeit, de áttekinthető perspektíva, központi rendező elv nélkül, csupán személyes látásmódjára hagyatkozva.

A másik két, még e századból fölvetett emlékirat Martonfalvy Imre, illetve Gálffy János nevéhez fűződik. Előbbi Török Bálint családjának volt hűséges sáfára, de hatvanöt esztendőnyi szolgálata után sem kapta meg a várt jutalmat. Azért fogott tollat, hogy életére visszapillantva bebizonyítsa érdemeit, alátámassza kívánságának jogosultságát. Sérelmeit panaszolva természetesen lesz írása önérzetes hangvételű, szenvedélyesen a maga igazát bizonygató, egyéni nézőpontját mindenre kiterjesztő nagyszabású kérelem. Az utóbb említett Gálffy János önéletírása annyiban rokonítható Martonfalvy Imréével, hogy létrejöttét megintcsak egy szolgálatban eltöltött életpálya előzte meg, méltányos elismerés nélkül. Gálffy a Báthoriak szolgálatában

tevékenykedett, bizalmas embere volt Báthori István fejedelemnek, később a kiskorú Báthori Zsigmond nevelője, trónra-segítője, majd udvarmestere. 1593-ban esett áldozatul a két Báthori – Zsigmond és Boldizsár – között folyó viszálykodásnak. Önéletrátát a huszti várbörtönben kezdte papírra vetni, ám nem fejezhette be, mert a halálbüntetést végrehajtották rajta. Azonban ártatlanságának igazolására szánt kétségbeesett erőfeszítése befejezetlenül is fontos lépéscsök a műfaj alakulástörténetében.

A XVII. és XVIII. századot reprezentáló, súlyosabb kötetrészt olyan szerzők emlékiratait foglalja magába, kiket az előbbieknél jóval inkább számon tart közgondolkodásunk. Műveik jobban tapadnak hagyomány- és múlt-tudatunkhoz, szervezettebb tartozékai történelmi-irodalmi műveltségünknek. Ebben bizonyosan nem kis szerepet játszott az a tény, hogy múlt századi nagyjaink jól látták ezen iratok forrásértékét és szorgalmazták mielőbbi közzétételüket. Némelyiknek nemcsak művelődéstörténeti fontosságát ismerték fel, hanem szépirodalmi-esztétikai szempontú jelentőségét, más műfajokat megújító képességét is. Kemény Zsigmond, például, az 1850-es években indított Nemzeti Könyvtár füzetsorozatát ajánlva úgy vélekedett, hogy „a XVII. század krónistái s azok közt is különlegesen az erdélyiek nyújtanak a nagy olvasóközönségnek legtöbb élvezetet”; Szalárdi Jánost és Cserei Mihályt nevezi meg, akiknek munkájában „kincshalmaz fekszik a történész számára” s azon felül mindkettő „kedves, könnyű előadással bír”. (Kemény Zsigmond: *Az újabb Nemzeti Könyvtár iránt*. Lásd az *Élet és irodalom* c. kötet 220. és 221. lapján.) Kemény maga, mint ismeretes, regényeihez gyakorta mélyült el kedvelt „krónistáinak” olvasásában, de merítettek belőlük kortársai s az utókor is, Jókaitól kezdve Móriczon át Kocsis Istvánig. Nem meglepő tehát, hogy mind Szalárdi, mind Cserei szerepel Bitskey István szöveggyűjteményében, jóllehet sem a *Síralmas magyar krónika*, sem a *História* nem sorolható egyértelműen az emlékirat fogalma alá. Az első, léven szerzője I. Rákóczi György fejedelemsege idején a gyulafehérvári levéltár őre, szorgos gyűjtőmunkán alapul, és Erdély „síralmas” történetét dolgozza fel a mohácsi vésztől saját koráig (1664). A második, mintegy folytatva Szalárdi munkáját, az önálló Erdély bukásától a Rákóczi-szabadságharc ismerettségig jut el. Vagyis elsősorban történetírás mindkettő; emlékirat jellegűvé ott válnak, ahol a tény- és eseményláncolatot átszövik a színes le-

írások, finom jellemrajzok, ahol a tárgyilagos hangnembe jócskán beszüremkedik a szerzők egyéni véleménye, szubjektív látásmódja. Ilyen részlet akad bőven itt is, ott is. Szalárdi éles szemű megfigyelője környezetének, előszeretettel időzik el épületek, dísz tárgyak szemlélésében, már-már bensőségesen festi egy-egy ünnepély, vadászat, udvari szokás rendjét, atmoszféráját. Krónikájából az itt közölt szemelvények Bethlen Gábor „igazgatásának kezdetit” és „üdösbik” Rákóczi György „szép virtusit” ismertetik meg az olvasóval. Az évről évre haladó „História” egészében is közelebb áll a szépirodalomhoz, mint a történelmi szakmunkához. Cserei – „a legpillangósabb magyar elbeszélő”, ahogy egy méltatója nevezte – valóban remek mesélő. Jókai nem ok nélkül vonzódott hozzá, stílusának kifejező ereje rabul ejti a korszakkal most ismerkedőt is. A művéből vett egyik szemelvény fölfedi Teleki Mihály kancellár „praktikáit”, amelyekkel Erdély jeles politikusait, Bánffy Dénest és Béli Pált a halálba kergette, a másik részlet Erdély Rákóczi-kori közhangulatát mutatja be.

Ha Szalárdi és Cserei jól példázzák az emlékiratnak azt a típusát, melyben a tárgyias történetírás személyes élményanyaggal ötvöződik, akkor a Veresmarti Mihálytól Bethlen Katáig húzódó vonulatban egy más változatot kell látnunk, ugyanis ez új elemet vitt a műfaj történetébe: a vallomáosságot. Veresmarti részletesen főtárja hitbéli kételyeinek kialakulását, felekezeti elfogultságoktól nem mentes gondolkodásának, egész lelki életének válságát. Benső vívódása azt eredményezte, hogy ifjúságának heves protestantizmusától egyre messzebb távolodott, végül katolizált. *Megtérése históriája* ezt a folyamatot rögzíti; jól érezhetni rajta, hogy Veresmarti a hitvitázó irodalmon nevelkedett, tollát a teológiai bizonyágkeresés vezette. Felekezeti gyűlölet, gályarabsággal végződő harc „szülötte” a *Kösziklén épült ház ostroma*, Kocsi Csergő Bálint tollából. Gyűjteményünkben ez az egyetlen, eredetileg latin nyelven írott munka. Magyarrá már Bod Péter lefordította 1738-ban, s így nyelvi állapotát tekintve is helye van a válogatásban. Nyugodt elbeszélő stílusban adja elő az 1674-ben Pozsonyban elítélt protestáns lelkészek gályarabságának, szenvedéseiknek, majd szabadulásuknak történetét. Milyen vallásos életérzésből fakadt föl árva Bethlen Kata önéletrása is, a vallomások memoárnak ez a páratlan darabja. Benne a Veresmartinál emlegetett vallomáossággal lélekfeltáró önelemzéssé válik. Nyelve,



stílusa oly érzékletes, oly higgadt műgondról tanúskodik, aminőt kortársai között egyedül Mikesnél tapasztalhatunk. Külön öröm, hogy ezúttal a mű legteljesebb szövegváltozatát vehetjük kézbe.

A XVII. század, de alighanem egész régi memoárirodalmunk legkülönösebb emlékirata az „erdélyi féniks”, Tótfalusi Kis Miklós *Mentsége*. Sebteben, kevés műgonddal, de annál több céltudatossággal megírt munka ez. Egy meghajszolt, emberi és szakmai erkölcsében megsebzett lélek önti ki fájdalmát, mondja el hollandiai megbecsülésének, majd itthoni üldöztetésének történetét. Voltaképpen apológiát ír nyomdász-életműve érdekében. Csapongó érzéseit alig fegyvelmezi, mondatzövése hol egyhangú, hol kusza, hol apró részletekbe tévedő. Mégis: egy foltatlan jellemű ember áll előttünk, ki a legnemesebb értelemben szolgálni, azaz könyveket nyomtatni jött haza a szülőföldre. Szépirodalmi igény nélkül készült alkalmi írását ez teszi számunkra becsessé.

Még inkább szűkében van szépírói erényeknek Kornis Gáspár munkája. *Erdély és családja viszontagságairól*. Nem túl terjedelmes írásmű, azonban barokk közmondatokkal építkező stílusa miatt a mai olvasó számára nehezen élvezhető. Mostani közreadását az indokolja, hogy egyetlen nyomtatott kiadása, a Makkai-féle „Erdély öröksége” negyedik kötetében (1942), ma már alig hozzáférhető.

Végül említsük meg a gyűjtemény egyik legszebb, legolvasmányosabb darabját, Apor Péter latin című, de magyarul írott művét, a *Metamorphosis Transilvaniae*-t. Ez a sok kiadást megért emlékirat a XVII. századi Erdély társadalmába kalauzol. Szerzője a sokat tapasztalt öregember dohogásával szemlél minden újdonságot, a „náj

módi” okolja az ország anyagi-erkölcsi romlásáért. Régi és új közállapotokat, az ősi szokás- és erkölcsrendet színes képekben, világos, sallangmentes, tájszókból bővelkedő stílusban rajzolja elénk. Nem időrendi-élettrajzi szála fűzi föl emlékezését, hanem tárgykörökre osztja, valóságos műveltség-szociográfiai nagy tanulmánnyá kerekíti. Ennek köszönhetően nyer emlékirata teljesen egyedi arculatot.

Összegzőképpen hangsúlyozni kívánjuk: Bitskey István jól átgondolt, értékes emlékirat-kötetet állított össze. Szöveggondozása, jegyzetanyaga, név- és szómagyarázatai gondos filológusról tanúskodnak. Nem kisebbíti érdemeit, ha szavát tesszük egyetlen következtetését: vannak helységek, amelyeknek – helyesen – megadja mai, hivatalos elnevezésüket és közelebből is betájolja őket (Szendrő-Smederová, Belgrád mellett, 899. l.; Eberhard-Malinovo, Stompfa-Stupava, nagyközség Pozsony mellett, 924. l. stb.), máskor viszont ugyanezt elmulasztja. Pedig szívesen vettük volna, ha megadja Székelykocsárd (913. l.), Miriszló, Marosillye (919. l.), Marosvécs, Fugyivásárhely (920. l.), Kál (945. l.) mai, hivatalos elnevezéseit is, nem annyira a jegyzetelési következetesség kedvéért, mint inkább a fiatalabb korosztályú olvasók tájékoztatására. Mert ugyancsak megtévesztő anakronizmus Véc váráról ennyit adni tájékoztatásul: „Marosvécs, Maros-Torda vármegyében” (920. l.). Téves állítás továbbá, hogy Batos nagyközség Kolozs megyében van (946. l.); a főszövegben (580. l.) vele együtt előforduló Paszmos falu van Kolozs megyében, ez viszont nem kapott helyet a jegyzetek között.

Erdélyi K. Mihály

## LUKÁCS GYÖRGY IFJÚKORI LEVELEZÉSÉNEK KÉT KÖTETE

Lukács György levelezése 1902–1917. Válogatta, szerkesztette, a bevezetőt írta: Fekete Éva és Karádi Éva. Fordította: Boros Miklósné, Fekete Éva, Karádi Éva. Bp. 1981. Magvető K. 745 l. – Georg Lukács, Briefwechsel 1902–1917. Herausgegeben von Éva Karádi und Éva Fekete. Überstragung: Ágnes Meller-Vértes. Bp. 1982. Corvina K. 432 l.

Lukács György fiatalkori levelezésének gyűjteménye értékes darabbal egészíti ki a magyar századelő legnélkülözhetetlenebb dokumentumainak az utóbbi időben gyorsabb ütemben nyilvánosságra hozott sorát. Értékről, fontosságáról vagy jelentőségéről méltatóan beszélni üres

semmitmondás lenne. A *Levelezés* a fiatal Lukács fejlődésének megszámlálhatatlan apróbb-nagyobb részletét örökítette meg. Mint minden jelentékeny levélgyűjtemény, e kötet is olyan közelítési irányokat tartalmaz, amelyeket más műfajok nem hordozhatnak. Nem azonosak a műben objekti-

vált tartalmakkal, de minden más dokumentumtól is eltérnek. „Mutasd levelezésedet, megmondom ki vagy”, – hangzik minden történeti vizsgáldás jól bevált vezérelve.

Kinek miben jelent majd elsősorban újat a *Levelezés* gazdag anyaga, találgatnunk sem lehet. A lélektani alanyának kijáró előjog alapján kívánczik e megemlékezés élére az e sorok írója számára legnagyobb tanulság. A nagy hatalmú koráramlatok, a gondolati írások magas absztrakciós szintje, egyáltalán a szellemi élet bonyolultsága miatt a fiatal Lukács gondolkodásában olyanannyira meghatározó egzisztenciális problematika dimenzióit mindeddig csak számottevő kockázatok árán volt lehetséges leválasztani magukról a művekről. A *Levelezés*, úgy hisszük, végérvényesen eldönti a kérdést: a fiatal Lukács a századelő fiatal gondolkodásának tragikus személyisége volt, akinek egzisztenciális fontosságú fiatalkori munkásságát mű és élet, a gondolkodás és művészet immanens logicitásának kibontakozása, ill. annak emberi-szociális fogadtatása közötti feszültség tragikuma fémjelzi. Ennek történeti okai közül talán legdöntőbb (mint másutt is hangsúlyoztuk már), hogy a fiatal Lukács és nemzedéke az Ibsen–Nietzsche-korszak diadalai után, de a már a háború és a forradalmak formálta új avantgarde-nemzedékek előtt, e meghatározó jelentőségű két nagy hullám között kovácsolta ki szellemi vonásait. Mélyen szimbolikus, hogy a *Levelezés*-kötet gyűjteményének első darabja a nagyon fiatal Lukácsnak Ibsennel való személyes találkozásáról tudósít. E két kultúrafordító áramlat közötti szituálás természetesen csak tág keretét alkothatja a fiatal Lukács fejlődését az összegezés igényével kutató kísérleteknek. A fiatal Lukácsal foglalkozó tudományos irodalom legnagyobb belső tárgyi nehézsége ugyanis az, hogy miként lehet a fiatal gondolkodó szellemi mozgásainak, egzisztenciális problematikájának kutatása során a kérdésfelvetések *mélyiségét*, az érdeklődés *tágasságát* és *kiterjedtségét* olyan szétágazó szellemi térrács felépítésével modellbe foglalni, amelyben az eredeti összefüggések viszonylagos teljességgel leképezhetőek. Amikor a hetedik-nyolcadik vagy tizedik egyidejű kapcsolatrendszer a maga újabb dimenziójával jelentkezne, ezek egyszerű ábrázolása is már önálló elméleti problémát jelent. A komplexitás igénye itt ugyanis nem (csupán) egyéni kritikai becsvágy kérdése, de olyan, az egységes szemlélet szükségletét kifejező kiindulópont, amely nélkül egymásnak homlokegyenest ellentmondó, ám egyaránt kielégítően okadatolható változatokhoz kell jut-

nunk. A filozófiai, esztétikai, politikai, egzisztenciális, szociológiai, történeti összefüggések nyálábjai a legváltozatosabb komplexumokban egyesülnek és bomolnak szét. Olyan fiatalemberről van szó, aki az alpesi magasság reflexiójával figyel mindenre, miközben sokáig minden megnyilvánulás *egzisztenciális jelentősége* érdekli csak igazán.

A *Levelezés* minden előzetes várakozást felülmulóan igazolja a fiatalkori írásoknak azt az általános eljárását, hogy az egzisztenciális jelentőség szálán közelednek tárgyukhoz. Másutt érintettük, hogy mely kritériumok mellett volna lehetséges a fiatal Lukács munkásságát (vagy akár más szellemi termékeit Ausztria–Magyarországnak) preegzisztencialistának nevezni. Tagadhatatlan, hogy az egzisztenciális jelentőség e hipertrófiájának nagyon is sok köze van mind az impresszionista áramlathoz, mind pedig annak meghaladásához, hiszen – e felől ne legyen kétségünk – az impresszionista gondolkodás meghaladása nem az egzisztenciális jelentőség tagadását, hanem éppen *e jelentőség szilárd értékcentrumokhoz való kötését jelentette*, miközben az új értékcentrumhoz való igazodás, ha szabad így mondanunk, még erősebb létbeli kötődést jelentett, mint amilyet az impresszionista felfogás koordinátái szerint el lehetett volna gondolni. Ha imént a fiatal Lukács tragikumáról esett szó, úgy ez sem választható el az egzisztenciális jelentőség és semmivel sem összemérhető elsődlegességétől. Ki csodálkozna persze azon, hogy a művészetben ennek ekkora fontossága van. A gondolkodás iskoláinak nagy része azonban éppen diametrális ellenpólusa volt az egzisztenciális problémák közvetlen felvetésének. Érdekes – valóban drámai – tetőpont a fiatal Lukács pályáján, amikor gondolkodásának logikai-szisztematikus kényszere (mondhatunk enyhébben szükségletet is) olyan erős, hogy nem érzékeny e továbblépés aktuális új példaképeinek (*Kassnerre*, kisebb mértékben *Popper* Leóra is gondolunk) kérdéses oldalaira. 1910 táján, amikor kultúrkritikájában türelmetlenebb, önmagával szemben is mindenekfelett a gondolkodás következetességét hangsúlyozó fordulaton megy át, átmenetileg alig van érzéke ahhoz, hogy a kassneri kultúrkritikában felismerje a mindennapok zárójelbe vételét, a történelem kimenetelére iránti üres közönyt. Kassner, aki éppen 1910-ben írt *Der Dilettant* c. munkájával fosztja meg Nietzschét az értékeremtő filozófia megalapításának erkölcsi tulajdonságától, ráadásul még meghatározott kultúreszmények meghatározott rituális elfogadásától is függővé teszi, ki lehet ezen új szellemi radikalista elitizmus közkatónája.

Iskolapéldászerű az, amilyen kizárólagossággal Lukács mindebből csak arra érzékeny, ami belső fejlődésének sodrával mutat egy irányba. Az ifjúkori levelezés számos apró részlettel támasztja alá, hogy mindezt a legnagyobb közelségből figyelemmel kísérte. Ugyanabba a sorozatba, amelyben a *Der Dilettant* megjelent (épp a Martin Buber szerkesztette, *Die Gesellschaft* elnevezésű sorozatról van szó), ő is tervez egy művet "*Der Aesthet*" címen. Ebben az időben következik be az az eseménysor is, mely a fiatal Lukácsot egy időre mintegy sorstalan emberré teszi, betetőzi fejlődése átmeneti tragikumát. A legdöntőbb volt Seidler Irma öngyilkossága, a következő a budapesti rehabilitáció meghiúsulása, harmadik Popper Leó halála. E recenzió keretei a legkevésbé sem alkalmasak arra, hogy ezek összefüggéséről, együttes hatásáról tartalmas kijelentéseket fogalmazunk meg. Csak rögzíthetjük: ekkor ér véget a fiatal Lukács természetes, „naiv” fejlődése. Mindhárom esemény a valóság tragikus válasza volt öntörvényű szellemi fejlődésére, eredeti szellemisége kialakítási kísérleteire. Popper Leót bizvást tekinthetjük a fiatal Lukács első számú szellemi bizalmasának, a *Lélek és a formák* darabjai első és legjobban honorált olvasójának, akinek radikalizmusa ugyancsak az imént jelzett Kassner-féle szellemi árnyalat erősödésének irányában hatott (korántsem kívánjuk természetesen a recenzió megjegyzését befejezett Popper-értékelésnek feltüntetni: Popper félreértés-elméletét például olyan kezdeményezésnek tartjuk, amelyet éppen napjaink hatástörténeti kutatásai látszanak igazolni). Vele sírba száll tehát a fiatal Lukács egy olyan szellemi énje a maga egész historikumával egyetemben, ami mások számára feltehetően ebben a formában nem is létezett. A *Levelezés*-kötet a Seidler Irma-kapcsolat utolsó korszakának részleteit is tartalmazza. A festőművész tragikus tette az átható mondanivalója kimondására készülő filozófus attitűdjének kristályosodása idején a legközvetlenebb módon tárta fel e magatartásnak talán immanens, talán inkább a szellemi minta-követés kényszeréből származó paradoxonját – a reflexió minden szintjén új árnyalatokban megjelenő kérdést a másik ember iránt. Bizonyosan kisebb horderejű, de még mindig nagyon fontos mozzanat a rehabilitáció visszautasítása. Erre a fiatal Lukács sem erkölcsileg, sem egzisztenciálisan nem szorult közvetlenül rá. Feltehetően nem jelentette volna élete nagy eseményét, ha a rehabilitáció sikerül, a visszautasítás, annak körülményei és indokolása a két másik esemény tőszomszédságában, mégis nagyon is

jelentőssé vált. A tízes évek fordulója amúgy is hatalmas szellemi-magatartásbeli átrendeződés, stílusváltás volt, amelynek paradoxon módon, de érthetően tudatában volt Seidler Irma és Popper is. Az 1910–1911-es év után Lukács már egy új sors építője, s nemsokára az újabb nemzedék nevelője, vezéregyénisége.

\*

A fiatal Lukács német nyelvű levelezése (*Briefwechsel 1902–1907*) újabb látószögekből mutatja az említett egzisztenciális érintettség dimenzióit. Ennek oka elsősorban az, hogy mind az individualizmus- és naturalizmusutániség jegyében sommásan összefoglalt dramaturgiai törekvések, mind pedig az egzisztenciális problematika filozófiai megalapozott, elsősorban az újkantianizmus előfeltételein átszűrve felvetése nagyon is aktuálisak voltak az akkori modernista német kultúrában. Ezért Lukács Leopold Zieglernek vagy Paul Ernst-nek, Ernst Bloch-nak vagy a nietzscheánus Salomo Friedländernek részletesen argumentálva kényszerül kifejtetni álláspontjait a levelekben. A német nyelvű levelek (amelyek mellé a *Briefwechsel*-kötet az eredetileg magyar levelek lefordított változatait is elhelyezi) az álláspontok sokoldalú kifejtésén túl segítséget nyújt ahhoz is, hogy a fiatal Lukács törekvéseit szituálhassuk az európai modernség fontos mozgalmáiban is.

A sajátosan a fiatal Lukácsra jellemző egzisztenciális problematika legfontosabb megkülönböztető jegyeinek meghatározásában az *Ifjúkori levelezés* meghatározó adalékokat tartalmaz. Egyik meghatározó vonásának a minden „empirikus”, „pszichológiai” vagy „szociológiai” létezés mód vizsgálatától való kitérést tekinthetjük, az egyes kérdésfeltevéseknek legvégsően általánosító, „metafizikai” megközelítését. A mindenkori összefüggés metafizikai tartalmait azonban a neokantianizmus rigorózus megalapozási szabályai szerint próbálja felépíteni. *Egzisztenciális érintettség és neokantianus módszertan egyesítése* érdekes módon előzi meg a Vasárnapi Kör gondolkodásában megteremtett oly fontos párhuzamos szintézist Simmel impresszionizmusa és Zalai rendszerező filozófiája között.

Az *Ifjúkori levelezés* elsődleges forrása Lukács és a kor magyar szellemi élete közötti viszonylatok rekonstruálásának is. A magyar századelő szellemi modernizációjának felgyorsulása lehetővé tette, hogy oly rövid időn belül eltérő felfogású csoportok lépjenek színre, s egy-egy viszony-

lag csekély nemzedéki eltérés már esetenként döntő vízválasztóként léphessen fel. Lukács és barátai is gyorsan és nagyon tudatosan önállósultak az őket megelőzőktől. Ahhoz azonban, hogy az egyes progresszív csoportosulások egymásról alkotott értéktételeit megfelelőképpen értelmezni tudjuk, nem csak azt kell figyelembe venni, hogy mi az, amiben meghaladták egymást, de azt is, hogy mi az, amiben nem, azaz, hogy miben érintették és miben kerültek el egymás legfontosabb érdeklődési területeit, eredményeit vagy eredeti kérdésfeltevéseit. Ha kritikátlanul tesszük magunkévá – mondjuk – a fiatal Lukácsék levelekben kifejtett (ám nem feltétlenül legmélyebb) véleményét a *Nyugatról* vagy a *Huszdik századról*, könnyen azt hihetnénk, hogy legalábbis a fontos kérdések mindegyikében túljutottak e két nagy irány eredményein. Ennek általánosított oldala az, hogy a magyar századelő olyan kezdeményezéseket sodort-terelt egymás

közvetlen szomszédságába, melyek – szerencsés környezetben – esetleg évtizedekig lehettek egyeduralkodók. Nem volt ritka, hogy az egyes új áramlatok az őket közvetlen megelőzőkkel vívott harcot fontosabbnak kezdték tekinteni, mint azt, amit természetes ellenfeleikkel szemben folytattak. A kis helyre szorított új irányok nem ritkán merültek ki időlegesen az egymás ellen vívott küzdelemben, bár ez irodalmi-eszmei folyamatokban még mindig nem volt annyira meghatározó, mint mondjuk a modern festészet akkori irányzatainál. Ez az oka annak, miért vitatható a *Briefwechsel*-kötet színvonalas „Bevezető”-jének eljárása, mely kommentár és megjegyzés nélkül beszél „zsurnaliszta *Nyugat*”-ról és „Japosan pozitivistá *Huszdik Század*”-ról. Ki csodálkozhat, ha a kötet várhatóan többezres külföldi olvasótáborra ezt el is fogja hinni.

Kiss Endre

\*

Alexander Csanda: Slovo priateľské. Štúdie o maďarskej literatúre na Slovensku (Csanda Sándor: Baráti szó. Tanulmányok a szlovákiai magyar irodalomról.) Bratislava 1981. Slovenský spisovateľ. 249 l.

A szlovák irodalmi élet immár következetes törekvése a szlovákiai magyar irodalom bekapcsolása önmön vérkeringésébe. A *Biliard na pamäť niekoľko hrdinov* (Biliárd néhány hős emlékeztére) című prózakötet és a *Mužný vek* (Férfikor) című versgyűjtemény után most a szlovákiai magyar irodalomtudomány egyik legtöbbet publikáló művelőjének tanulmányai olvashatók szlovákul, 600 példányban, Rudolf Chmel, az ismert hungarológus utószavával. A tíz ívnyi terjedelmű kis kötetben nyolc írás kapott helyet: *A magyar irodalom Csehszlovákiában a két világháború között*; *Bányai Munels Pál és a szlovákiai haladó magyar regény kezdetei*; *Barta Lajos csehszlovákiai munkássága*; *Az Út küzdelme a csehszlovákiai magyar szocialista irodalomért*; *Forbáth Imre. A stósi író*; *Győry Dezső költészete*; *Emil Boleslav Lukáč és a magyar irodalom*.

A tanulmányok címeiből arra következtethet az olvasó, hogy a kiadó célja a két háború közötti szocialista magyar irodalom bemutatása volt. nem

pedig Csanda Sándor munkásságáé, még kevésbé a mai csehszlovákiai magyar irodalomé. Ennek csupán az mond ellent, hogy a kötet címe teljes áttekintést ígér, illetve Rudolf Chmel utószava – részben Csanda első tanulmányát felhasználva – 1918-tól egészen napjainkig kíséri végig a csehszlovákiai magyar irodalom alakulását. Ilyen módon abba a tévedésbe eshet a szlovák olvasó, hogy ez a szlovákiai magyar irodalom és Csanda Sándor munkásságának gerince, holott a szerző írásainak nagyobbik fele a XVI–XVIII. századi magyar–szlovák vonatkozásokkal foglalkozik, a szlovákiai magyar irodalomnak e kötetben szereplő képe pedig az 1920–1938 közötti korszaknak is igen keskeny szelete csupán. Nem csökenti a kötet szerkezeti-tematikai egyenetlenségét az sem, hogy az alcím szlovákiai magyar irodalmat jelöl, Emil Boleslav Lukáč pedig végképp nem tartozik ebbe a kategóriába. Úgy fogadható tehát a Baráti szó, hogy arcképvázlatok a két háború közötti csehszlovákiai magyar irodalom történetéből, kiegészítve az egyetemes magyar irodalom szlovák kapcsolatainak Lukáč-fejezetével.

A tanulmánykötet valamennyi íráshozzáférhető magyarul a szerző nagyrészt csehszlovák–magyar közös kiadásban megjelent kötetében,



ezért a már említett válogatási szemponton túl elsősorban Rudolf Chmel utószava, a fordítás minősége, valamint a könyv szlovák visszhangja tart számot érdeklődésünkre.

\*

Chmel *A szlovákiai magyar irodalom fejlődéséről* című utószavának első felében – körülbelül Csanda első tanulmányának szellemében és terjedelmében – összefoglalja a két háború közötti korszakot, majd az utószó az 1949–1976 közötti évekről ad lényegében adat- és tényközlő áttekintést. A név- és címfelsorolásokon túl megtudhatja a szlovák olvasó, hogy a szlovákiai magyar irodalom „*lényegében ismeretlen talaj*” számára, hogy művelőinek és a magyar kisebbségnek az első köztársaság a korabeli Magyarországnál demokratikusabb és gazdasági-szociális szempontból is kedvezőbb feltételeket biztosított. Megállapítja, hogy „*a magyar nemzeti kisebbség helyzete 1945 után nem volt egyszerű. A kisebbség kérdésében kialakult kezdeti ellentmondásos viszony (megfosztás az állampolgárságtól, az értelmiség eltávolítása Magyarországra) 1948 után internacionalista alapokra került.*” (225.) Az utolsó záró bekezdésében a szlovákiai magyar irodalom csehszlovákiai és egyetemes magyar irodalmi kötődését említi, amiből valamiféle „*kettős hazafisága és bizonyos lemaradása ered a nem kisebbségi irodalmakkal szemben*”. (239.) Chmel adatközlései pontosak, és szinte lexikon-szintű használhatóságot jelentenek a szlovák olvasó számára.

A fordításban már akad jó néhány pontatlanság, elérés, jegyzetben fel nem tüntetett rövidítés, kihagyás. Általában zavaró, hogy a magyar periodikumok és regények címeinek szlovák fordítású alakjai állnak az első helyen és csak utánuk zárójelben a magyar eredeti, sőt többszöri előfordulás esetén – ráadásul következetlenül – a magyar cím el is marad. A stósi író (*Spisovateľ* zo Štósu) című tanulmány fordításának és eredetijének egybevetésére vállalkozó olvasó számos tartalmi változtatást, fordítási hibát talál vagy a kettőt együtt. A tanulmány első (151.) oldalán például a magyar eredeti (Szülőföld és irodalom 128.): „*A falu lakossága különös német tájszólásban, mántául beszélt. Fábry is gyerekkorától beszélte ezt a nyelvet, de a festett mennyezetű családi házban a cserépkályha kerámiadísz a magyar címer volt már a múlt század óta.*” E mondat szlovákról visszafordítva így hangzik: „*Stószon valamikor különös német tájszólást*

*beszéltek, amit Fábry gyermekként ugyancsak tudott, de a festett mennyezetű családi házban a cserépkályha dísz már a múlt század óta a magyar címer volt.*” Kifogásoljuk a fordításban a kedysi (valamikor) közbeszűrésát és a „madarský” szó használatát az „uhorský” helyett. Nem csak magyar volt az a címer a régebbi időkben, hanem szlovák is, ezt fejezné ki az *uhorský* szó. Ugyanazon az oldalon a Fábry-idézetben „*A nagyapám néhai negyvennyolcas nemzetőrkapitány volt*” visszafordításban: „*Nagyapám az egykori (hajdani) negyvennyolcas években a nemzetőrség kapitánya volt.*” Egy oldallal később alig ad vissza valamit a fordítás ebből a részből: „*Ez a világháború utáni nemzeti tragédiaszemlélet, a kisebbségi sorsba hullás felett érzett fájdalom időszak . . .*” A szlovákban: „*Ez az első világháború utáni korszak, amikor az író azon bánkodik, hogy nemzetének egy részét a kisebbségi sors sújtotta . . .*” A kötet következő, 153. oldalán Jókai regényhőse következetesen Garamvölgyinek szerepel és helytelen a Jókai *ho* birtokos szerkezet, hiszen a szlovák ilyenkor a Jókai *ho* alakot használja. Találkozhatunk hasonló fordításbeli problémákkal a Lukács-tanulmányban is. Igen sajnálatos, hogy a szlovák szövegből kimaradt a Lukács humanizmusát dicsérő, alábbi idézet: „*1918-ban már közel állt a természetes asszimilálódáshoz, amint visszaemlékezéseiben emlegeti, épp azért, mert sosem sértették meg szlovák származásáért, szeretettel gondoskodtak szellemi fejlődéséről és korán felébredt irodalmi ambícióinak kielégítéséről.*” Ugyancsak kimaradt az eredeti tanulmány megállapítása az 1945–1948 közötti időről és Vladimír Roy: *Ady Endrének* című verséből sem az a rész szerepel, amit Csanda magyar szövegébe választott.

Daniel Okáli ismertetésében (Slovenské pohľady 1982. 9. sz. 125–127. p.) a kötet tartalmának felsorolása után a következőket írja: „*Nemzeti és nemzetiségi irodalmaink fejlődési folyamatában a kölcsönös közeledés, hatás fázisában vagyunk. Ezt a folyamatot perspektivikusan a csehszlovák szocialista irodalom kialakulásaként jellemezhetjük. E fejlődési folyamat a lenini nemzetiségi politika határozott eredménye.*” A Barát szót e folyamat bizonyítékának értékeli, hiszen a két háború közötti „*csehszlovák szocialista irodalom*” a mainak eszmei-politikai megalapozója. Csanda kötetének megjelenése szlovák nyelven kétségtelenül igazolja Okáli állítását, a könyv tartalma azonban – ugyancsak távolról kapcsolható össze a lenini nemzetiségi politikával.

Sokkal egyértelműbb Jaroslava Pašáková: *A cseh-szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok fejlődése Csanda Sándor műveinek tükrében* (Irodalmi Szemle 1982. 7. sz. 633–634. p.) című összefoglalója.

Kár, hogy a szlovák olvasó az így is hasznos ismereteket közvetítő Baráti szóban a Csanda-életműben feldolgozott magyar-szlovák kapcsolattörténeti anyagnak is csak igen kicsiny és egyoldalú részét kapja kézbe.

Käfer István

Urbán Aladár: *A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról.* Bp. 1981. Magvető K. 604 l. (Elvek és utak)

Tizenhét tanulmányt közöl, egy több évtizedes kutatómunka jelentős eredményeit foglalja össze az *Elvek és utak* című sorozatban megjelent kötet. Szakfolyóiratokban publikált, egy-egy kritikus, sokat vitatott, vagy éppen méltatlanul elhanyagolt történeti időszakot, illetve problémakört elemző, alap kutatásokra épülő feldolgozások; az általános összefüggésekre rávilágító, összefoglaló jellegű vitairatok; évfordulók alkalmából megjelenő, elsősorban a közvéleménynek szóló visszaemlékezések; egy-egy részprobléma filológiai alaposágú vizsgálatai sorakoznak egymás mellett. Mindez a szerző sokirányú, a szoros értelemben vett szaktudósi munkát a tudományos népszerűsítés igényeivel szerencsésen egyeztető tevékenységének bizonyítéka.

A közreadott tanulmányok egy átgondolt kutatási program állomásai; mindenekelőtt a Batthyány szerepét és történeti helyét megmagyarázó, a szélsőségesen leegyszerűsítő és félrevezető interpretációkkal szemben a politikusi pálya valószínűségeit felfedező folyamat egymásra épülő lépcsőfokai, melyek alapján nyomon követhetők Urbán Aladár 1848-ról vallott felfogásának kialakulása, fejlődése és bizonyos módosulásai. Szinte valamennyi munkában megnyilatkozik az a képesség, melynek eredményeként az olykor jelentéktelennek tűnő mozzanatok aprólékos elemzésével, s a történeti összefüggések sokirányú megközelítésével Urbán nemcsak korábban ismeretlen információk birtokába jut, hanem közismert történelmi eseményeket, tényeket helyez új megvilágításba.

A kötet középpontjában az első független magyar minisztérium elnöke és Petőfi alakja áll. Kettőjük küzdelmének rekonstrukciója során közelebb jutunk a radikális forradalmár költő

pályája számos homályos, sokat vitatott kérdésének tisztázásához úgy, hogy közben a költő forradalomban játszott szerepének objektív értékelésével találkozhatunk. Történeti magyarázatot kapunk az *Önkényesek dala* című vers megszületésére és címváltozásaira, Petőfi májusi közéleti szerepére, júniusi választási vereségére, visszavonulását követő augusztusi újraaktivizálódására, a magánélet és a forradalmi szolgálat sajátos ellentmondásaitól terhes honvédszázadosi tevékenységére, összességében a Batthyány-kormányhoz való viszonyára. Nyomon követhetjük a helyét kereső, de nem találó plebejus forradalmár belső-, és a külvilággal folytatott, olykor elkeseredett küzdelmeit, melyeknek feloldhatatlan ellentmondásai elsősorban a korszak sajátosságaival számolnak gyakorlati program hiányából fakadtak. Petőfi tragédiájának okát Urbán mindenekelőtt abban látja, hogy demokratikus elképzeléseinek kompromisszumoktól mentes megvalósítására irányuló intranzigens politikai magatartása ellenkezésbe került a forradalmi időszak magyarországi és európai realitásaival. Elemzéseivel ezért elsősorban arra törekszik, hogy a Petőfi eszmétörténeti jelentőségét középpontba állító irodalomtörténeti és az 1848/49-es magyarországi adottságokból kiinduló történeti megközelítésekben megnyilvánuló eltéréseket megmagyarázza és hozzájáruljon azok mérsékléséhez.

Historiográfiai jelentőségűek a Batthyány és kormányának működését elemző, a májusi és szeptemberi kormányválság összetevőit és részleteit feltáró tanulmányok, amelyek a szerző 1973-ban megjelent, *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán* című monográfiájával együtt az első modern Batthyány-kép alapelvei. Hézagpótló munka ugyanakkor az 1848 áprilisában létrejött alkotmányos magyar monarchia – európai mintákkal szembesített és egyetemes mértékkel minősített – sajátos jellegének bemutatása, az annak továbbfejlesztésére irányuló törekvések és a felbomlásához vezető konfliktusok megrajzolása.

A kötet meggyőzően bizonyítja, hogy a belső ellenzékével folytatott politikai küzdelemben és a birodalmi kapcsolatok kérdésében Batthyány és minisztériuma a változó feltételekhez igazodó reális és eredményes politikát folytatott. Egyben, arra is rávilágít, hogy a miniszterelnök személye nélkülözhetetlen volt a bécsi törekvéseket leleplező, s ezzel a forradalmi önvédelem gondolatát a forradalmi tábor többségével elfogadtató alkotmányos kormányzás folyamatosságának biztosításához. Az ellentétek elmergesedésének megelőzé-



sére nagy hangsúlyt helyező, sok vonatkozásában statikus magatartást a felületes szemlélő könnyen kiértelmezett koncepció hiányára vezetheti vissza. Egyértelműen cáfolja azonban ezt a megközelítést Batthyány aktív, az önálló magyar hadsereg megszervezésében játszott meghatározó szerepe.

Urbán Aladár alap kutatásainak eredményeit megismerve ma már egyértelműen megállapítható: Batthyány és Kossuth nem egymással szemben, hanem az alapkérdésekben megnyilvánuló egyetértésüket fel nem borító nézeteltéréseik kölcsönös ismeretében is együttműködve jelentették az 1848-as forradalom motorját, voltak egy európai összehasonlításban egyedülállónak bizonyuló kísérlet meghatározó vezetői.

*Erdődy Gábor*

**Az élő Jókai.** Szekesztette: Kerényi Ferenc és Nagy Miklós. Bp. 1981. Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda. 203 l.

A kötet szerkesztői, Kerényi Ferenc és Nagy Miklós az utószóban megjegyzik, Jókairól mintegy ötven éve nem jelent meg tanulmánykötet, és ez a tény már önmagában is indokolná, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványában készüljék „Az élő XY” sorozat 1981-ben megjelent darabja épp róla szóljon. Indokolná, de ettől még a kötet pusztán köteleességteljesítés is lehetne. Szerencsére nem az. Nyugodtan mondhatjuk, a tizenegy tanulmány majd mindegyike azzal a céllal íródott, hogy új szempontból közelítve, újabb adalékokkal szolgáljon a kutatásnak.

Sötér István és Mezei József írása inkább az esszével rokon műfajú, általánosabb megállapításokra ad lehetőséget. Sötér szerint a Jókai életművet legpontosabban jellemző kulcsszó a nosztalgia. Mégpedig a kettős irányú nosztalgia: az egyik a közelmúltra irányul, a másik az eszmék világába.

Németh G. Béla kutatói érdeklődésének és módszerének megfelelően főként a világkép és az epikai kifejezési formák közti összefüggést vizsgálja. Megállapítja, hogy Jókai viszonyát a világhoz az otthoniasság, a biztonság, a bizalom határozza meg, ennek a világérzésnek adekvát kifejezője az életképforma, mely a regényíró művészetének egyik alapformája. Németh G. szerint – és azt hiszem, minden fenntartás nélkül egyet értünk vele – Jókaitól idegen volt a filozófiai gondolkodás, ezzel a kijelentésével akaratlanul is

vitába kerül Mezeivel, aki Jókait is életértelmező bölcslőnek tartja, bár állítása nem kap elég bizonyítást írásában. Itt jegyezném meg, hogy dicséretes a szerkesztőknek ez a módszere, miszerint a szerzők eltérő nézeteit nem próbálják egy síkra hozni. Németh G. tanulmányának másik nagy kérdése, hogy mikor szoktunk Jókait olvasni. Két életkort jelöl meg: a gyermekéveket és a „komo-lyabb” olvasmányokon kiiskolázott, talán már kissé meg is csömörlött felnőttet. Ennek oka, hogy Jókai reflektálatlan, személyes, a „közvetítő tudatmezőny” (Németh G. kifejezése) nélküli viszonya a világhoz, a történelemhez, némiképpen hasonló a gyermekéhez.

Alapkérdéseket vizsgál Bori Imre tanulmánya is: Jókai viszonyát a „fin de siècle”-hez, annak két fontos motívumához, a szerelemhez és a pénzhez, vagy ahogyan ő fogalmaz Ady nyomán, a „vér és arany”-hoz. Tágabb aspektusba helyezve a témát, ez nem más, mint az író viszonya a kapitalizmushoz és az új erkölshöz. Bori szerint Jókai nőideálja, a frigid, hideg szépség és a korabeli európai, elsősorban a francia és az angol irodalom „fatális asszonyai” között teljes megfelelés van. Úgy vélem, hogy ebben a kérdésben – számos részgazsága mellett – végeredményben nincs igaza. „Nem a klasszikus szerelmi háromszög foglalkoztatja Jókai képzeletét, ennek lehetőségével legfeljebb eljátszik: a «harmadik» utáni vágyakozásra helyezi a fő hangsúlyt, anélkül, hogy hőseinek engedné az ilyen viszony realizálását is.” Ilyen és ehhez hasonló pontos megállapítások sorjáznak a tanulmányban, és bőven követik a bizonyítéknak szánt példák – néha már kissé fárasztóak is a felsorolások – mégsem sikerül sokoldalúan kimerítenie a témát a szerzőnek. Csak a századvég életérzése felől vizsgálja Jókai szerelemfelfogását, pedig számos jelenség: kusza érzelmvilág, beteljesületlenség, aberrációk, patológus tünetek, angyal vagy ördög-motívum, szeretet és gyűlölet stb. visszautalhatók a romantika világába is, legalábbis annyit biztosan állíthatunk, hogy nem mindenütt és nem egyértelműen a polgári dekadencia jegyei. Hiszen épp a szerző fogalmazza meg igen találóan, hogy Jókai a magyar nemesi világot képes csak társadalmi alakulatként látni és ábrázolni, a polgárt mindig csak egyedeiben jeleníti meg, aminek oka nyilvánvalóan a magyar polgári fejlődés megkésetttségében rejlik. De épp ezért az etikum és a mentalitás szférájába tartozó jelenségeket sem lehet egy épp csak alakulóban levő formáció jelenségeiként elemezni. Röviden szólva: Jókai regényei többségében a szerelmi tematikában nem a korabeli

nyugat-európai regény válságjelenségei tükröződnek. A tanulmány második felében Jókai kapitalizmusképeiről szólva, egyébként Bori is megjegyzi, hogy Jókai hősei a polgári hőskor vállalkozói.

Jókai és a magyar vígjáték-hagyomány kapcsolatát kutatja Fried István a korabeli magyar és az egész kelet-európai drámairodalom alapos ismeretét bizonyító tanulmányában. Felhívja a figyelmet arra, hogy előttünk áll még az író „hazai” forrásainak alaposabb feltárása, például Csokonai és Kisfaludy ösztönző szerepének tisztázása. Ez a vonal adalékol szolgálat a Jókai-regények technikai megformáltságának differenciáltabb megközelítéséhez is. „Nemcsak azt látjuk teljes bizonyossággal, hogy egyes alakok a korai magyar vígjátékból szinte átléptek a Jókai-regényekbe, hanem a felfogás, a típusalkotás, az írói formálás hasonlóságáról is beszámolhatunk” – írja Fried. Nagy Miklós azokról a kortársakról szól (Degré Alajos, Beöthy László, Pálffy Albert, Abonyi Lajos, Vas Gereben, Beöthy Zsolt), akik merítettek Jókai eszmétárából, akiket megihletett írói ábrázoló-módszere.

Jókai mint a magyar nyelv mestere, újítoja mindig is foglalkoztatta a nyelvészeket. Ebben a kötetben is találhatunk erre bizonyítékot. Fábián Pál azokat a nyelvi eszközöket, neologizmusokat elemzi, melyek segítségével az író *A jövő század regényében* a XX. századot próbálta megszólaltatni. A nyelvi szférába sorolható, de ugyanakkor azon messze túlmutató, az írói gondolkodásmód jellegének elemzéséhez nyújt adalékokat Sándor István témája; az adomák szerepe az életműben. Az érdekes, számos új részlettel szolgáló írás talán ezt a vonalat – Jókai gondolkodásának „aforizmatikus” sajátosságát – kutathatná tovább.

A szóban forgó kötet két utolsó tanulmánya látszólag irodalmon kívüli területekre viszi az olvasót. Szekeres László tanulmánya Jókai tárgyi hagyatékát veszi számba és minden kétséget kizáróan meggyőző arról, hogy az efféle kutatás nem valami pozitivistikus lajstromozás csupán vagy néhány megszállott gyűjtő öncélú tevékenységének néhány kiállítás megrendezéséig érdekes eredménye. Az író körülvevő tárgyi világ – épp Jókai esetében, aki különleges élvezettel alakította maga körül a mindennapi létezéshez szükséges dolgokat – számos ízlés- és mentalitásbeli adalékon túl, a gondolkodásmódról és a világképről is sokat elárul. E. Csorba Csilla tanulmánya Jókaiival, a képzőművészettel foglalkozik. Teszi ezt úgy, hogy a témát tágabb körbe helyezve, szól az Ingres hegedűje-jelenségről általában.

Úgy hiszem, különösebb summázásra nincsen szükség, talán ennyivel is sikerült meggyőzni az érdeklődőt arról, hogy ez a tanulmánykötet a Jókai-kutatás jó néhány újabb lehetséges vizsgálódási pontját hozta felszínre.

Ratzky Rita

Széles Klára: Vajda János. Bp. 1982. Gondolat K. (Nagy Magyar Írók)

A XIX. század második felében az akadémikusnak vagy népmemzetinek is nevezett irodalmi csoportosulással (Gyulai, Kemény, Arany, Szász Károly stb.) szemben elvi vagy személyes okokból fellépő ún. irodalmi ellenzék nagyjainak (Tolnai, Vajda stb.) tartós mellőzés után már a századforduló igazságot szolgáltatott valamelyest, a két világháború között pedig túlbecsülésükre is akadt példa. Vajda János esetében az elmúlt évtizedekben oly mértékben gyarapodtak a kutatási eredmények, s e folyamat betetőzéseként olyan minőségi változást hoztak a kritikai kiadás egymást követő kötetei, hogy immár a (ha nem is véglegesnek, de) maradandónak ígérkező szintézis, az életmű sokoldalú, a teljességet célba vevő feldolgozása számára is megérnek lassan a feltételek. Széles Klára nem erre a feladatra vállalkozott, nem minden részletre és összefüggésre kiterjedő nagymonográfiát írt, könyve azonban támaszkodik a Vajda-irodalom leginkább időtálló vívmányaira. Mégsem zsúfolt és eklektikus, hanem egyéni hangú összefoglalás. Nem akar mindent elmondani hősről, inkább a költői fejlődés belülről való megközelítését választja. (Kivétel nélkül Vajdától vett idézetek a fejezetcímek, ez is a távolítás, a hangsúlyozottan kívülről szemlélés hiányára utal.)

Az életút fontosabb állomásait követve, időrendben tárgyalja az életművet. Vajda költői alkátának rajzában nem távolodik el lényegesen a korábbi koncepcióktól, annál több újat hoz a verselemzésekben. Finom érzékű literátornak bizonyul az egyes pályaszakaszok elkülönítésében, jellemzésében is. A szokottnál nagyobb hangsúlyt kapnak Vajdának és az irodalmi ellenzék egyes alakjainak (Zilahy Károly, Bajza Jenő) ellentétei, ami sokmindent új megvilágításba helyez. Emlékezetes része a kismonográfiának a *Húsz év múlva* tömör, lényeglátó analízise. A Vajda lírai önarcképével, önportréival foglalkozó fejezetben joggal írja Széles Klára, hogy a költő „mindenütt önmagáról beszél” benne, ám éppen

a nyilvánvalóan fiktív alcím (*Gina emlékkönyvébe*) mégiscsak ad a költeménynek egyfajta „dialogikus” jelleget, bár a Montblanc-hasonlat valóban oly módon uralja, s foglalja keretbe a verset, hogy a jelen állapot gigantikus magányának, megközelíthetetlen hidegségének, mozdíthatatlan nagyságának, a Montblanc-létnek csak egy pillanata a valamikori szerelemnek, a valamikori szépségnek, fiatalságnak az emléke.

A könyvnek minden kielérltsége, kiegyensúlyozottsága mellett is akadnak vitatható pontjai. Gina bemutatása például kissé talán leegyszerűsítő, a tradicionális képlethez igazodó. A Bartos Róza úgy sem kap jelentőségének kijáró értelmezést. (Jól teszi a szerző, ha nem bonyolódik bele botrány-ízü, s eléggé ellenőrizhetetlen pletykákba, a versek keletkezési körülményeire vonatkozóan viszont, sajátos módon, több esetben is hitelt ad Bartos Róza fölöttébb gyanús, megbízhatatlan visszaemlékezéseinek.) Meglehet, Vajda politikai verseinek megítélésében is szigorú némileg, esetleg a két-három évtizeddel korábbi túlbecsülést ellensúlyozandó. Ugyan utal arra, hogy Vajdának rendkívül sok egészen sikerületlen műve, versrészlete van, de ennek kapcsán nem kerül szóba a költő különleges alkotásmódja, amire mindez visszavezethető. Jó alkalom lett volna erre *A kárhozat helyén* elemzése. Széles Klára helytálló módon szól a vers értékeiről az első felére vonatkozóan. Viszont nem érinti a második rész, az utolsó három versszak ijesztő visszaesését. Pedig ez kitűnően illusztrálná azt, hogy miért olyan ritka az ép, hibátlan Vajda vers: modort, stílust vált a költő a rajta elhatalmasodó indulat hevében.

Széles Klára Vajda könyve igen szerencsés formában tesz eleget a sorozat követelményeinek. A kutatás, a tudomány jelenlegi állását híven adja vissza, és megtoldja a maga eredeti észrevételeivel, egyéni értékhangsúlyjaival. S teszi mindezt úgy, hogy egyúttal érthető és élvezhető tud maradni a nem szakmabeli olvasó számára is. Kismonográfiája a Vajda-irodalom jelentékeny állomása, mert felkészültség és újszerű beállítás, az ismeretek szinte tizálása és invenció ötvöződik benne.

*Imre László*

**Póth István: A magyar népszínmű a szerb színpadon.** Bp. 1981. Akadémiai K. 158. l. (Modern Filológiai Füzetek 33.)

Sokéves kutatómunka után tette le Póth István az olvasó asztalára a szerb–magyar irodalmi kapcsolatok egy fontos, előtte keveset vizs-

gált fejezetének feldolgozását. A kapcsolattörténeti jellegű szakmunka a XIX. század második felének szerb sajtója tükrében elemzi, tárja föl a magyar népszínmű jelenlétét a szerb nyelvű *magyarországi és szerbiai* színpadon, illetve az e népszínművek „szerbesített” változatainak kritikai visszhangját. Kettős feladatot teljesít ezáltal a szerző: a magyar irodalom egy, saját korában lényeges vonulatának nem magyar nyelvű változatát deríti föl, és ezen keresztül e vonulatnak rejtett dimenzióira utal; másfelől a szerb kritikátörténetre vonatkozó adatokkal leszünk gazdagabbak, tehát a szerb irodalmi (színházi, napi kritikai) gyakorlatot ismerjük meg, s ezen keresztül nem pusztán két irodalom kapcsolatainak alakulásaira vetül fény, hanem a (nemzetiség)politikától is meghatározott, kevéssé esztétikai, inkább nemzeti jellegű reagálásokra, amelyek elválaszthatatlanok a kapcsolattörténeten túlmutató, az érintkezések elvontabb régióiba tartozó kérdésektől (pl. a szlovák kutató, R. Chmel által „kettős irodalmiság”-nak nevezett tényről, népek, kultúrák együttélésének következményeitől stb.).

Hogy ez a típusú kapcsolatrendszer, s ezen belül a szerb nyelvű színház és a magyar drámaírás genetikai kapcsolata mennyire fontos tényező, azt éppen a tudománytörténeti előzmények igazolják. A múlt század végén a szerb és a magyar kultúra kapcsolatait ápoló közírók több tanulmányban világítottak rá az ilyen jellegű kontaktusok fontosságára. Váli Béla (*Die serbische Schauspielkunst in Ungarn. Ungarische Revue* 1889. 30–33.), a magyar lapokban Hadzsics Antalként publikáló szerb szerző, Jókai Mór levelező- és munkatársa (A szerb színeszet Magyarországon. Magyar Salon 1891. XV. 106–108., A Kisfaludy Társaság Éviapjai 1891/92. Bp. 1893. 99–113.) írásainak elemzése nyilván terjedelmi okokból maradt el Póth István kismonográfiájából. Így a recenziusnak kell rámutatni arra a módszertani újdonságra, amelyet Póth István hozott a kutatás számára.

Már volt arról szó, hogy ennek az értekezésnek legnagyobb érdeme a sajtóanyag feltárása. Több évtized szerb nyelvű újságainak átlapozása, a hír- és a kritikai anyag számbavétele után egyrészt az eddigiekhez képest pontosabb számadatokat kapunk az előadott darabokról, az előadások városonkénti megoszlásáról, illetve a színdarabok fogadtatásáról. Másrészt mozzanatokból magunk is összeilleszthetjük a népszínművek szerbesítésének néhány jellegzetességét, tehát egy, a magyar (stilizált) falusi környezetből más jellegű falusi környezetbe átültetés módszereit. Ilyen

módon a nyomtatott anyag alapján rekonstruálja a szerző a szerb nyelvű színházi műsort. S bár részben e rekonstrukció már e dolgozat megjelenése előtt megtörtént, a sajtó alapján történt kiegészítések, helyesbítések nem egy ízben számottevően megváltoztatták a szerb nyelvű színházi műsorról kialakult eddigi tudásunkat. Ezért sajnálhatjuk, hogy táblázatban nem összegezte a szerző saját kutatásának hozadékát, és csupán az egyes magyar szerzők szerbesített műveinek tárgyalásokor találjuk meg a kiegészítéseket (általában hiányzik a kismonográfia végéről egy összegző fejezet).

Ebből következik, hogy a dolgozat rendkívüli érdemének tudjuk be a gondos anyaggyűjtést, a rendszerezést, a kritikai anyag feltárását. A következő szerzők színműveinek szerb színházi előadásait kísérő nyomon Póth István: Szigligeti Ede, Szigeti József, Abonyi Lajos, Tóth Ede, Lukácsy Sándor, Csepreghy Ferenc, Almási Balogh Tihamér, Géczy István (a kitekintésben mások is helyet kapnak, pl. Csiky Gergely). A két bevezető fejezet közül az egyik (A magyar népszínmű jelentősége a szerb színjátásban) ígéri a dolgozat elvi alapvetését: ti. a népszínmű jellegének, fogadtatásának részben közönségpszichológiai, részben esztétikai-kritikai alapozását. Más kérdés, hogy e régebben megírt, és majd másfél évtized után közreadott dolgozat nem támaszkodhatott Kerényi Ferenc elemző vizsgálataira, amelyek szerb vonatkozásban is módszertani fogószóul szolgálhattak volna, azonkívül nem támaszkodhatott a magyar népszínmű újabb szempontú megvilágítására, minthogy ilyen lényegében nincsen, és legfeljebb Kerényi Ferenc ide vonatkozó eredményei jelzik a jövőben nagyobb intenzitással kutandó kérdéskör megoldatlanságát. Mindenestre érdeklődéssel várjuk azokat az esetleges kezdeményeket, amelyek a Kerényiéhez hasonló módszerrel fedik föl a szerbesített magyar népszínművek színházi látogatottságát, a közönség összetételét; sőt, szövegkritikai, az apró részletekig kiterjedő munkával mutatnak rá a szerbesítés mértékére, jellegére, esetleges változataira. Sokat segíthetne, ha e szerbesített népszínművek sugó- vagy rendező-példányai a rendelkezésünkre állnának. Míg az erre a fajta színház-történeti/tudományi feltáró munkára nem kerül sor, addig a sajtó marad szinté az egyetlen forrásunk. A szórványos és hiányos előzmények (melyeket Póth István gondosan és lelkiismeretesen regisztrál) csak alapját jelenthetik a további, szintetikus kutatásnak.

Néhány, fontosnak tetsző megállapítás más irányba nyit perspektívát. „A falu rossza és a

Vereshajú (...) ragyogó sikert” értek el, sikeren közönségsikert érte, „míg Csiky Gergely drámáit inkább csak a szerb kritika értékelte, a közönség kevésbé” (43.). Vajon elégséges-e, ha ezt azzal magyarázzuk, hogy „A századforduló szerb színházi közönségének legnagyobb része a valóságra ugyanúgy nem volt kíváncsi, mint a magyar színházlátogatók zöme sem” (Uo.)? S valóban az „uralkodó osztályok igényét” elégítette ki a népszínmű? S ha igen, akkor mivel magyarázható a szerb siker? Hiszen más jellegű volt a magyar, megint más a magyarországi szerb „uralkodó” osztály! Mindezek kérdések, amelyek megválaszolását az említett közönségpszichológiai és még alaposabb kritikátörténeti feltárástól, elemzéstől várhatjuk. Annyit megkockáztathatunk, hogy a magyar népszínmű útjára valószínűleg *kevés*se hatott a társadalom legfelső rétegeinek ízlése; a Népszínház közönsége nem a főnemességből, a nagytőkésekből stb. állt össze; talán bizonyos városi elemek falu-elképzelése, színház-igénye, valamint a népi-nemzeti „iskola” ideológiájának elsekélyesedése, az operettek térhódítása mind-mind olyan tényező, amely akár szerb, akár magyar viszonylatban oka lehet a népszínmű népszerűségének a múlt a század második felében. Póth István joggal hangsúlyozza a magyar népszínműveknek az irodalmi kapcsolatokban játszott szerepét: „a magyar népszínmű az adott korszakban a szerb repertoár egyik hiányosságát pótolta, hasonló műfajú eredeti alkotások írásához adott ösztönzést, nagy közönségsikert ért el és a szerb színházi közönség kialakításában és nevelésében is jelentős szerepe volt” (47.).

Külön vizsgálat tárgya lehet a népszínmű *zenéjének*, a betétdaloknak „transzponálása”. Ugyanis helyenként megtartották a szerb színpadon is a magyar komponisták szerzeményeit, helyenként a szerb közönség kedvelt zeneszerzőivel írtak új dalokat (mint pl. azt *A falu rossza* c. darabban kapcsolatban Póth István demonstrálja). A zenei kapcsolatok kutatóira vár annak felderítése, hogy az adott dramaturgiai szituációba beleilleszkedő újabb kompozíciók mennyire hasonlíthatók a magyar zeneszerzők alkotásaihoz, illetve jellegükben eltérnek-e azoktól.

Póth István igen tanulságos, számos új anyagot hozó, a magyar és a szerb kutatást egyként továbbmunkálkodásra ösztönző dolgozata eleddig keveset elemzett területen tört utat. Ezt a kismonográfiát a színház- és az irodalomtörténet művelői számára melegen ajánlhatjuk; remélhetőleg az általunk is megpedzett gondolatok részletesebb kidolgozását fogja eredményezni.

Fried István



Változatos témájú írásokat gyűjtött új kötetébe Nagy Péter. Az első ciklusban (*A múlttól – a jelenért*) nagyobb igényű tanulmányokat és emlékezéseket olvashatunk. A másodikban (*Utiképek*) már az előző kötetéből is ismert műfaját, az útirajzot telíti új impresszióival, a harmadik – *Könyvek között* – pedig kritikai írásait tartalmazza.

Nagy Péter irodalomtörténetírói módszerének talán az a legvonzóbb és legtanulságosabb sajátja, hogy mindig a világirodalom összefüggéseit szem előtt tartva közelít egy alkotóhoz, könyvhöz vagy jelenséghez, s annak – nagyobb erővonalak együttesébe illő – majdnem mindig meggyőző elemzését adja. Ugyanakkor irodalmunknak olyan hagyományait igyekszik feltámasztani, illetve újra az érdeklődés előterébe állítani, melyeknek jelentőségét egyáltalán nem, vagy csak homályosan látjuk, s ezért az irodalom fejlődéséről kialakított képünk hézagos. Szívesen kalandozik nagy íróinknak egy-egy jellemző műfájában, ilyenkor nem a teljességre törekvedve, de annak lehetőségét a maga választotta kereten belül érzékeltetve.

Tanulmányai közül *A magyar dráma bölcsőhelye körül* az egyik legjelentősebb, már csak azért is, mert ebben nyíltan kimondja: a műfajok fejlődésének helyét csak akkor tudjuk pontosan és árnyaltan megrajzolni, ha kitöltjük azokat a folytonossági hiányokat, melyeket részben az okoz, hogy a szakosodott kutatás a maga részterületein jelentős eredményeket mutat fel ugyan, de a minden ízében illeszkedő rajzolatnál még adósunk. Ismereteseink korábról is Nagy Péter igen fontos drámatörténeti tanulmányai. Az itt közölt írás nyilván egy nagyobb, összefüggő monográfia bevezetése, alapozása, mely az iskoláramák műfajteremtő kísérleteitől Csokonai színüveig kíséri nyomon a drámai kifejezés fejlődését, feltárva az egyes művek egymással való rokonságát, nyomon követve, milyen szálakon érintkeznek a műfaj európai darabjaival.

A magyar irodalomtudomány két alapvető monográfiát is köszönhet Nagy Péternek: a Móríc Zsigmondról és Szabó Dezsőről írtakat. Tanulmányaiban bizonyos pontokon továbbgondolja, továbbépíti a monográfiákban megrajzolt képet. Érzékletesen szól az elbeszélő Szabó Dezsőről, s közben maga figyelmeztet a kutatás gy további, nem kevésbé izgalmas lehetőségére: a zépiíró Szabó Dezső alkotásaiban megkeresni az

elméleti tételeket, az expresszív kifejezőmódból kihámozni a mögöttes elméleti kiindulópontot. Bár ebben a tanulmányában ezt nem valósítja meg teljesen – ehhez egyébként alighanem újabb könyvre volna szükség –, jó néhány figyelemre méltó szempont felvetésével máris orientálja a majdani kutatást. A Móríc Zsigmond-tanulmányok közül legfontosabbnak a *Móríc Zsigmond modernsége* címűt érezzük, mert ebben kettős kérdésfeltevésére keresi és találja meg a választ: modern író volt-e Móríc a maga korában, s nemzedéknyi távolságban halálától van-e friss, időszerű mondanivalója a mának? Ez utóbbi kérdésre adandó válaszunk előtt természetesen arról sem feledkezhetünk meg, hogy irodalmunk huszadik századi klasszikusai közül jó néhány éppen korábbi túlzott és mesterségesen szított népszerűségének lett áldozata. Nyilvánvaló, hogy amikor Ady és Móríc műveit talán kevesebben olvassák, vagy kevesebb tudatossággal teszik ezt, abban annak is része van, hogy nemzedéktársaik életművére hosszú ideig a félreértések vetettek árnyékot, s némelyikük életművének feltárását, alapos elemzését csak most végzi el az irodalomtudomány. Nagy Péter könyvéből egyebek között azt is megtanulhatjuk, hogyan olvashatjuk friss szemmel a klasszikusokat. Rövid, frappáns regényelemzéseiben egy-egy Móríc-regénynek olykor eddig homályban maradt jellegzetességére mutat rá, tömör – nem mindig bizonyított – megállapításaival pedig arra kényszerít, hogy mi is megpróbáljuk végigjárni az általa mutatott gondolati utat, melynek végpontjában talán más konklúzióra juthatunk (*Az Isten háta mögött* kapcsán például vitatni lehet, hogy épp e művével lett-e Móríc az irodalmi forradalom „szabadcsapatává”), de az útra léptünkkel Nagy Péter máris elérte célját, hogy új és új híveket, gondolkodó olvasókat neveljen a magyar irodalom klasszikusainak. Klasszikus voltukat azzal is nyomatékosítja, hogy ha célzasként is, de figyelmeztet, mint él tovább műveiknek egy-egy jellemző motívuma – vagy szemlélet- és ábrázolásmódjuk – a következő nemzedékek gyakorlatában. Így tudja például Mórícot beleállítani a fejlődésbe, melynek kezdőpontját talán Zola, a folytatását pedig Veres Péter *Három nemzedéke* jelképezi (erről a műről egyébként pár sornyi terjedelemben poétikusan szép jellemzést ad Nagy Péter).

Hogyan olvas Nagy Péter? Erre a kérdésre nemcsak a klasszikusokat újrafelfedező és -értelmező tanulmányai válaszolnak, hanem a könyvekről írt kritikái is. Már maga az a tény is figyel-

met érdemel, hogy a kritikairás műfaját is műveli, hiszen tekintélyes irodalomtörténészeink és irodalomtudósaink gyakran szólnak a műfaj válságáról, anélkül, hogy maguk próbálnák kritikákkal enyhíteni azt. Nagy Péter szenvedélyes és polemikus olvasó. Szereti, értékeli a szépet, de a maga szuverén ízléséhez mindig következetesen ragaszkodik (hadd emeljük ki ennek bizonyítására a *Gellért Endréről – és még egyről-másról* című kritikát és vallomást). Ugyanakkor azonban kitűnő légkört is tud teremteni a tárgyalt műalkotás vagy éppen személyiség köré. Rendkívül érzéketlen poszttrét rajzol például Bóka Lászlóról, joggal hangsúlyozva, hogy Bóka legtöbb alkotását nehéz a személyiség ismerete nélkül értelmezni. Az igazi kritikus módjára nem palástolja személyes rokonszenvét sem – ennek igazolását természetesen a műből olvassa ki –, ezért oly vonzó és tanulságos Illés Endréről és Képes Gézáról írt kritikája.

Általában nem feltétlenül meggyőző, ha a kritikus kötetbe gyűjti írásait, olykor pedig erősen vitathatók azok a kötetek, melyek tanulmányokról és kritikai gyűjteményekről szóló bírálatokat tartalmaznak, hiszen ilyen esetben joggal vetődik fel az olvasóban: miért nem első kézből olvassa e méltatásokat, miért kell „kétszeres áttétellel” megbizonyosodnia a szerző véleményéről? Nagy Péter ilyen jellegű írásainak közlését mégis jogosnak érezzük, hiszen egy-egy korról, jelenségről, irányzatról fontos mondanivalója van, melynek vázlatos kifejtésével is termékeny szempontokat adhat a további kutatás számára (ilyen például a *Válságok – választások* című, Lackó Miklós könyvéről szóló bírálat).

A kötetet a gyakorló kritikusnak műfajáról szóló vitáikéi zárják. Miközben vészharangok zúgnak a kritika fölött, Nagy Péter joggal jelenti ki, hogy az elmúlt másfél-két évtizedben a művészeti és tudományos kritika „jelentősen előre lépett”. Abban is teljesen egyetérthetünk vele, hogy a műfaj tekintélyét tovább növelné, ha a kritikus minden művel és minden szerzővel szemben megőrizné független ítéletalkotását, s következetesen követné ízlése parancsát. Azok a hagyományok, melyekre Nagy Péter hivatkozik, kötelezővé is tennék ezt, és etikusabbá formálnák a mai magyar kritikai életet.

Bár nem kifejezetten magyar irodalmi tárgyúak, szólnunk kell még Nagy Péter útirajzairól, melyek Stendhal hagyományát követik, s elegánsan, szellemesen, az élet és művészet sok jellemző területére figyelve mutatják be az író utazásainak különféle szintereit.

Rónay László

**Ratio Educationis.** Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István. Bp. 1981. Akadémiai K. 432 l.

Az 1777-ben Bécsben megjelent *Ratio Educationis* (teljes címén: *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*) a magyar oktatásügy első olyan dokumentuma, mely nemcsak a központi iskolairányítási rendszer elvi és gyakorlati megvalósítására irányuló koncepcióját fogalmazza meg körültekintő részletességgel, de egyben előfutára is számos mindmáig érvényes iskolapedagógiai alapelvnek. A magyarországi oktatásügyben monopolhelyzettel bíró jezsuita rend felszólásával Mária Terézia megtette az első lépést az új, állami irányítású iskolarendszer megszervezéséhez. A rend felszólítása után néhány hónappal, 1773 végén, újjáalakult a helytartótanács tanulmányi bizottsága Pozsonyban, majd két évvel később ugyancsak itt nyitották meg a Felbiger-féle *methodus novalis*-t képviselő iskolatípust, létrehozták – a felszólított jezsuita rend vagyonából – az egyetemi pénzalapot (a 7,76 millió forintra becsült vagyonból 1,46 millió forint értékben). 1776-ban a tankerületek megszervezésével, illetve az új közoktatásügyi hivatalviselők kinevezésével befejeződött a reform előkészítő szakasza.

1776–77 között Ürményi József vezetésével a bécsi udvari magyar kancellária tanügyi bizottsága kidolgozta egy széles körű reformnak a tervezetét, melyet – többszöri megvitatás és módosítás után – Mária Terézia 1777. augusztus 22-én aláírásával szentesített. A felvilágosult abszolutizmus szellemében fogant *Ratio Educationis*, az új iskolatörvény, a német és nyugat-európai reformjavaslatokból vette át elveinek zömét, ugyanakkor – Kosáry Domokos megállapítása szerint – „az európain és közelebből a közép-kelet-európain belül mégis külön helyi változatnak tekinthető. Nemcsak önálló szövegezése miatt, hanem inkább azért, mert a felhasznált elvi motívumok az elmaradottabb hazai viszonyokra való alkalmazásuk közben benne bizonyos fokig módosultak.” (Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 413.) Nincs módunkban ennek a módosulásnak az egészét ismertetni, csupán néhány kiragadott példát tudunk illusztráció gyanánt felhozni.

Jellemző a hazai viszonyokra való adaptációra az állami irányítás elvéről szóló paragrafus megfogalmazása, mely a rendi-nemesi felfogásból



kiindulva a magyar király jogköréből vezeti le az oktatásügy központosításának törvényét: „... a nevelés és oktatásügy felső szintű felügyelete és irányítása – hazai törvényeink szerint – *maguknak a királyoknak fenntartott felségjogok közé számítson*, s hogy e nagy horderejű ügyben hozott rendelkezések végrehajtása pedig az országos közigazgatási főhatóságnak legyen feladata.” (1. § Mészáros István ford.)

Az új tanulmányi rendszer az egyes iskolatípusok szisztémáját illetően is nagymértékben épít a nemzeti hagyományokra, tanterv terén azonban számos, a korszerűsége tekintő új elemet találunk. Nagyobb súlyt fektet pl. a matematikára, a természet-, gazdaság-, honismereti tudományokra, s arra, hogy a gyakorlati életben közvetlenül felhasználható ismeretek ne kerüljenek az oktatás perifériájára. A népoktatás általánossá tételével állást foglal az anyanyelvű iskolai képzés mellett, mégpedig a magyaron kívül a német, szlovák, ruszin, horvát, szerb és román etnikum nemzeti jellegét is tudomásul véve – igaz, csak az elemi népoktatás szintjén.

A *Ratio Educationis* első ízben kísérelte meg a felekezeti széttagolt iskolai oktatás egységesítését és központi irányítás alá vonását. A protestáns kezelésben levő iskolák eleve el is utasították mignem az 1790–91-es országgyűlés biztosította számukra a teljes tanügyi autonómiát. Így az 1777. évi folytatásaként 1806-ban megjelent, megreformált *Ratio Educationis* már csak a katolikus iskolákban volt kötelezően érvényes. Ez az új verzió sajátosan magyar tanügyi problémákra is igyekezett megoldást találni, bár bizonyos mértékben visszalépést jelent az elsőhöz képest (nagyobb teret kap benne a konzervatív-nemesi szemlélet), ugyanakkor tagadhatatlanul megvalósíthatóbb célokat tűz ki maga elé: „Az első *Ratio Educationis* önmagában torzó, a második *Ratio Educationis* tette teljessé, egészsé, s ahogy az első az úttörés érdeme, úgy a másodiké a beteljesítés” – írja róla Mészáros István (*Ratio Educationis*, 9.).

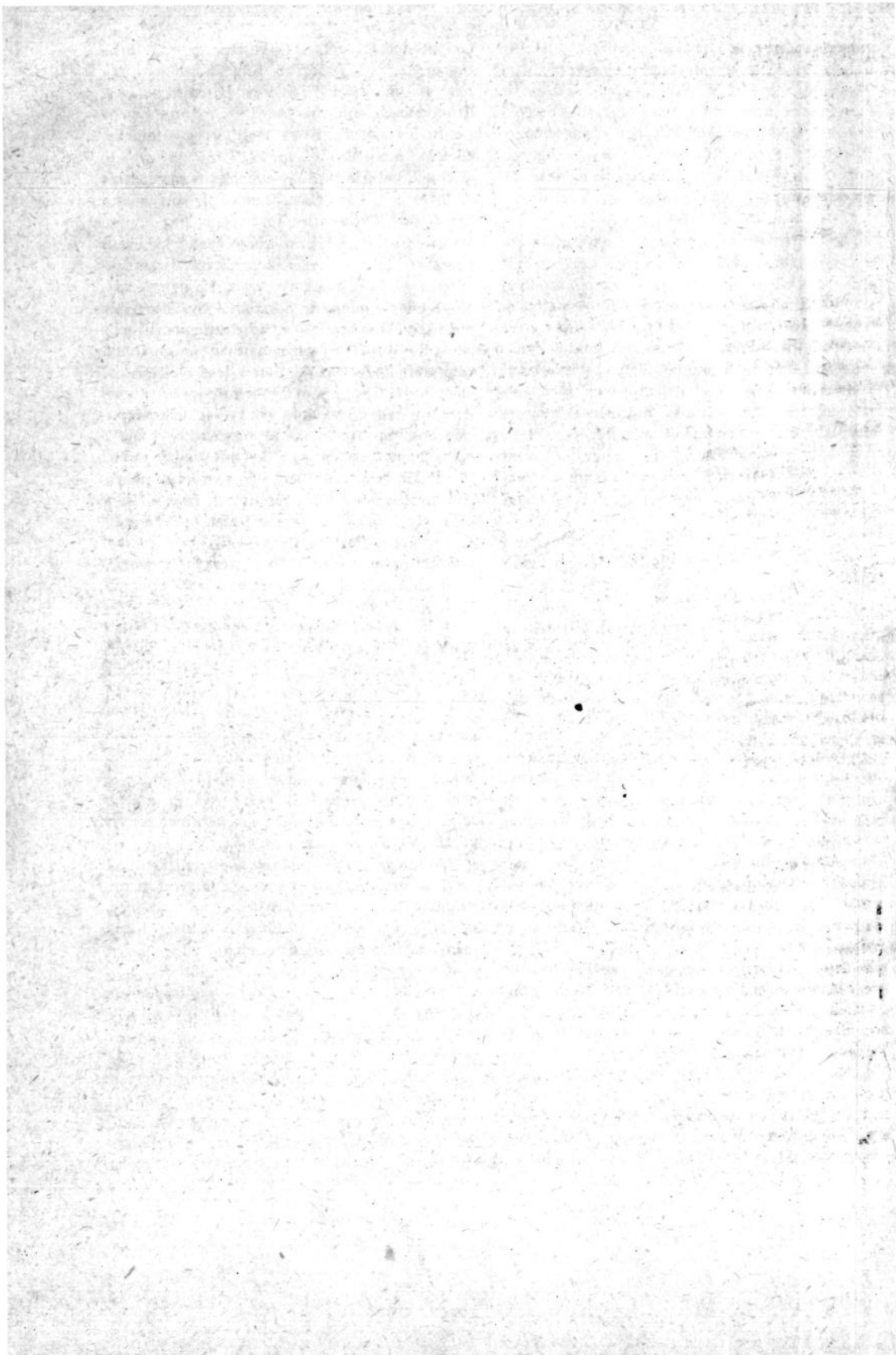
Iskolatörténetünk és nevelésügyünk e két fontos dokumentuma közül az 1806-i *Ratio Edu-*

*cationis* most jelenik meg először magyar fordításban. Az 1777-i *Ratio Educationis* egyetlen magyar fordítása is hetven éve látott napvilágot, Friml Aladár tollából (Az 1777-i *Ratio Educationis*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Friml Aladár. Bp. 1913.). Az eltelt idő alatt a Friml-féle fordítás nyelvi és szemléletét tekintve is teljesen elavult, indokolt volt tehát a két *Ratio Educationis*-t fordításban újra kiadni. Mészáros István a két mű könnyűnek éppen nem nevezhető latin szövegének fordításával mindenképpen jelentős munkát végzett. Ha nem is adja vissza mindig pontosan a korabeli hivatalos nyelv retorikus ékítményeit – ez bevallottan nem is célja – fordítását a használhatóság praktikusabb szempontjaihoz igazítja. Azon éppen el lehetne gondolkodni, hogy nem lett volna-e jobb érvényesíteni az eredeti *varietas*ra törekvő előadásmódját, még azon az áron is, ha ez megnövelte volna a jegyzetapparátust. Más esetben a *Ratio*-ban eltérő jelentéssel bíró szavak egy magyar fogalommal való visszaadása szülhet félreértést, szerencsére a kötet végén található *Terminológiai mutató* segít az egyes fogalmak tisztázásában (pl. a *doctor*, *magister*, *praefectus*, *lector*, *paedagogus* szavak *tanár* szóval történő magyarítása adhat okot esetleg félreértésre).

A korabeli – s korántsem egységes – hivatali nyelv gyakran csak körülírt fogalmainak pontos és precíz visszaadása nagy interpretációs felelősséget ró a fordítóra. Mészáros István vállalkozott a XVIII–XIX. század iskolaügyében használatos terminológiai apparátus értelmezésére, bizonyítja ezt a kötethez csatolt *Terminológiai mutató*. Indokolt lett volna azonban a rövid, mindössze négy oldalas bevezetés helyett a két *Ratio Educationis* alaposabb feldolgozása a kötethez csatolt hosszabb tanulmányban.

Mindezen apróbb hiányosságok ellenére jól hasznosítható forráskiadvánnyal gyarapodott irodalmunk, mely, ha nem is helyettesíti, de megkönnyíti az eredeti *Ratio Educationis* tanulmányozását az érdeklődők számára.

János István



Miklós

–1983)

Béládi Miklós korai és váratlan halálával huszadik századi irodalmunk egyik legkiválóbb történésze és usa távozott el az élők közül. Meredeken felívelő szellemi pályát járt be, tragikus csonkaságában is teljes üvet hagyott maga után. Alföldi kisvárosban, Békésen született, szülővárosának református gimnáziuma- majd a debreceni egyetem magyar–történelem szakán végezte tanulmányait. Kiemelkedő tehetséggel és alommal dolgozott, a dogmatizmus önkénye mégis szinte megtörte pályáját. Tanulmányainak befejezése aspiráns volt, 1956 októberében az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa, 1957-ben a stó Kiadó irodalmi vezetője lett. 1960-ban visszatért az Intézetbe, ahol tudományos munkatársként, lyvezetőként, végül főosztályvezetőként dolgozott. Tagja volt az MTA Irodalomtudományi Bizottságának, s szerkesztője, majd főszerkesztője a *Literatura* című folyóiratnak és szerkesztője a *Kortársaink* című vsorozatnak. 1971-ben megszerezte az irodalomtudományok kandidátusának fokozatát, 1983-ban pedig a mánys Minősítő Bizottság elé került akadémiai doktori disszertációja. 1977-ben a Nemzetközi Magyar igiai Társaság főtítkárhelyettesévé választották. A Magyar Írószövetség életében is vezető szerepet töltött 976-tól a kritikai szakosztály titkára, 1981-től az elnökség tagja volt. 1975-ben József Attila-díjban ült.

udományos munkája során a huszadik századi magyar irodalom számos területén ért el jelentékeny ási eredményeket. Alapvető tanulmányokban adott képet a népi írómozgalom és a magyar avantgarde om történetéről, Illyés Gyula, Németh László, Kassák Lajos, Pilinszky János és Mészöly Miklós munkássá- illetve a határokon túli magyar irodalomról. Teoretikus munkássága az irodalomtörténetírás elméleti seinek kutatásában hozott új eredményeket. Rendszeres irodalomkritikai munkát végzett, ennek fóruma sak az irodalmi sajtó volt, hanem a rádió és a tudományos ismeretterjesztés is. Munkatársa és egyik stztője volt *A magyar irodalom története* című akadémiai kézikönyv 1966-ban megjelent VI. kötetének, s szerkesztésében készült el *A magyar irodalom 1945–1975* című négykötetes kézikönyv. Utolsó évei stzített munkában teltek, mintha érezte volna, hogy össze kell foglalnia kutatómunkájának eredményeit. ben jelent meg *Érintkezési pontok* című tanulmánykötete, 1982-ben *Az értelemalapító* című – Németh álval foglalkozó – munkája, majd már halála után *Válaszutak* című kötete. 1981-ben közreadta a *Vándor-* című antológiát, amely a nyugat-európai és tengerentúli magyar költők munkásságát mutatja be.

népből jöttek küldetéstudatát Béládi Miklós mindig az egyetemességre néző magyarság elvéként élte át, s egyződés alapján küzdött ki szuverén emberi-alkotói világképét. Nem a szociológiai környezet adta kben hitt, a nemzeti tradíciót egyetemes távlatba emelő európai értelmiség volt az eszménye. S ahogy a mi élet széttartó impulzusait tompítani igyekezett, úgy rajzolt képet századunk magyar irodalmának ídó irányzatairól, leggazdagabb szellemiségű alkotóiról is, irodalmunk integritásának védelmére adva yes példát. A nemzeti irodalmak értékalkotó folyamatában mindig azokat a műveket, irányzatokat ette méltónak az egyetemességre, amelyek – bármely konvencióval a hátuk mögött – az európai ödés és irodalom korszerű alakzatai mellé tudtak felsorakozni. Az irodalmi jelenségben a művet tekintette olút ténynek”, a modern magyar művek irodalomtörténetét szerette volna az új irodalomtörténeti élet jegyében megírni. Ez a személyes és alkotói meggyöződés segítette abban is, hogy mindig sikerült llnia azokat a látszatellentmondásokat, amelyek az irodalomtudomány tárgykézelésében megmutatkoznak. hitt valamely elemző eljárás mindenhatóságában, nem vallotta a módszerek történetietlen abszolutizmusát: rlatban adta esszé és tárgyszerű tudományosság műfaji megvalósíthatóságának számos remek példáját, a kritikai és a szaktudományi tevékenység összeegyeztethetőségét. Nyitott, rugalmas értéklátása nagyhatású omtörténezzé avatta, aki úgy nézett túl az irányzatok ortodoxiáján, hogy a művekben a világlátás és a us morális” korszerűségét felkutatva tudott mindig állást foglalni. Tanulmányainak, esszéinek, kritikáinak

és szintéziseinek számos eredménye, ösztönző gondolatai ma már az irodalomtörténeti köztudatnak is részei. Kassákról beszélt, ám önnön tudósi magatartására, szellemiségére is jellemzően fogalmazott, midőn a következőket írta: „Mindig újat keresett, ám egyenesen a múlt századból örökölt bizalommal őrizte a huszadik század katalizmusai között még legnehezebben védelmezhető: a művészet emberi rendeltetésének, társadalmi nélkülözhetetlenségének hitét.”

Kulcsár Szabó Ernő – Pomogáts Béla

**Gergely Gergely**

(1910–1983)

Hetvenhárom évesen távozott el közülünk Gergely Gergely, akit pár hónapja még oly derűs, kiegyensúlyozott embernek láttunk, hogy közeli halálára senki sem gondolhatott.

Szegeden végezte tanulmányait, Sik Sándornál doktorált (*Szabó Dezső stílusa*. Szeged, 1937.), ott is tanárkodott kezdetben. Mint a népi írókon fölnevelkedett, demokratikus elkötelezettségű pedagógus a felszabadulás után hamarosan a fővárosba került, minisztériumi tisztviselőként része volt az új iskolarendszer létrejöttében, sok tankönyv megírásában, véleményezésében. Pályája 1952-ben az ELTE Bölcsészettudományi Karára vezet, két esztendővel később Sőtér István tanszékének munkatársa lesz, s ez érdeklődését erősen a XIX. század második felének irodalma felé fordítja. Választotta az akkor különleges tisztelet és kutatókedv övezte Tolnai Lajos: nemcsak válogatást készített munkáiból a Magyar Klasszikusok sorozatban, hanem az évtized végére már készen áll róla kandidátusi értekezése is (*Tolnai Lajos pályája*. 1964. Akadémiai Kiadó). Ma már eloszlott Tolnai alakja körül az irodalmi legendák dicsfénye, a sugárkoszorú, amely részben még a disszertáció szerzőjének szemét is elkápráztatta. Ám ez nem változtat azon, hogy a témával foglalkozók ma sem lehetnek meg Gergely Gergely könyve nélkül, noha azóta újabb monográfia is napvilágot látott a komor és lázongó íróról.

Számára életszükséglet volt a tanítás, nem zavarta az, ha hallgatói inkább érdeklődést tudtak felmutatni, mint megalapozott ismereteket, ezért töretlen kedvvel végezte az irodalomtörténeti oktatást a szomszéd országok egyetemén is (Újvidéken 1964–65-ben, Bukarestben 1975–76 folyamán). Különös örömmel nevelte szemináristáit filológiai munkára. Átadott nekik sok olyan ismeretet, mesterfogást, amelyet maga gyűjtött össze, kísérletezett ki a Jókai regények sajtó alá rendezése közben. Kezdetől fogva beállt a sorozat munkatársai közé, s a szöveggondozás idejének jelentős részét követelte meg, hiszen három nagyobb és négy kisebb regényt jelentetett meg. Különösen izgatta a cselekmény viszonya a korabeli hiteles valósághoz. Idevágó kutatásait elismerően értékelte Kovács Kálmán is az *Enyim, tied, övé* ismertetése kapcsán: „Kiderült, hogy a rikitóan szélsőséges, romantikus szituációk és jellemek mögött gyakran lappanganak korabeli hírek, újságcikkek, visszaemlékezések vagy tényleg megtörtént históriák.” (ItK 1965. 722.)

Kegyetlen a Sors, amely váratlanul véget vetett életének, megakadályozta őt a magyar regény szerkezetéről írt tanulmánya befejezésében. Munkatársai, budapesti, újvidéki, bukaresti hallgatói, mindazok, akik felhasználják tudományos munkásságát kutatásaikban, emlékezni fognak rá. Mi pedig, akik egy tanszéken dolgoztunk vele, mindent megteszünk majd, hogy tiszta és vonzó egyéniségét ne feledjék, irodalomtörténeti eredményeit pedig megismerje, továbbbáptse az utókor.

Nagy Miklós

**Kovács Kálmán**

(1930–1983)

A 30-as évek tehetségmentő, szegénysorsú gyermekeket felkaroló mozgalma juttatta a csurgói gimnáziumba, a debreceni egyetemre már önnön választása, a protestáns, demokratikus hagyományok iránti vonzalma révén került. Tudományos pályafutását a leegyszerűsítő, nemegyszer kirekesztő és elszegényítő műltszemlélet korrekciójának jegyében kezdte az 50-es évek második felében. Kandidátusi dolgozata (*Fejezet a magyar kritika történetéből, Gyulai Pál irodalmi elveinek kialakulása, 1850–1860*. Bp. 1963.) a XIX. század közepének irodalmi élet-



tét, kritikai harcait, esztétikai törekvéseit nem mindennapi történeti érzékkel és értékfogékonysággal tárgyalta, polemizálva a dogmatikus irodalomtörténet elképzeléseivel olyan időpontban, amikor igen kevés előmunkálatra támaszkodhatott. A századközép kulcsfigurájának, Gyulainak és környezetének rajzát adta hitelesen, máig érvényesen, s módszerével is újat hozott, eszmetörténeti, kritikátörténeti, ízléstörténeti megközelítéssel. Az akadémiai irodalomtörténet IV. kötetében megjelent, kismonográfia méretű Mikszáth-fejezete az író pályakezdésének invenciózus méltatásával, s a Mikszáthra vonatkozó, szemben álló nézetek egyeztetésével, egybefoglalásával aratott sikert, a Tompáról készült kitűnő portréból pedig (néhány későbbi részlettanulmánnyal együtt) egy megírandó monográfia körvonalai bontakoztak ki.

A 60-as évek derekától sajátos kettősség jellemezte irodalmi működését. Továbbra is érett, magvas tanulmányokat közölt a múlt századi magyar irodalom köréből (Eötvösről, Jókairól, Madáchról, Tompáról), ugyanakkor egyetemi oktatói feladatainak, az *Alföld* című folyóirat főszerkesztői teendőivel járó kötelezettségeinek, de leginkább eredendő hajlamainak, érdeklődésének engedve mind többet publikált XX. századi szerzőkről. Nemcsak Ady, Móricz, Kodolányi, Németh László munkássága ösztönözte egy-egy szép tanulmány írására, hanem Pilinszky, Dobos László és mások is. Eme értekezéseiben igen szerencsés módon egyesült esszéírói képessége, „írni tudása” elméleti felkészültségével, pontos, tiszta fogalomhasználatával. (Ezen korszak termését tartalmazza az 1976-ban megjelent *Eszmé és irodalom* című tanulmánykötete.) Kovács Kálmán (akárcsak mestere, Barta János) évek, évtizedek múltán is vissza-visszatért régi témáihoz. Így írt kismonográfiát a 70-es évek közepén *Gyulai Pál szépprózája* címmel (a *Studia Litteraria*-nak, a debreceni egyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszékei évkönyvének XV. köteteként), s műelemző készsége, a műfaji alkatok iránti érdeklődése sok új eredményhez segítette hozzá.

Aligha van, aki Kovács Kálmán könyveinek, tanulmányainak ismeretében kétségre vonná, hogy nagy tudású, avatott irodalomtörténész és kritikus volt, pedig az „írott” művek együttese csupán csak egy része az 1983 januárjában oly idő előtt lezárult életműnek. Varázslatos szavú előadó és anyagát jól ismerő, szavait komolyan vevő, tárgyat okosan analizáló tudós egyszerre volt a katedrán. Mint irodalmi lap főszerkesztője, mint kultúrpolitikus is maradandót alkotott értékstílusával, jó ügyeknek pártját fogó szenvedélyével. Mint ember nem tartozott a „szabályos”, a „pedáns” tudósok sorába, de tehetsége, felkészültsége, a nemzeti kultúra iránti felelősségérzete révén sokat meg tudott éreztetni a született, a nagy formátumú irodalomtörténészből. A magyar irodalomtudomány nem romló értékei között kell számon tartanunk, amit elszomorítóan rövid életpályája során alkotott. Irodalomtörténetírásunk oly sok és oly fájdalmas vesztesége között kell számon tartanunk mindazt, aminek véghezvitelére képes lett volna.

Imre László

#### Oltványi Ambrus

(1932–1983)

Amidőn Oltványi Ambrus elhagyott bennünket, nemcsak az irodalomtudományban, nem is csak a művelődés tágabb körében, hanem magában a művelt magyar életben is hármass hiány keletkezett.

Elvesztettük egyik legjobb filológusunkat. Nemcsak kenyérkereset volt számára ez a nehéz, sokszor oly keserves munka. Nem is elsősorban az. Hanem — így kell talán mondanunk — meggyőződésének kifejeződése, testet öltése. Mert mélyen meg volt győződve, hogy az irodalomban, a szellemi életben, a történelemben mindennek az okát és összefüggéseit, forrását és menetét, szerepét és irányát kell kutatni; s kutatni, megragadni s fölrajzolni csak szigorúan megvizsgált, hitelesített, egybeillesztett tényeken át lehet. Míg hézag van a tények sorában, a következtetés csak föltételes lehet, s keresni kell a hiányzó láncszemet. S mert hiány nélkül szinte egyetlen okost sem lehet fölepíteni, minden következtetésbe belé kell számítani bizonyos föltételeességet is. Az eredményeket szinte sohasem lehet véglegesnek tekinteni, mindig fölülvizsgálatra és kiegészítésre szorulnak. Amiből egyáltalán nem azt vonta le, hogy nem érdemes keresni a tényeket, ha az eredmények úgy is viszonylagosak és föltételesek, hanem ellenkezőleg: nem szabad soha abbahagyni, lezárni kutatásukat. Mert meg volt győződve a megismerés lehetőségéről, hasznáról és nélkülözhetetlenségéről. Ugy volt, abban az értelemben volt ő filológus, ahogy azt Babits mondotta Nietzsche-ről: a tények egészének jelentésére vágyva. S ha Jókai műveinek kritikai kiadásában elsősorban azt az anyagot kereste és szerette, mely a magyar 19. század építőköveit szolgáltatja, Széchenyi, Eötvös vagy Pulszky műveiben a kötő-anyagot, a megmunkáló eszközt, az irányító tervrajzt igyekezett meglátni és fölmutatni.

De nagy hiányt hagyott a magyar kritikai életben, vagy inkább kritikai szellemben is. Mert leírt kritikát viszonylag keveset, mintegy másfél, két kötetre valót tett csak közzé; de valamire való tanulmány, folyóirat, könyv nem jelenhetett meg úgy, hogy hamarosan el ne olvasta volna. Minden felfogást meghallgatott, s mindegyikből kész volt méltányolni, amit jónak ítélt. S minden felfogást megítélt és mindegyikből kérdésessé tette azt, amit sem a logika, sem a tények tárgyszerűségével nem látott igazoltnak. A 19. századi nagy liberálisok társadalomtudományainak magatartását becsülte mindenek fölött s tette a maga példaképévé.

Amikor nem engedett munkánk időt a megjelenő publikációk együttmozgó követésére, hányszor hívtuk fel, hogy tájékozódjunk, mit kell pótolnunk, mit érdemes, mit nélkülözhetetlen olvasnunk. S hányszor hallottuk ilyenkor tőle -- mert személyre való tekintettől menten tárgyilagos volt mindig --: én ugyan ennek vagy annak a szerzőnek a képességeit nem tartom sokra, de ez a munkája jelentős; vagy fordítva: ez vagy az a szerző rendszerint jót ír, de ezúttal nem érdemes olvasni, érdektelen. Az érték megítélése dolgában nem ismert barátot vagy ellenfelet, rokon- vagy ellenszenvet. Semmifélet; sem irányzatit, sem csoportit, sem megjelenéshelyit. Mint ahogy a maga megírt kritikáiban sem engedett a tárgyszerű, a szakszerű ítélet rovására semmiféle egyéb szempontot érvényesíteni.

S hiányt hagyott, igen nagy hiányt azon a területen is, amely nélkül nem képzelhető el művelődési élet: a társas eszmecsere területén. Symposionra született lélek volt. Nemcsak befogadta, nemcsak kutatta, hanem élte is a művelődés, a gondolkodás, az irodalom világát. Hangverseny, tárlat, színház nem nyújthatott olyan jelentős eseményt, amelyből részt ne kért volna, amelynek élményét és megítélését meg ne beszélte volna társaságban. Ha lényegtelen semmiségekre, szürke személyes napi dolgokra került a szó, idegesen dobolt széke karfáján, hogy aztán ki is mondja: beszéljünk valami érdemibb dologról. Az volt az álma, s a maga erejével ezzel akart mindenképpen hozzájárulni, hogy az annyiszor megindult, s annyiszor megszakadt értelmiség-képződés, értelmiségi életforma és légkörképződés, amely a mienkénél szerencsésebb történetű országokban létrejött, nálunk is megszűlessék.

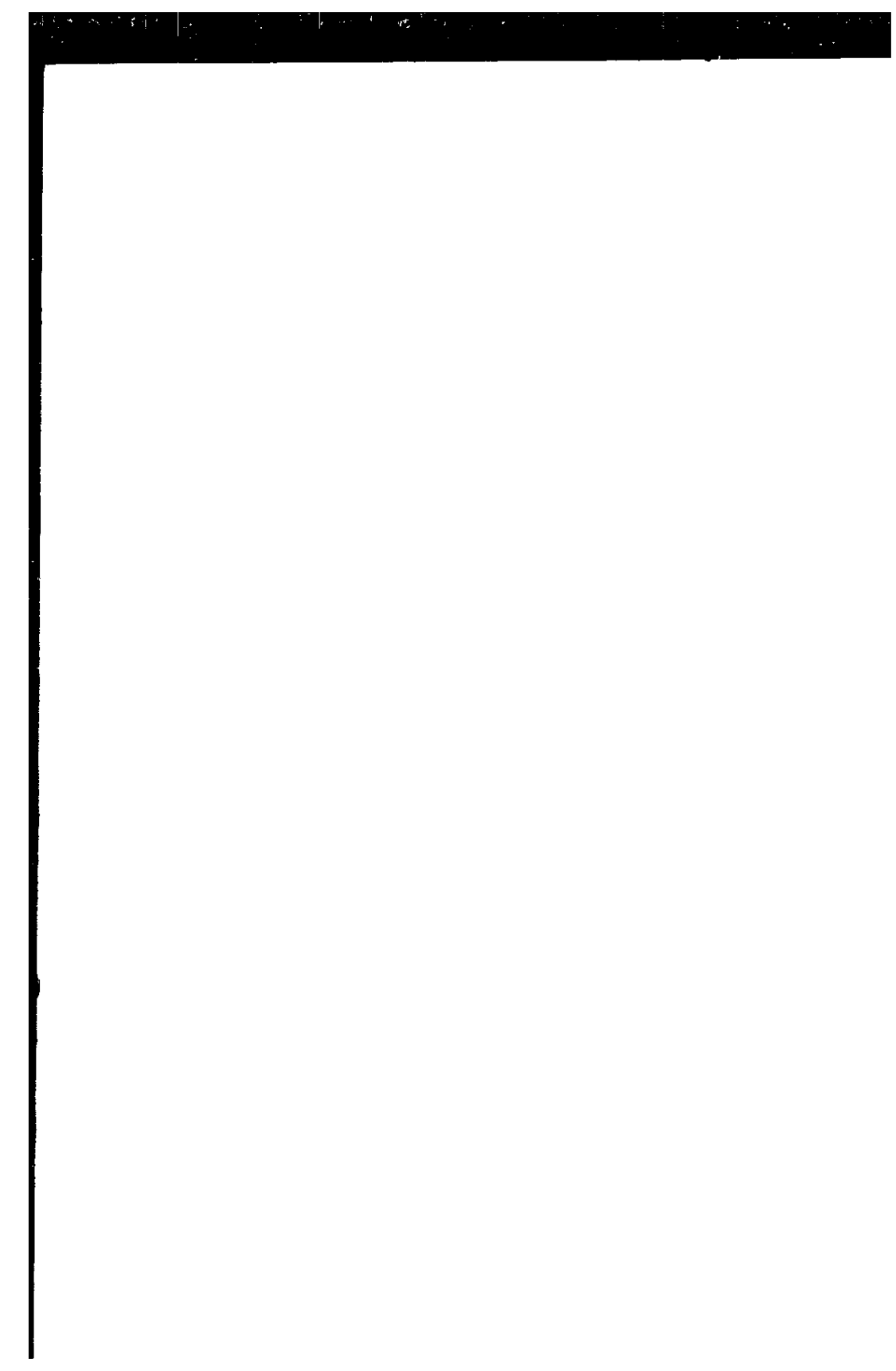
Gyöngé szervezetet, törekény alkatot, betegségre való hajlamot juttatott neki a kiszámíthatatlan sors. Hogy mindennek ellenére ilyen tevékeny s intenzív szellemi életet élt, annak éppen a szellem, a művelődés fontosságában való hit lehetett a legfőbb titka és záloga.

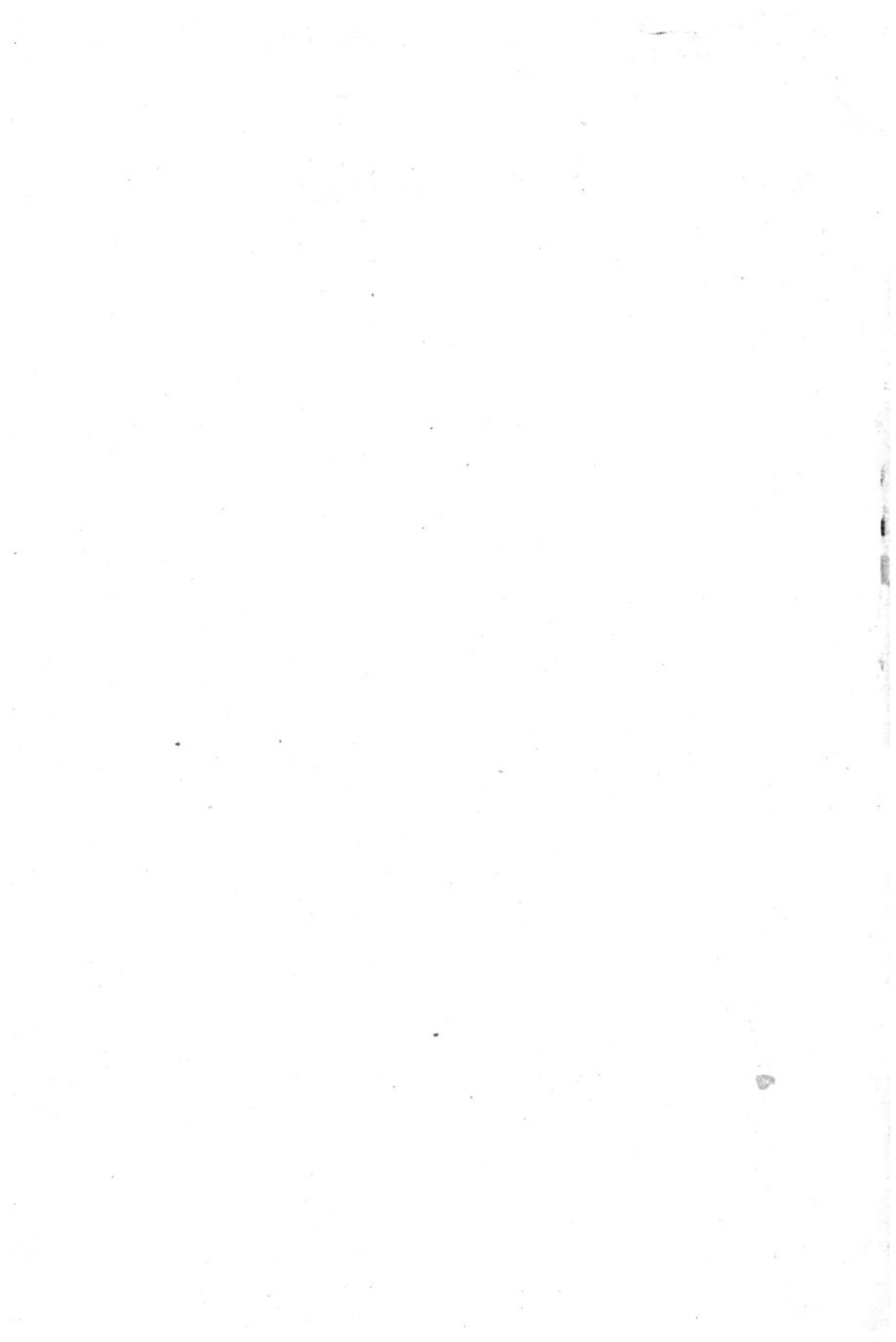
Irodalmi, művelődési életünk egy sajátosan inspiráló, bizakodást sugalló, a kritikai szellem erejét tanúsító jelensége távozott korai halálával, akit mindazok, akik valaha is találkoztak vele, nem felejtenek el.

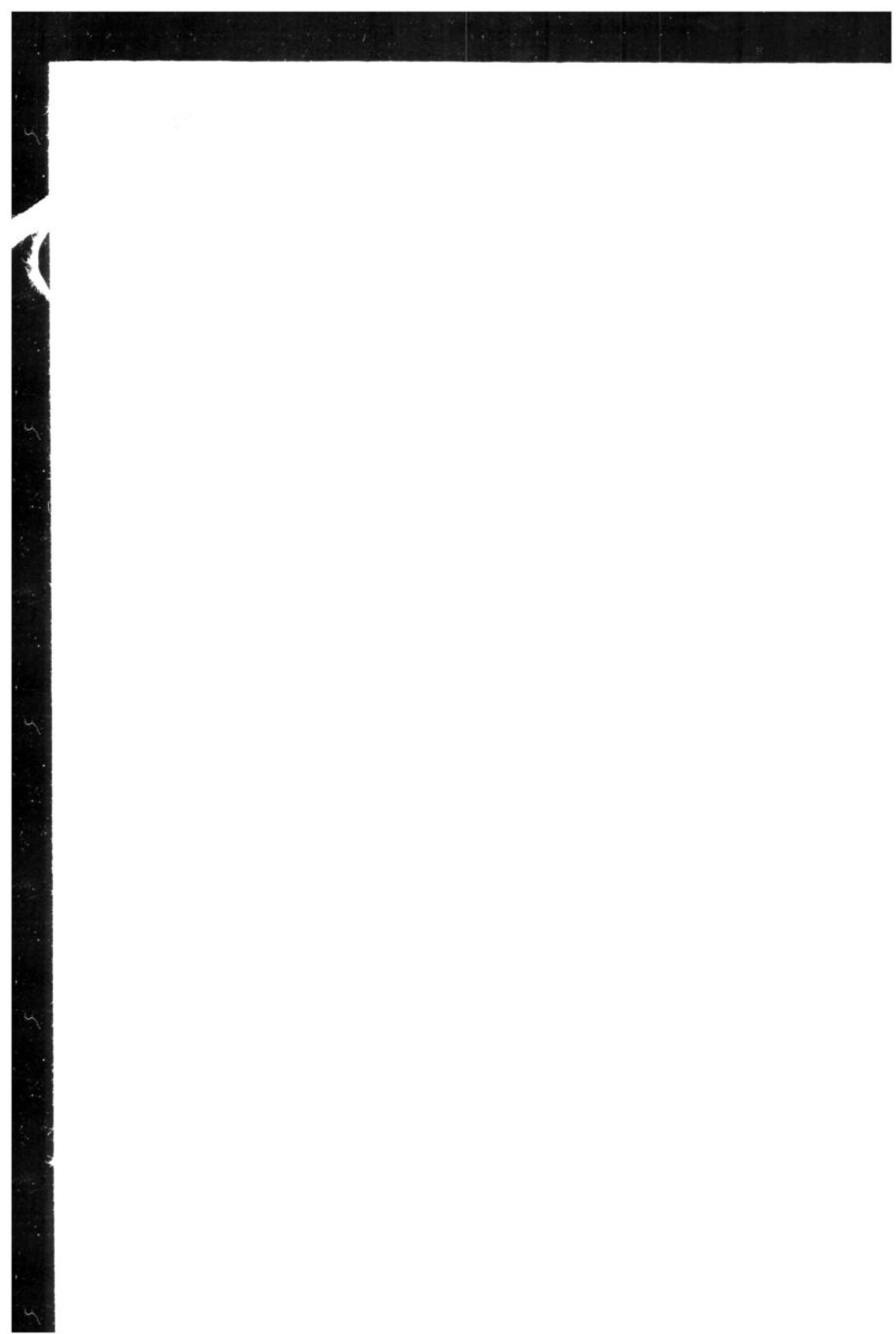
*Németh G. Béla*



A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója  
Műszaki szerkesztő: Sándor István  
A kézirat nyomdába érkezett: 1983. VI. 15. • Terjedelem: 12,25 (A/5) ív  
83. 12200. Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest • Felelős vezető: Hazai György







## СОДЕРЖАНИЕ

Лаж, Ш.: Первоначальная композиция кодекса «Корнидес»	587
Мезеи, М.: Рифма у Д. Бержени	602
Балог, Э.: О толковании драматической сказки М. Вёрёшмарти Чонгор и Тюнде	619

### Юбилей

могач, Б.: М. Бабич и Трансильвания	632
одота, Дь.: Аттила Йожеф и Дьюла Юхас	647
ш, Й.: Лёринц Сабо и Дьюла Юхас	652

### Краткие сообщения

вберт, И.: Записи трансильванских гуманистов в Гербарии Брунфельса	660
Итолл, Б.: Новые материалы о «развлекательной» Истории Аргируса	664
Итауд, Г.: Церковная площадь как место театральных представлений	665
Фекете, Ч.: Стихотворение М. Чоконай-Витеза Бабочка в сборнике проповедей	669

### Мастерская

Загони, Э.: Д. Костолани — переводчик русской поэзии	672
--	-----

### Обзор

Роберт Дан: Matthias Vehe-Glirius. Life and works of a radical antitrinitarian with his collected writings (Бан, И.)	694
Андраш Гёрёмбен: Литература чехословацких венгров с 1945 по 1980 гг. (Помогач, Б.)	699
Ласло Ронаи: Необычные портреты (Палман, К.)	703
Венгерские мемуаристы 16—18 веков (Эрдейи К., М.)	704
Двухтомник переписки молодого Дьёрдя Лукача (Киши, Э.)	707

### Хроника

#### Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postai utalványon, valamint átutalással PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114 Ft

1 szám ára: 19 Ft

Indexszám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,  
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 19 Ft

Előfizetés egy évre: 114 Ft

INDEX: 25 401  
ISSN 0021-1486

## SOMMAIRE

Lázs, S.: L'ordre original du codex Cornides	587
Mezei, M.: L'art de rimer de Berzsenyi	602
Balogh, E.: A l'interprétation de <i>Csongor et Tünde</i> , drame de Vörösmarty	619

## Anniversaires

Pomogáts, B.: Babits et la Transylvanie	632
Tverdota, Gy.: Attila József et Gyula Juhász	647
Tasi, J.: Lőrinc Szabó et Gyula Juhász	652

## Bulletin

Hubert, I.: Les notes des humanistes de Transylvanie dans le Herbarium de Brunfels	660
Stoll, B.: Des données nouvelles au conte en vers d'Árgirus	664
Staud, G.: La place devant l'église en tant que théâtre	665
Fekete, Cs.: Le <i>Papillon</i> de Csokonai dans un volume de sermons	669

## Atelier

Zágonyi, E.: Kosztolányi, interprète de la poésie lyrique russe	672
---	-----

## Revue

Dán, Róbert: Matthias Vehe-Glirius. Life and Works of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings. ( <i>Bán, I.</i> )	694
Görömbei, András: La littérature hongroise de Tchécoslovaquie 1945—1980. ( <i>Pomogáts, B.</i> )	699
Rónay, László: Szabálytalan arcképek. (Des portraits irréguliers.) ( <i>Pálmai, K.</i> )	703
Magyar emlékirók, 16—18. század. (Mémoires hongrois, XVI <sup>e</sup> —XVIII <sup>e</sup> siècles.) ( <i>Erdei K., M.</i> )	704
Les deux volumes de la correspondance du jeune György Lukács. ( <i>Kiss, E.</i> )	707

